

Kelemen Zoltán
A ködlovagok tegnapi

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A tanulmányok készítését a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány
Habsburg Történelmi Intézet ösztöndíjával segítette.

Tartalom

Előszó	3
Apák és fivérek	8
Arról, ami nincs	45
„Meg kellett menteni a régi Magyarországot”	67
A dilettantizmus dicsérete	98
A hiány asszimilációja	125
Névmutató	146

Előszó

Márai Sándor írja *A tegnapok ködlovagjaiban*, hogy a századforduló „kismesterei” újították meg a magyar irodalmat esztétikai és nyelvi szempontból egyaránt.¹ Úgy magyarázza a következő írónemzedékek kirobbanó sikerét, hogy közvetlen elődeik megteremtették mindazokat az irodalmi formákat, melyeket például a *Nyugat* későbbi szerzői így készen kaptak. Bori Imre Cholnoky Viktor prózáját a korabeli világirodalmi irányokkal egyenértékűként értelmezi, s föltételezi, hogy a századfordulós modernség valóságélményéhez képest kevésbé értékelhető a Jókai- vagy a Mikszáth-korpusz, míg Cholnoky fölismeri a szubjektív – lélektani – valóság elsőbbségét.²

„Egy harmonikus XX. századi, valóban modern magyar írói lehetőség sejlett fel Cholnoky Viktor művében, az írótypus, amelyben a magyar irodalom oly szegény, hiszen egy Thomas Mann és egy Franz Kafka nevét s törekvéseiket kell emlegetnünk művével kapcsolatban, mi több: kettejük vonásainak egységét is ígérték a Cholnoky-novellák a maguk sajátos 'magyar' módján.”³

Lovass Gyula kiemeli, hogy Cholnoky „Mikeshez, Pázmányhoz, Csokonaihoz akart visszamenni Jókai és Mikszáth elrontott, idegenes, szegényebb magyarságából.”⁴ Pallasz Athénéként, teljes valójukban jelentek volna meg a magyar irodalomban a „ködlovagok”? Esetleg „tölgytől vagy sziklától születtek”?⁵ Nem valószínű. Bori következtetései a Cholnoky -művek felől tekintve helytállóak – még akkor is, ha igazat adhatunk Lovassnak, aki szerint műveinek nagy része töredékben maradt, illetve töredékes⁶ – viszont filológiai tény, hogy Cholnoky számára Jókai munkássága ihletforrás, követendő minta, még akkor is, ha éppen legjobb műveiben nem mutatható ki Jókai hatása. Szini Gyula személyes-érzelmesen hangolt monográfiát szentel Jókainak, Cholnoky Viktor prózájának tündérmesei világát a logika szempontjából Jókai-hatás ellensúlyozza Fábri Anna szerint.⁷ Szini Gyula a *Nyugat* 1911. 24. számában *Az alerion-madár vére* kötetet elemezve rámutat: Cholnoky Viktor prózája a Jókai-korpusz és a magyar Shakespeare-Cervantes-Dickens-befogadás között teremt alkotó átmenetet, mégpedig úgy, hogy a romantikus nemzedék (Vörösmarty, Petőfi, Arany) hagyatéka is átértelmezhetővé, aktualizálhatóvá válik általa. Cholnoky László

¹ *Ködlovagok. Írói arcképek*. Szerk. Thurzó Gábor, *Előszó*: Márai Sándor. Szent István – Társulat Budapest, 1942. 7–8.

² Cholnoky Viktor „kitűnően érzékelt, mintegy felfedte, hogy a 'világ sablonjait' nem érdemes írni, mert ha az író így cselekszik, a valóságig nem fog eljutni, hanem csak a látszat kínálja képeket másolja majd. A valóságnak ezt a 'tudathasadását' felfedező irodalom az, amely valójában századunk művészi törekvéseivel rokon, s az így felfedezett területek azok, amelyek a XIX. század ún. romantikus és naturalista (magyar módra értelmezett naturalista) törekvéseire építkező irodalom előtt zárva maradtak.” Bori Imre: *Cholnoky Viktor*. In: *Cholnoky Viktor 1868-1912*. Vár Ucca Tizenhét negyedévkönyv I. évf. I. sz. 1993/I. Veszprém. XXXVIII.

³ Uo.

⁴ I. jegyzet 72. A mai olvasó talán az „idegenes” és „szegényebb” jelzőkön csodálkozhat el, főképpen Jókai kapcsán. Csokonai költői világára utalhat Cholnoky László *Régi ismerősének* Lillája, a főszereplő első szerelme. Cholnoky László: *Piroska. Hat regény*. noran Kiadó 2000. 333.

⁵ St. 34d. Szókratész Homérosztól idézi. *Odüsszeia* XIX 164.

⁶ I. jegyzet 55.

⁷ 507-508. Fábri Anna: *Utószó* In: Cholnoky Viktor: *A kísértet. Válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából*. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1980.

számára is kiindulópont Jókai. Nemeskéri Erika véleménye az, hogy a *Kísértetek* és a *Régi ismerős* a Jókai-hatás legerősebb példái,⁸ s ez nem véletlen, ha Eisemann György ideillő gondolatait idézem:

„az élet értelmetlenségének, a jövő megjavíthatatlanságának, a végérvényes elveszettségnek, reménytelenségnek, a szenvedés kilátástalanságának képzete uralkodik az érzelmeken. Minden biztosnak hitt alap összeomlik; a lélek gyötrelmesen éli át, hogy rossz helyen áll a világban, s hogy igazi rendeltetését minden korábbi életelvén túl kell megtalálnia. Méghozzá kényszerítően. Ez az 'életváltás' pillanata, amikor az ember saját útjának felülbírlására, keresésre és döntésre kényszerül. De nincs határozott perspektívája, egyelőre csak azt tudja, hogy mindent elveszített. (...) 'Az ő sorsa el volt ítélve' – írja Jókai Tímár Mihályról, aki bizonyosan hiszi: 'Én elkárhozom'. Szinte ugyanezt mondja Cholnoky László hőse is a *Régi ismerősben*: 'Elmegyek elkárhozni.' Mindenütt csupa hiány és beteljesületlenség.”⁹

A Szmolenszky-fiúk a *Régi ismerősben* csoportosan, rajongva olvassák ifjúkorukban Jókai műveit.¹⁰ A hatás jelentősége azonban akkor érzékelhető és értelmezhető leginkább, ha Krúdy Gyula prózapoétikája felől szemléljük. Az ifjú Krúdy századfordulós prózáját hosszú évtizedeken át Mikszáth Kálmán anekdotizmusa felől vizsgálták, s ez nemcsak azt eredményezte, hogy ezen műveinek esztétikai értékelhetősége csökkent, hanem azt is, hogy végső soron nem is lehetett őket önvalójukban szemlélve kielégítően vizsgálni, a kutató munka során fölmerült kérdésekre nem minden esetben születhetett válasz.¹¹ Ugyanakkor a francia bulvár-regény mellett nyilvánvaló olyan angolszász szerzők hatása Krúdy korai időszakában, mint Jerome K. Jerome, Mark Twain,¹² sőt Edgar Allan Poe. Amikor azonban Krúdy jelenkora vagy a közeli-távoli magyar múlt történelmét esztétizálja, akkor hasonló módon mitizál, mint például az 1848-49-et legendává érlelő Jókai. *Irodalmi arcképei*ben gyakorta vall íróelődeiről, főként Jókairól. Általában elmondható, hogy irodalmi emlékezetében úgy őrzi Jókait Krúdy, mint később Krúdyt Márai. Ha föltételezünk egy Jókai-Krúdy-Márai írói hatástörténetet – amely talán szükségszerűen elnagyolt marad – akkor ezúttal nem annyira ennek a három írónak a prózapoétikájáról állapítunk meg pontos vagy föltételes következtetéseket, hanem a „ködlovag” írónak a magyar irodalomban elfoglalt helyzetét világítottuk meg jobban. Jókai Mór életműve így a közvetlen előd jelentőségével bír, s mint ilyen nem pusztán követendő-követhető, de nem is követelmény, hiszen ellenpéldaként is értékelődik, mely kerüendő, hatásától azonban nem lehet (valószínűleg nem is kell) szabadulni.

---

⁸ Cholnoky László: *Piroska. Hat regény*. noran Kiadó 2000. 707.

⁹ Eisemann György: *Végidő és katarzis*. Orpheusz Kiadó Kft. Eger, 1991. 119. lásd még i.m. 122–123.

¹⁰ 8. jegyzet 324–325.

¹¹ Az anekdota műfajával szemben már a ködlovagok fönntartásokkal viseltettek. Cholnoky Viktor 1899-es *Füstkarikák* című kötetében *Históriai anekdoták* címmel az eredeti anekdoták mintájára egy csokorra való paródiát szerkesztett egybe. 7. jegyzet 427–430.

¹² Mark Twain műveit az ifjú Cholnoky Viktor fordította 1899-ben. Fábri Anna: *Utószó*. I.m. 499.

„Cholnoky akaratlanul megerősíti azt a következtetést, hogy a századforduló újromantikus hulláma, amelynek bátyja, Viktor igen fontos szereplője volt, erős inspirációkat kapott a Jókai-féle romantikából is. (...) a századforduló korának álomidéző, vizionárius regényessége valóban a bizarr tündéresség felé stilizálta tovább Jókai romantikáját” – írja Cholnoky László kapcsán Vargha Kálmán.¹³

A Cholnoky Viktorról szóló nekrológok (mint például a *Világé*) gyakorta Jókaiéhoz mérik jelentőségét, mint ahogy Schöpflin Aladár is Jókaihoz hasonlította a *Nyugat* 1909. 24. számában megjelent *Cholnoky Viktor első könyve* című recenziójában.

Krúdy Gyula művészete a kortárs különutasé, aki azonban tárcák, novellák, sőt regények egész sorában bizonyította, hogy nemcsak irodalomtörténetileg, de poétikailag is köthető a ködlovagokhoz. Szépirói munkásságába fiktív alakokként be is emeli a szerzőket, például Cholnoky Viktort, akit Egyed Ilona szerint Kiss József fedezett föl a szépirodalom számára, akivel Krúdy is szoros kapcsolatban volt, *A Hét szerzője* lévén.¹⁴ Az *Ády Endre éjszakai* című, regényes visszaemlékezéseket tartalmazó gyűjteményben Krúdy fontos mellékszerepet szán az idősebbik Cholnokynak,¹⁵ nem utolsósorban *A Hét szerzőgárdája* kapcsán.¹⁶ De már ebben a Krúdy-módra írott életrajzban sem csak a címszereplőt legendásítja. *A „kakasos ház” és vendégei* című fejezetben hosszabban foglalkoztatja Cholnoky Viktor személyisége,¹⁷ amely a postakocsi-regényekben végképp a magyar irodalmi pantheon archetípusai közé lép, ahogy majd’ fél évtizeddel később Krúdy is, Márai Szindbád regényének jóvoltából. *A vörös postakocsiban* Dideri-Dir költőné szeretne szerelmes lenni Cholnoky Viktorba,¹⁸ fontosabb azonban a Krúdy Zsuzsa szerint 1933-ban keletkezett *Rezeda Kázmér szép élete – Regény a szép Budapestről* címmel kiadott regény,¹⁹ melybe szinte változtatás nélkül veszi át *A „kakasos ház”*... több részletét, így az ide illőt is.²⁰ Mintha az *Ády Endre éjszakai* – melyet nem Krúdy állított össze – valóban riportkönyv lett volna, esetleg memoár, s Krúdy ebben a kései regényben dolgozna szépirodalommal egykori eseményeket, persze nem úgy, ahogy azok megtörténtek, hanem ahogy megtörténhetek vagy meg kellett volna történniük valamely különös, egyéni logikának megfelelően, melyről a Cholnoky fivérek művei kapcsán

¹³ Cholnoky László (1879–1929) Vár Ucca Tizenhét Veszprém V. 3. 1997/3. (Szerk. Mányoki Endre) 80–81.

¹⁴ Egyed Ilona: *Utószó*. In: Cholnoky Viktor: *A vörös Péter és más elbeszélések*. Unikornis Kiadó Budapest, 2003. 242.

¹⁵ Krúdy Gyula: *Ády Endre éjszakai*. Helikon Kiadó Budapest, 1989. 22–23.

¹⁶ I.m. 34.

¹⁷ I.m. 84–86., 89–90., 97–107.

¹⁸ Krúdy Gyula: *Összegyűjtött művei 9. Regények és nagyobb elbeszélések 5. A vörös postakocsi*. Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2007. 278. Hasonlóan pusztá említésről van szó *A királynő költője* című, Benedek Aladárról szóló visszaemlékezésben is. Krúdy Gyula: *Irodalmi kalendáriom. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 197., akárcsak a *Bródy Sándor vagy a nap lovagja* című regényének 11. *Az író feltámadása* fejezetében. I.m. 380.

¹⁹ A Krúdy-művek bibliográfiája talán az éppen folyamatban lévő Kalligram-féle életműkiadással kerül majd végre az őt megillető helyére, mindezt jelenleg tévedésektől, anomáliáktól, szándékos és véletlen ködösítésektől zsúfolta. A szóban forgó regénnyel kapcsolatban a félreértések csökkentése végett Fried István *Pesti divat 1912–1914-ben. Elbeszélői helyzetek a Rezeda Kázmér szép életében* című tanulmányából idézek: „A Krúdy-befogadás antinómiái közé sorolandó, hogy az 1933-as posztumusz, folytatásos regényként kiadott *Így történt 1914-ben* az 1944-es kötetkiadás óta *Rezeda Kázmér szép élete*ként rögzült, jóllehet semmi sem igazolja Szabó Ede föltevését, miszerint Krúdy 'ideiglenes'-nek szánta az általa adott regénycímet.” Fried István: *Szomjas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest, 2006. 305.

²⁰ Krúdy Gyula: *Utazások a vörös postakocsin II. Rezeda Kázmér szép élete* (sic!) Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 45., 49–50.

lesz még szó. Az „esperes” szokásait magyarázgatva a Krúdy-regény Cholnokya életről-haláláról ugyanazt a véleményt fejtí ki, mely az író Cholnokya is jellemző volt: az élet fölkészülés a halálra.²¹ Az *Asszonyágok díja* mentőkocsi-epizódjának nagy ívű leírásában is megemlékezik a Ferencvárosban élt Cholnokyról az elbeszélő, s mintha kizökkenne a regény alaphangoltságából: azokat a vidám irodalmi összefüggéseket kezdí főlemlegetni, melyeknek Cholnokya nevé hőse az előbbi regényekben részese volt.²² Cholnokya Viktorról három tárcát is írt Krúdy. 1911-ből származik talán a legjellegzetesebb,²³ melyben nemcsak A Hétnél töltött esztendők válnak mesemondássá. Nagyanyjának, Radics Máriának Várpalotára költözése után a Bakony különösen kedvessé vált Krúdy számára, így a szöveg veszprémi folytatása a Balaton-felvidék jellegzetességeit köti Cholnokya-hoz, akinek művészetét Walter Scott prózája és Kisfaludy Sándor lírája között helyezi el.²⁴ Az 1919-es lírai visszaemlékezés is említést érdemel, melyben már Krúdy-hósként ír az írójáról, s kölcsönzi neki saját „mélyhegedű” hangját, melyről később sokszor emlegették.²⁵ Végül a *Magyar Szentlélek* keserű visszatekintés 1922-ből azokba az időbbe, amelyek Krúdy számára Magyarország (pontosabban a saját) aranykorát jelentették. Ennek a múltidézésnek lesz főszereplője Cholnokya Viktor,²⁶ s néhány évvel később egy szétesett, „kimarjult kezű, lábú országban” búcsúzik Cholnokya Lászlótól Krúdy, annak öngyilkossága évében, 1929-ben.²⁷ Az emlékező sejteti, hogy az író – aki nem annyira teoretikusan foglalkozott a természetfölöttivel, mint bátyja, hanem szépirodalmi műveinek fontos, állandó szereplőjévé tette – nem minden művét írta meg. Egy részét csak kocsmaközi állapotban beszélte el, s ezek följegyzetlenül maradtak. A 1930-as *Zöld Ász*²⁸ természetesen ízig-vérig Krúdy-mű, az 1929-es visszaemlékezést olvasva mégis úgy tűnhet, mintha Cholnokya László soha meg nem írt regényét alkotta volna meg az író, annál is inkább, mivel a kisregénynek megvannak a párhuzamai a Cholnokya-életmű olyan novelláiban, mint a *Fridolin*, az *Ádós, fizess!* vagy a *Füstcsóva*.²⁹ Cholnokya László *Lutter úr* című novellájában³⁰ fölbukkan Majmuna tündér, melynek nevééről az olvasónak Krúdy Szindbád történeteinek Majmunkája juthatna eszébe, valójában azonban ez a motívum közös íróelőddökkel köti össze mindkét szerzőt. Jókai Mór *A debreceni kastély* című novellájában kerül elő először ez a közel-keleti álomtündér, hogy aztán Mikszáth számos művében szerepeljen, főleg azokban, melyek Jókairól szólnak. Majmuna álomtündéri szerepe Cholnokynál egyértelmű, hiszen a címszereplő delíriumaiiban

---

²¹ Cholnokya megállott a József körúton, (...) titokzatosan megfogta Sági karját:

– Bevallok neked valamit. Én se utaztam volna el, ha annyi pénzem volna, mint az Esperesnek. Az ő szempontjából az a legjobb teendő, amit választott. Már az életben megpróbálni, hogyan fekszik majd az ember a sírban, éjfélkor felébredni és kísértet módjára kártyázni. I.m. 50.

²² Krúdy Gyula: *Pesti nőrabló. Asszonyágok díja*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1978. 446.

²³ Uő: *Cholnokya Viktor*. In. *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 433–438.

²⁴ Vő. Brassai Zoltán: *Trivulzió fél szeme*. 2. jegyzet 119.

²⁵ Krúdy Gyula: *Őszi délutánok Cholnokya Viktorral*. 23. jegyzet 440.

²⁶ I.m. 441–443.

²⁷ Krúdy Gyula: *Jegyzet Cholnokya Lászlóhoz*. I.m. 615–616.

²⁸ Krúdy Gyula: *Zöld Ász. Delikátesz*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1982. 606–648.

²⁹ Cholnokya László: *Szokatlan vendégség. Novellák*. noran Kiadó Budapest, 1998. 71–136.

³⁰ I.m. 26.

bukkan föl igazó-nyugtató alakja. Krúdy Szindbádjának Majmunkájáról pedig tudható, hogy simogatnia kellett Szindbádot, hogy az el tudjon aludni, valamint ő az, aki lefogja a halott hajós szeméit az 1911-es *Szindbád álma* című novellában.³¹ Két évvel később *Régi templom a Tabánban* című novellájában újra fölbukkan Majmunka mint indiai álomtündér, aki Kamillt, az alkoholistát látogatja.³² Az álom, a költői ihlet-invenció keleti műzsájából Krúdy és Cholnoky műveiben a mámor, a mesterséges mennyországok angyla lesz, illetve a végső álom, a halál tündére. Keszthelyi György Cholnoky László múltba révedésének okát ugyanabban látja, ami Krúdyt is emlékeztetközpontú esztétika létrehozására készítette.

„Cholnoky (...) egyénisége sajátosan viszonylik a régihez. Nem a stabilitás vagy éppen a régi rend eszmeisége ragadta meg, (...) arra figyelte fel, ami akkor rendhagyónak számított. (...) Múltszemlélete hasonlít Krúdyéhoz, aki a múltat idézte folyton, mert szükségképpen különbözőnek vagy inkább költőibbnek tartotta a jelennél.”³³

Márai Sándor véleményalkotása kulcsfontosságú a „kismesterekkel” kapcsolatban, mivel ő az, aki visszamenőleg lehetővé teszi, meghatározza és rögzíti a ködlovagok eszmei genealógiáját a *Ködlovagok* bevezető esszéjében.³⁴ Hangsúlyozom: nem az övé az ötlet. Szini, Török, Krúdy és a Cholnokyak már kijelölték az emlékezés azon irányait, melyek mentén például a *Ködlovagok* szerkesztő Thurzó Gábor hagyományt formált, mely hagyományt aztán Márai vitt tovább, megfosztva a fölösleges allúzióktól. Ez a hagyomány mára mintha nem is igényelne magyarázatot, bár a „ködlovagok” szerzői csoportba sorolt alkotók száma és neve máig nem végleges, sőt mintha éppen a meghatározás bizonytalansága éltetné a „ködlovagok” definíciót. A kaland, nemcsak a kalandosság értelmében mintha szorosabban fűzné össze a ködlovagokat Márai írásművészetével, mint bármelyiküket Krúdyéval. Ugyanakkor Krúdy, Török és Márai életműve között megteremtődött a zöldkőves gyűrűnek az a szoros motivikus-szimbolikus kapcsolata, mely a magyar irodalmi hagyományban az őket megelőző alkotókat (pl. Mikszáthot) és a későbbi „követőket” (pl. Mészöly Miklós) is összefűzi velük. Remélhető, hogy a kötet öt tanulmányának eredményei hozzájárulhatnak a modernség magyar irodalma kialakulásának kutatásához, például azáltal, hogy az eredet kérdéskörét árnyaltabbá teszik.

---

³¹ Krúdy Gyula: *Szindbád*. Magyar Helikon Budapest, 1975. 132, 140.

³² Uő: *Szerenád. Válogatott elbeszélések 1912–1915*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1979. 210.

³³ Keszthelyi György: *A formabontó és az újító Cholnoky László*. 13. jegyzet 91.

³⁴ 1. jegyzet 5–7.

Apák és fivérek

„Csak a bolondok és újságírók sértenek olyan királyt,
amelyik még meleg. A királyokat és a dívatokat előbb
át kell adni a történelemnek, akkor meg lehet róluk
mondani az igazat.”
(Cholnoky Viktor)¹

Jókai Mór a századfordulón népszerűsége ellenére sem volt egyértelműen befogadott és elfogadott szerző.² A „ködlovagok” számára viszont – akár szembesültek vele, akár nem – olyan elődként, atyaként vagy apaként fogalmazódott meg ez az életmű az irodalomban, mint amilyen I. Ferenc József politikai életműve volt ugyanebben az időszakban az Osztrák–Magyar Monarchia társadalma és politikai közszereplői számára. Apák és fiak nemzedéki problémája a társadalomtudományok számára koronkint izgalmas kérdés, mely a retorikán kívül a lélektan, a politológia, esetleg a történettudományok felől is megközelíthető. Juhász Erzsébet *Egy „zimankós mosolygású” író: Cholnoky Viktor* című tanulmányában Hanák Péterre hivatkozva nemzedéki problémák helyett társadalom- és művelődéstörténetiekre vezeti vissza ezt a kérdést.³ Cholnoky Viktor és László munkásságának esetében azonban az apa-fiú kapcsolaton kívül a fivérek közti összefüggések is figyelemre méltóak lehetnek, egyáltalán nem pusztán irodalomtörténeti szempontból. Már Viktor második publikált műve, a *Mozgai Pali a gyermekhős*⁴ a szerző kilétére vonatkozó kételyeket hordoz magában. Nemeskéri Erika *Cholnoky László* című munkájában utal rá: László visszaemlékezése szerint ez az ő műve volt, s bátyja csak azért adta a nevét hozzá, mert akkor már ismert szerző volt.⁵ Ennek a közlésnek az igazságtartalmát lényegtelennek tartja Nemeskéri, ugyanakkor nemcsak ő sejteti, hogy pontosan az ellenkezője igaz. Amennyire szabadon bánt Jenő öccsének – a nemzetközi híró földrajztudósnak – az életművével Viktor (a szerzőség kérdésében), ugyanannyira érezte magáénak bátyja publikált műveit László,⁶ s megkockáztatom: a szerző halála után birtokába került Cholnoky Viktor kéziratok sem lappanganak mai napig, hanem – immár kideríthetetlenül – László műveit erősítik.⁷ Ezzel kapcsolatban csupán Vadai István kutatásaira szeretnék utalni:

---

¹ Cholnoky Viktor: *Ebéd után*. In. Uő.: *A kísértet. Válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából*. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1980. 228.

² Fried István: *A Jókai-befogadás állomásai és dichotómiái*. In. Uő.: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Ister. Budapest, 2003. 167–193

³ Cholnoky Viktor *1868–1912*. Vár Ucca Tizenhét negyedévkönyv I. évf. I. sz. 1993/1. Veszprém. 110–111.

⁴ Cholnoky Viktor: *Mozgai Pali a gyermekhős*. Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadóvállalat. Budapest, 1907.

⁵ Cholnoky László (1879–1929) Vár Ucca Tizenhét Veszprém V. 3. 1997/3. (Szerk. Mányoki Endre) 112–113.

⁶ Géczy János: *A két szemű Cholnokyak*. In. Cholnoky Viktor: *Wurmdrucker Tóbiás és egyéb kísértetek*. Ister Budapest, 1999. 214–215.

⁷ Lovass Gyula szerint egyszerűen elajándékozta és eladta a hagyatékot. 3. jegyzet 206.

„Gyakran különböző címmel jelenteti meg az író ugyanazon írását, valószínűleg ezen a téren Cholnoky László tartja a magyar rekordot. Cholnoky Viktor életműve erre a közege épül. (...) bonyolítja a helyzetet, hogy írásai gyakran kapcsolatba kerülnek a másik két testvér, Cholnoky László és Cholnoky Jenő munkáival. Lászlóhoz köztudomásúan ellentmondásos viszony fűzte, akadnak olyan írások, melyeknek szerzősége máig nem tisztázott.”⁸

Nemeskéri Erika szerint László személyiségzavarának adta tanújelét azzal, hogy bátyja szellemi hagyatékával bánt.⁹ A *Hősök* novella, mely 1918-ban, a *Bertalan éjszakája* kötetben jelent meg,¹⁰ szinte teljes egészében egyezik a *Hőscsinálás* című korai Viktor szöveggel. Lovass Gyula alaposan utánajár a Cholnoky László életmű szövegváltozatainak, persze nem teljes filológiai apparátussal, a kutatásban azonban minden bizonnyal elsőként tárgyszerűen.¹¹ Szerinte László nyilatkozataiban, visszaemlékezéseiben néha már meghökkentő módon azonosítja magát bátyjával,¹² másrésről szép számú visszaemlékezéseiből tudható az is, hogy talán ő volt Viktor legszigorúbb (s nem bizonyosan legigazságosabb) kritikusa. Szépirodalmi műveiben is többször utal bátyjára, gyakran annak mérhetetlen tudásával kapcsolatban.¹³ A *Régi ismerős* egyik, a természet csodáit gazdagon leíró nagy ívű földrajzi látomását¹⁴ a szerző lábjegyzettel látta el: „Ez a látomás visszaemlékezés testvéremre, Viktorra, a természet csodáinak aranytollú rajongójára.” Csábító lehet a szerző kérdésének végleges, következetes eltörlése Cholnoky Viktor és László kapcsán a fentiek tekintetében. Mindazonáltal kevés egymáshoz ilyen közelálló életmű különbözik ilyen jelentős mértékben. Említhető Viktor naprakész természettudományos műveltsége eltérésként, önként kínálkozik Viktor rövid próza iránti elkötelezettségének és László regényművészetének összehasonlítása vagy az írásmód fegyelmeztségének alkotáslélektani eltérései. Amellett, hogy mindezek filológiailag bizonyítható tények, egyikük sem lényeges különbség ahhoz képest, ami prózapoétikájuk alapításában eleve meglévőként mutatkozik. Viktor munkássága a kortárs nyugati irodalomnak az Edgar Allen Poe-t fölfedező groteszk szimbolizmusához sorolható,¹⁵ s nem követőként, hanem hazai alapítóként. Elegendő *A farkas* című Trivulzió-novella végkifejletének vadászcenájára utalni, ahol Poe-hoz hasonlóan a belsővé tett külső táj kísértetiességét egy festőre – ezúttal Böcklinre – tett utalás teszi még intenzívebbé,¹⁶ vagy *A szürke ember* bűnügyi történetére, mely merész

⁸ Vadai István saját jegyzetét idézem: „A többszörös közlés során ráadásul gyakran nem is saját művét, hanem Cholnoky Viktorét használta. Különböző címekekkel tizenhétszer adta el a *Jókai-figurák* című tárcát, különböző napi- és hetilapoknak. Egyazon lapnak is sikerült ugyanazt az írást hétszer eladnia más és más címmel.” Vadai István: *Ultima manus manum lavat. (Cholnoky Viktor Trivulzió-novelláinak szinoptikus kiadásáról)*. I. m. 100. + 108.

⁹ 5. jegyzet 124.

¹⁰ Cholnoky László: *Bertalan éjszakája. Novellák*. A Táltos Kiadása Budapest, 1918. 183–188.

¹¹ 3. jegyzet 207–209.

¹² I. m. 206.

¹³ Cholnoky László: *Piroska. Hat regény*. noran Kiadó 2000. 403–404.

¹⁴ I. m. 446–448.

¹⁵ Egyed Ilona: *Utószó*. In: Cholnoky Viktor: *A vörös Péter és más elbeszélések*. Unikornis Kiadó Budapest, 2003. 245.

¹⁶ Cholnoky Viktor *összegyűjtött művei*. Szukits Könyvkiadó Szeged, 2001. 18.

átírta Poe *A Morgue utcai kettős gyilkosságának*.¹⁷ Poe-nak a titokzatosról és elrejtetttről alkotott elképzeléseivel rokon Cholnoky azon a törekvése is, hogy „a rejtélyt nem megoldani, hanem ábrázolni és felfedeztetni akarja művészi törekvései többleteként.”¹⁸ Méltán sokszor idézett novellája, a *Tartini ördöge*,¹⁹ azt a drogokhoz és mesterséges mennyországokhoz való viszonyt teremti meg és értelmezi a magyar prózában (Csáth Géza hasonló típusú művei mellett), melyre a szerepjáték, a legenda vagy a lehetséges valóságok szintjén a francia szimbolizmus alkotói is folyamatosan reflektáltak. László viszont nem csak a magyar irodalomban állt a korban követők nélkül. A züllés, a degeneráció, a pusztulás és a(z ön)pusztítás apoteózisának megéneklésére Georges Bataille-ig, Louis Ferdinand Céline-ig kell várni.²⁰ Ráadásul tisztában volt vele, hogy a tematikához, mely a társadalomból önként kiválók sorsából indul ki, olyan elidegenítő, sőt idegesítő, nyugtalanító, az olvasót folyamatosan összezavaró formát kell találnia – a szabad asszociációét például²¹ –, mely a pontos megfogalmazás mellett az alacsony olvasószámot is biztosítja a számára, amellet hogy – és ezt éppen Krúdy Gyula ismerte föl, akire a '20-as évektől szintén alkalmazták e meghatározást – nagyrészt csak az írók által olvasott íróvá válik.²² Megfontolandóak lehetnek Eisemann György észrevételei dekadencia és szabad akarat, pontosabban a szabad választás akarásában való hit viszonyában az epikát (regény?), mint vallomások műnemet és a drámát vizsgálva:

„A századforduló meghasonlása többnyire nem drámai válságok, hanem önnön végleteikbe széteső ellentmondások. S a lelket vallató álomábrázolás a lelket magát e végleteknek szolgáltatja ki. Ezért sikkad el a szélsőségek különálló támadásai nyomán a választás lehetősége. Bekövetkezik a pusztulás anélkül, hogy létrejönne a döntés. Ahol vallomás helyett vallatás van, ott drámaiság helyett csupán tortúra keletkezhet.”²³

Lovass Gyula véleménye eligazíthatja az olvasót a kortárs befogadói helyzet értékelését illetően: szerinte László nem írt jó regényeket, néhány novellájának lírai vonásai érdemelnek szerinte figyelmet, de ezek pusztán hangulatok, érzések sikerült portréi.²⁴ A *Piroska* befejezését olvasva azon legalábbis érdemes elgondolkodni: hogyan lehet ilyen banálishan

---

¹⁷ I.m. 306–309. Vö. Thomka Beáta: *Műfaji déja vu*. 3. jegyzet 156.

¹⁸ I.m. XLI.

¹⁹ 16. jegyzet 102–105.

²⁰ Géczy János is kitér László életművének nehezen értelmezhető vonatkozásaira és elhatárolja szövegeit a Jókai-epigonizmustól. 6. jegyzet 217.

²¹ 9. jegyzet 206.

²² Viktor már pályája kezdetén mélyebben ágyazódott a kortárs irodalompolitikai hagyományba. Édesapjuk, a Dumas *Monte Christóját* Sió álnéven fordító ügyész hagyományait folytatva sokat fordított Maeterlincktől, Shaw-tól, Maupassant-tól, Zolától, s az irodalmi legenda szerint budapesti irodalmi alkalmazását is Rudyard Kipling fordításainak köszönhette. Lásd ezzel kapcsolatban 6. jegyzet 210., 3. jegyzet XXXVI., valamint Fábri Anna: *Utószó*. 1. jegyzet 500.

²³ *A végsőség démonizmusa (Álomszimbólumok Csáth Géza novelláiban)*. In. Eisemann György: *Végidő és katarzisz*. Orpheusz Kiadó Kft. Eger, 1991. 64.

²⁴ *Ködlouvagok. Írói arcképek*. Szerk. Thurzó Gábor, *Előszó*: Márai Sándor. Szent István – Társulat Budapest, 1942. 214. „A megírás, a stílus sem állja a versenyt Viktoréval. Annak feszült és pontos, alapjában értelmi stílusa helyett ő a lírai stílust műveli, lengő, hosszú mondatok, bizonytalan, elfoszló szóképek, a bánat szelíd zenéje.” I.m. 215.

leejteni egy következetesen végigvitt epikai szerkezetet.²⁵ Mintha a szerző belefáradt volna az elbeszélésbe, bár elképzelhető alaposabb indok is a regény lezárásával kapcsolatban, ahogy erről lesz még szó. Forma és tartalom viszonyának árnyalásával kapcsolatban Eisemann Györgyöt idézem:

„Úgy tűnik. A forma elrontottsága az egzisztenciális romlottság tükré lesz. (...) Ami az írásban rossz, az a létezésben bűn.”²⁶

Az 1912. június 6-i Pesti Naplóban megjelent nekrológban László úgy ír bátyjáról, mint emberként és íróként egyaránt elszigetelt jelenségről, akit azok sem ismertek igazán, akiket közelebb engedett magához.²⁷ László művészetében Poe mellett, akinek *The Fall of the House of Usher* novellájának végzetet kihívó *The Haunted Palace* verséhez²⁸ hasonlítható a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódása* Szipoghy Menyhértjének szavaihoz,²⁹ megemlíthető még egy XIX. századi, illetve századfordulós amerikai szerző, Ambrose Bierce, akinek hatása azonban filológiaiilag még nem igazolható. Ugyanakkor a korai Krúdy novellisztikában is találhatók stilisztikai-motivikus egyezések Bierce keserű morbiditásával, groteszk humorával és fatalizmusával kapcsolatban.³⁰ A *Szokatlan vendégség* című Cholnoky-novella nemcsak föltűnő hasonlóságot mutat – mind szerkesztésben, mind stílusban, mind elbeszélői struktúrájában – Bierce novelláival, de ezen túl az egyik legsikerültebb korabeli magyar elbeszélés, mely a lélektani belső látószöveget trükkyszerűen használja, hogy ezzel az értelmezésnek új irányokat adhasson.³¹ A főszereplő nemesi előneve (felsőálmai) eleinte mintha csak az álmos vidéki magyar dzsentri állandó jelzője lenne, később azonban az álom a főszereplő alaptulajdonságaként mutatkozik meg, valamint az elbeszélés szervezőelemeként. Bierce novelláinak kegyetlen-cinikus világát idézi a *Reménytelen öregemberek álma* is, melyben az álom, a szorongások és a bűntudat teremti meg a főhőst végül elnyelő kísértetvilágot.³²

Minden bizonnyal Cholnoky Viktor életművének sokrétűsége és – ezzel talán ellentétben – kevésbé terjedelmes volta gerjesztette azokat a kritikai kérdéseket, melyeknek köszönhetően manapság nehezen vagy egyáltalán nem választható le egymásról publicisztikai és szépirói munkássága. Pedig a múlt század végén a Fábri Anna által sajtó alá rendezett kötetkiadás mintha éppen ezzel a tendenciával szeretett volna leszámolni, amikor áttekinthetően kettő – szépirodalmi és publicisztikai – részre osztotta az életművet.³³ Csakhogy a kiadás

²⁵ 5. jegyzet 302.

²⁶ 23. jegyzet 73.

²⁷ Cholnoky László: *Cholnoky Viktor*. 16. jegyzet 6.

²⁸ Edgar Allan Poe: *The Complete Illustrated Stories and Poems*. Chancellor Press, London 1994. 59–60.

²⁹ Cholnoky László: *Szokatlan vendégség. Novellák*. noran Kiadó Budapest, 1998. 265.

³⁰ Kelemen Zoltán: *Krúdy Gyula kispőzása a századelőn*. In. *Úó Haszontalan szövegek (Tanulmányok az irodalomról)* Universitas Szeged Kiadó Szeged, 2010. 158–162.

³¹ 29. jegyzet 194–212.

³² I.m. 223–240.

³³ 1. jegyzet 497–512. Kosztolányi Dezső pusztán anyagi okokra vezeti vissza ezt a kettősséget, s egyértelműen állást foglal a novellák elsősége és fontossága mellett. Kosztolányi Dezső: *Cholnoky Viktor*. In. *Úó: Egy ég alatt*.

egyrészt sem filológiai, sem politikai okokból nem lehetett teljes, másrészt már jóval megjelenése előtt létezett a különbségtevés nehézsége, mivel a Cholnoky Viktor életében megjelent kötetkiadások elegendően tartalmaznak olyan szövegeket, melyeket később ide vagy oda sorolt a szakirodalom. Mindezen túl létezik a recepcióban az az irányzat, mely nem szívesen tenne különbséget a szövegek között ebből a szempontból. A körültekintő, mérlegelő megoldások kedvelőit Szajbély Mihály *Ch[olnoky] [Viktor], az újság[ot]író [író]* tanulmányához utalom,³⁴ mely a korabeli magyar és (Karl Kraus is idézve) közép-európai publicisztikai viszonyok távlatába helyezi az életművet, s ahelyett, hogy megpróbálná eldönteni a vitát, meghagyja annak gondolatébresztő sokoldalúságát. Kárpáti Aurél a *Kaleidoszkóp* bevezetőjében írja, hogy mivel Cholnoky nem talált mondanivalójának alkalmas műfajt, olyan szövegeket írt, melyeket „nem főd teljesen a novella, az elbeszélés vagy a tárca fogalma.”³⁵ Thomka Beáta Schöpflint Lovik Károly kapcsán idézve rámutat, hogy a '80-as évek napilapjainak köszönhető a magyar novellairodalom sikere.³⁶ Szépirodalom és publicisztika szétválasztása helyett véleményem szerint nagyobb szerkezetekben gondolkodva és óvatosabb kategorizálással kellene vizsgálni például a Cholnoky-életmű műfaji kérdéseit. Egyed Ilona szerint Cholnoky Viktor az irodalomban egyedülálló módon a lélektani, tudattalan jelenségek alkalmazása helyett tudományos ismeretekkel dúsította elbeszéléseit, ezzel magyarázza a novellák esszézerűségét és az esszé szépirodalmi hangoltságát.³⁷ Ezt a módszert Poe is alkalmazta, hosszadalmas bevezető esszéekkel látva el bűnügyi vagy groteszk misztikus novelláit. Poe-t követi abban is, hogy az elbeszélés hősét az elbeszélés aktusáról leválasztva egy, a történet szempontjából lényegtelennek tűnő egyes szám első személyű elbeszélőre bízta a narrációt, aki azonban közeli kapcsolatban van a főhőssel, máskor (például a Trivulzió-történetekben) azonban megfordítja ezt a helyzetet és a kívülállóból hallgató-lejegyző lesz, a történetet ezen az áttételen keresztül maga a főhős adja elő. Egyed Ilonának a lélektanra vonatkozó kijelentésével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a lelki folyamatok, különösen a lelki betegségek élénken foglalkoztatták Cholnoky Viktort, ismerte és értelmezve használta az „*Unterbewusstsein*” kifejezést.³⁸ Szajbély Mihály mutat rá, hogy a tudományokhoz való viszonyával Cholnoky egyedül áll a kortárs hazai irodalomban.³⁹ Csáth Géza és Reviczky Gyula jogosulatlan betolakodóként tekintenek az esztétikákat megihlető, továbbértelmező természettudományra, különösen az alkalmazott tudományokra⁴⁰ (ez a pszichoanalízissel is foglalkozó Csáthra is érvényes, ezt utolsó kötetei igazolhatják). Cholnoky viszont föllismerte az új lehetőségeket, s tudományok által ihletett novelláinak szivárványköre a ponyvai sci-fitől a már-már Borges

---

Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 93–94.

³⁴ 3. jegyzet 81–90.

³⁵ Kárpáti Aurél: *Cholnoky Viktor 1868–1912*. In: Cholnoky Viktor: *Kaleidoszkóp*. Élet Irodalmi és Nyomda Rt. Budapest, 1914. VIII.

³⁶ Thomka Beáta: *Rövidprózai formák a magyar irodalomban*. In: Uő: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Forum Könyvkiadó Újvidék, 1986. 46–47.

³⁷ 15. jegyzet 245.

³⁸ Cholnoky Viktor: *A felsezabáltott muzsik*. 35. jegyzet 147.; *Panem et circenses*. 1. jegyzet 99.

³⁹ Vö. Derczy Péter: *A reális kísértet. Cholnoky Viktor publicisztikai és szépirodalmi művei*. 3. jegyzet 160–161.

⁴⁰ l.m. 85.

bölcseleti alapozottságú logikával megírt trükk-elbeszélésekig terjed. Eisemann György *Die Wende zur Moderne 1882–1895* című tanulmányának⁴¹ *Verdoppelung, Verwandlung, Phantastikum* című fejezetében Cholnoky Viktor pszichológizáló elbeszéléseit nem a kortárs tudományosság felől magyarázza. Rámutat, hogy E. T. A. Hoffmann és E. A. Poe hatása ezen a területen is jelentős, valamint a karteziánus fenomenológia felől a fantasztikum felé nyit értelmezésével. A lélektani hatás vagy hangoltság nem jelentheti Cholnoky naturalizmusát. „Ami Zola követőinél természettudományos tétel, az nála sors és sötét végzet” – írja Faragó Erzsébet Cholnoky-monográfiájában.⁴² Ezzel együtt Szajbély azt a hipotézist állítja föl, hogy a publicisztikai és szépírói életmű időben talán elkülöníthető, pontosabban az újságírói életműve a novellista ifjúkori művei és az érett remekművek közé helyezhető.⁴³

Cholnoky Viktor szépprózája véleményem szerint nem választható le újságírói tevékenységéről (Krúdy Gyula írói és újságírói életműve között is hasonló átjárhatóság tételezhető), ráadásul az eltérő típusú szövegek képesek értelmezni egymást. S ha az olvasó rálátást szerez a korpusz egészére, akkor összefüggésükben is értelmezhetőkké válnak a művek. Esszézerű kötettel jelentkezik a nevét ismertté tevő novelláskötetek előtt Cholnoky, a *Beszélgetésekkel*,⁴⁴ melyben Gömöri Jenő bevezetése mint a hazai aviatisztika legjelentősebb – elméleti – képviselőjét említi, s ez az elméletiség, a jelenségvilágnak a lehetséges kategóriájában való rögzítése mindvégig jellemző lesz Cholnokyra, aki a magyar századforduló közíróinak legjobbjaihoz hasonlóan össze tudta egyeztetni az osztrák birodalmi törekvések elleni magatartást a polgárosodás haladó tendenciáival, s képes volt a germán faji hegemonia abszurdításának látására és láttatására is.⁴⁵ Tette mindezt saját törökös-mongolos nézőpontjából,⁴⁶ melynek a korban Cholnoky kapcsán olyan méltatói mellett, mint Kárpáti Aurél⁴⁷ vagy Kosztolányi Dezső⁴⁸ már jelentős ellenzői akadtak, s nem pusztán tudományos, sokkal inkább kulturális alapról, habár a finnugor-magyar nyelvrokonságot Cholnoky is bizonyított tényként kezelte.⁴⁹ Több művében a faji és/vagy areális determinizmus álláspontjából kiindulva tette megállapításait, mely gyakorta eredményezett meghaladott következtetéseket, mint *A föld rabjai* esetében.⁵⁰ *A felszabadított muzsikban* a szlávok fajilag determinált rabszolga létmódjáról értekezik.⁵¹ *Tűzoltók* című cikkét pedig bevallottan sovinizta hangvételben kezdi.⁵² Öccse, László

⁴¹ A kéziratot a szerző hozzájárulásával idézem.

⁴² 3. jegyzet XVIII.

⁴³ I.m. 89.

⁴⁴ Cholnoky Viktor: *Beszélgetések*. Modern Könyvtár. Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése. Budapest, 1910.

⁴⁵ Igazi stílusbravúr, ahogy saját fegyverével teszi harcképtelenné a korban bontakozó írja fajelméletet *A dánosi árjak* című cikkében, ahol a sémi és az ázsiai nomád etnikumok kultúrfölényét mutatja ki. I.m. 14–17.

⁴⁶ Cholnoky Viktor: *Egy rejtelmes országból*. 35. jegyzet 92–98., de különösen 95.

⁴⁷ I.m. IX–X.

⁴⁸ Kosztolányi Dezső: *Cholnoky Viktor*. In. *Úő: Egy ég alatt*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 91–92.

⁴⁹ 35. jegyzet 29.

⁵⁰ 44. jegyzet 46.

⁵¹ 35. jegyzet 144–148.

⁵² I.m. 153–154.

hasonlóan rossz véleménnyel volt a szlávokról, különösen az oroszokról. Egy kegyetlen, igazságtalan, de a maga nemében jól sikerült paródiát (Dosztojevszkij? Goncsarov?⁵³ Gogol?) a *Régi ismerős*be is becsempészett.⁵⁴ Viktornak a *Nyugat* 1908. 2. számában megjelent *Neomongolizmus* című cikke Gellért Oszkár és Ady Endre részéről is kapott választ. Elragadtatottan optimista hangvételű, nacionalista írásában mongol-ázsiai politikai és kultúrfölnyről ír, mongol gyökerűnek tartva a magyarokat, Hunyadi Mátyás történelmi szerepét erősen bírálva, s az oligarchikus köztársaság lehetőségét fontolgatva.⁵⁵ Gellért éles támadást intéz ellene mindannak nevében, ami a nyugati civilizáció szemszögéből haladó és magyar, s többnyire a mai olvasó is igazat adhat neki (Mátyás király megítélésében például).⁵⁶ Mégis, mintha Ady lenne az, aki inkább megértene Cholnoky alapkoncepcióját. A *Korrobóri*ban, Ady egyik legfontosabb, s (szándékos rosszindulattal) leginkább félremagyarázott és félreértett cikkében⁵⁷ alig több mint egy mondatot szentel Cholnokynak, s akkor is csupán a szerző nevét említve. De cikkének egészéből kiderül, hogy a közép-európai térség fölemelkedése és megtartása iránt önzetlen elhivatottságot érző felelősség hangját vélte kihallani a *Neomongolizmus*ból, csakhogy ő az összefogás szükségességét is fölismerte. Külön keserűség, hogy cikke posztumusz megjelenésének évében a sokféleképpen egységes Közép-Európa már odavan, ráadásul annak az összefogásnak a lehetősége is komoly veszélybe került, amit Ady sürgetett. Márai Sándor 1944-es *Naplójában* idézi föl Cholnoky nemzettudatát, a *Kaleidoszkópot* olvasván. A nyilas rémuralom idején példaértékűnek tartja Cholnoky „gyönyörű bolond (...) magyar ámokfutó” voltát, akinek nemzettudatában a keletkutatás és az aviatisztika egyaránt megért az enciklopedizmussal vagy a diesel motorokkal. A nemzeti hangoltság egyetlen elfogadható szellemi megnyilvánulását éppen a polihisztor univerzális létszemléletében látja a naplói, s ebbe talán még a magyarságkutatás délibábos irányai is beleférhetnek.⁵⁸ Cholnoky Viktor rokonkeresésben olykor messze elcsatangolt. *Etruszkok és magyarok* című cikkében az etruszk-magyar nyelvrokonság legújabb kutatói eredményeiről számolt be, összekapcsolva ezt a magyarság őseredeti európaiságának elméletével.⁵⁹ Ugyanakkor a magyarságról alkotott véleménye talán legjobban a következő idézettel ragadható meg:

„Sohasem tudtam valami igen nagy haragra gyulladni, amikor a magyar viszonyokat, a mi történeinket 'ázsiai állapot'-nak stigmatizálják, (...) mert nem éreztem ki belőle teljes tökéletességgel a gúnyt, a kicsinylést, azt a fohjas kis keserűséget, amivel új tendenciák óhajta az, hogy belepiszkoljanak a régi és egészen megbízható fészekbe.”⁶⁰

---

⁵³ Goncsarovról ejt egy kritikai megjegyzést a *Régi ismerős*. 13. jegyzet 446.

⁵⁴ I.m. 358–359.

⁵⁵ 16. jegyzet 400–402.

⁵⁶ Gellért Oszkár: *Neomongolizmus • Válasz Cholnoky Viktornak Nyugat* 1908. 3. sz.

⁵⁷ Ady Endre: *Korrobóri* Nyugat 1924. 1. sz. A szerkesztő jegyzetét is idézem: „Ady Endre kiadatlan cikke, amely most került elő a Nyugat 1917. évi kézirat-mappájából, közlését akkor vele egyetértően cenzúramentes időre halasztottuk.”

⁵⁸ Márai Sándor: *Napló 1943–1944*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó Budapest, 1990. 192–193.

⁵⁹ 35. jegyzet 27–32.

⁶⁰ Cholnoky Viktor: *Hazánk és a külföld*. 1. jegyzet 10–11.

Legnagyobb erényünk egyikeként a kontemplatív csöndet határozta meg mint ázsiai örökséget, mely a döntések legfontosabb előzménye.⁶¹ Ázsia egyébként is az ősi gyökerek, a tértől és időtől független alapvető értékek és a végső igazságok megtestesítőjeként jelenik meg Cholnoky Viktor műveiben. A legfontosabb ebből a szempontból *A nagy kés* című novella, melynek esszé-betétében fejti ki a szerző kedvenc elméletét Európa szükségszerű bukásáról s a Kelet örökkévalóságáról.⁶² A magyarságot ugyanakkor az egyetemes – mindenekelőtt az európai – kultúra szerves részének, alakítójának tartotta. A hazai viszonyok szerint nem különböznek annyira a külhoniaktól, hogy bármelyiket is kárhozatni vagy kicsinyelni kellene.⁶³ Szorgalmazta az új magyar Shakespeare-fordítást, de a már meglévő (szerinte kisszámú) jó fordítások átdolgozásával (tehát egy létező magyar Shakespeare-korpusz tiszteletben tartásával).⁶⁴ Shakespeare-tisztelete Krúdyéhoz hasonlóan mély és ihletett olvasmányélményeken alapult. *Shakespeare* esszéjében⁶⁵ számol be Shakespeare-olvasásának történetéről, melyet saját élettörténetébe ágyaz. Itt ír arról is, hogy egyetlen életmű volt, amely – igaz csak ideiglenesen – képes volt megakasztani Shakespeare-olvasásának hegemoniáját, ez pedig a Jókai Mór.⁶⁶ Magyar földrajzi-meteorológiai obszervatórium föllállítását sürgette,⁶⁷ beszámolt a változó idők szavára hallgató első magyar biciklis-távcsöves betyárról, Vitális Imréről, aki a Berettyó lápvidékén bujdosott,⁶⁸ s a budapesti utcanévadás kapcsán azt is sejteti, hogy számára nem éppen rokonszenves Kazinczy Ferenc nyelvújító tevékenysége.⁶⁹ Szerette választott pátriáját, Budapestet, de nem volt elfogult vele szemben publicisztikájában. *Elfogyó országok* című cikke a korban hagymázás látomásnak tűnhetett, fölvázolva a nyugati civilizáció genetikai és kulturális kifulladását, előregedését, mára viszont éppen azok a területek (Dél-Amerika, Délkelet-Ázsia) szerzik meg a gazdaságpolitikai irányítást, melyeket Cholnoky említ.⁷⁰ Ugyanitt védi meg a magyar fővárost azok véleményétől, akik szerint azért nem „világváros” Budapest, mert lakossága nem éri el az egymillió főt. Cholnoky tudja, hogy nem a népességszám, hanem a kiépült intézményrendszer és az optimális településszerkezet (Budapesten a cottage-rendszert üdvözli a szerző) tesz egy települést nagyvárossá (a világváros kategóriája taszítja Cholnokyt). A budapesti lakosságról koránt sincs ilyen jó véleménye. *Savanyú lelkek* című esszéjében fogpiszkálókhoz hasonlítja a

⁶¹ *Rituper*. Cholnoky Viktor: *Trivulzió szeme. Válogatás Cholnoky Viktor novelláiból*. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1980. 16–17.

⁶² „Arra van csak Európa, hogy elpusztuljon, és így van helyesen.” I.m. 232–233.

⁶³ „nézettek bele az imádott külföld tükrébe, és akkor (...) meglátjátok, hogy ugyanaz a kor vigyorog rátok, amit itthon értek.” I. jegyzet 12.

⁶⁴ *A Shakespeare-kérdés*. 44. jegyzet 34–37.

⁶⁵ 16. jegyzet 409–411.

⁶⁶ Vö. 3. jegyzet XXVIII.

⁶⁷ *A tátrai obszervatórium*. 44. jegyzet 58–61.

⁶⁸ *A haramia* I.m. 78–81. Ez utóbbi közlés azért is érdekes lehet, mert Cholnoky életművében kicsi, de markáns helyet foglalnak el a betyárokkal, szegénylegényekkel foglalkozó publicisztikák, sőt novellák. A legsikerültebb talán a *Rituper*, amely *Az alerion-madár vére* című kötetben jelent meg. 61. jegyzet 9–23. Rituper a *Glossina palpalis* című novellában is fölbukkan, de ezúttal mint békés behidai kocsmáros. 16. jegyzet 57.

⁶⁹ *Névtelen uccák*. 44. jegyzet 108–110.

⁷⁰ I. jegyzet 53–57., de különösen 54–55.

fővárosi lakosokat, hasonlatából groteszk allegóriát bontva ki rámutat, hogy ez a tömeg egyének keveréke, mely önző életszemlélete miatt nem képes közösséggé formálódni.⁷¹ Ezt az utóbbi évtizedekben megjelent fővárosi lakosság összetételével, gyökértelenségével magyarázza:

„Közérzés, együttérzés itt sincs. Az ország különböző vidékeiről alig harminc esztendő alatt összeverődött budapesti lakosság, ez a múlttalan és nem történetileg kialakult társadalom még mindig idegen egymástól, egyáltalán nem érez együtt. Ez az egységtelen és még mindig falusi vagy kisvárosi publikum a más szerencsétlenségében is csak a nagyváros szenzációját érzi meg, mert nem testvére egymásnak.”⁷²

Ez az 1910-es esszé még nem számítja optimistán nagyvárosnak Budapestet, mint az 1911-es *Elfogyó országok*, „nagyon sok házból épített kőkolosszus”-nak nevezi.⁷³ A *gyámoltalanok* városában a pesti katasztrófavédelem hiányosságait, pontosabban hiányát az emberi kapzsisággal veti össze.⁷⁴ 1906-ban, A Hétben publikálja *A világháborút*,⁷⁵ mely a *Daily Telegraph* azonos témájú, mélységesen pesszimista hangvételű tárcáján alapulva fejtegeti, hogy először a két legerősebb nemzet ütközik meg (Németország és az Egyesült Királyság): „mert még a falusi csapszékben is mindig a két legerősebb legény verekszik össze elsőben – azután jön a többiek dulakodása” – írja ezúttal Cholnoky, aki már nem érthette meg, hogy nyolc évvel később valóban kitörjön az általa nem üdvözölt, de nem is kárhoztatott világháború, két olyan „szuperhatalom” között, mint az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia...

Krúdy a polihisztort látta meg Cholnoky Viktorban, akit a „régí pedáns irodalomtanárok” nem képesek semmilyen osztályba sem besorolni,⁷⁶ talán ez a rendszerezhetetlenség okozta, hogy Lovass Gyula burkoltan dilettánsnak tartja Cholnokyt (László öccse visszaemlékezéseit is ebben az értelemben idézi föl),⁷⁷ s „pittoreszk, hencegő vasárnapi tudással” bírónak látja.⁷⁸ Lovass ezt az alkalmazhatatlannak vélt tudásanyagot tartja legjobb novellái kerékkötőjének, ballasztnak, ami megakadályozza a szerző elbeszélői tehetségének kibontakozását. „Voltaképpen az asszociációs készség egyoldalú fejlődéséről van itt szó. Aki egész életén át 'Innen-Onnan' rovatot ír, az rászokik, hogy e rovat szellemében gondolkozzék.”⁷⁹ Ugyanakkor László így ír egyik nekrológiájában: „Csak kettőt nem vont kétségbe senki, már az első időkben sem: páratlan eredetiségét és tömegtelen tudását.”⁸⁰

⁷¹ I.m. 74–75.

⁷² I.m. 76.

⁷³ I.m. 77.

⁷⁴ I.m. 105–109.

⁷⁵ I.m. 66–70.

⁷⁶ Krúdy Gyula: *Cholnoky Viktor*. In. Uő: *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 436–437.

⁷⁷ 3. jegyzet XII.

⁷⁸ 24. jegyzet 62–63.

⁷⁹ I.m. 65.

⁸⁰ 16. jegyzet 6.

Figyelemreméltó, hogy míg *Az alerion-madár véreben* Lovass fölismeri a stílusbravúrt, mely a különböző szövegtípusok merész szintézisének alapul, ugyanezt a kaleidoszkópszerű panorámát már nem tudja értékelné, ha az író a korabeli divatos újságírói műfajokat és a szépirodalmat vegyíti a tudományos nyelvvel.⁸¹

„Aki logikaellenesnek tudta magát, a legtisztábban logikai felépítésű novellafaját művelte, tartalmi újításait, kalandozó álmait szigorú formák közé szorította, a szilárd, tökéletesen kiszámított szerkezet mestere volt.”⁸²

Ha leválasztjuk Cholnoky publicisztikáját szépirodalmi műveiről, akkor juthatunk a főnti megállapítással hasonlóakhoz. Egyrésztől kaotikusan gondolkodó dilettánsnak tűnik Cholnoky, másfelől szigorú formaművésznek. Éppen a különbségtevés egyszerűsítése teszi kétségtelenné az értelmezést.

Cholnoky publicisztikájának ha mennyiségileg nem is jelentős részét teszik ki a Habsburg-házzal kapcsolatos szövegek, történelem- és politikaszemléletéről sokat elárulnak. Akárcsak egyik tévedése, mely Mária Teréziának tulajdonítja a Mária Antoinette-től fennmaradt szállóigét: „ha nincs kenyérük, miért nem esznek kalácsot?”⁸³ Krúdy történeti-politikai publicisztikájához hasonlóan Cholnoky sem tud, de nem is akar elvonatkoztatni 1848-49 szellemétől. Az azt követő megtorlásokért is felelősnek tartja az uralkodót, de érvényesnek tekinti I. Ferenc József uralmát, a Monarchia államformáját, sőt a Habsburgok történelmét – akárcsak Krúdy – ő is a magyar történelmi folytonosságba ízesíti. Apja, László beilleszkedett a korabeli vidék magyar társadalmába, ügyészként a veszprémi társasági élet ismert tagja volt. Nagyapja, Ferenc nevének ch-ját cseréli cs-re hazafias érzelmei miatt. A veszprémi nemzetőrzászlóalj tisztiorvosaként harcol a szabadságharcban.⁸⁴ László *Piroska* című regényében a polgári lakások falán éppoly elmaradhatatlanul ott függ az aradi vértanúk arcképe,⁸⁵ mint Krúdy hasonló korszakban és stílusban írt munkáiban (például a *Palotai álmokban*⁸⁶ vagy *Az útítársban*⁸⁷). Apjuk szerepét László különösen fontosnak tartja a *Mi van ebben a könyvben?* című, újabban befejezetlen önéletrajznak tekintett vallomásában, ahol azt írja: „az én apámról külön könyvet kellene írni.”⁸⁸ Ő azonban szinte egyáltalán nem foglalkozott a történelem és a politika a korban oly népszerű kérdéseivel, mert nem tartotta őket arra érdemesnek. „Osztálya *ideáljait* annyira *üresnek érezte*, hogy nem is foglalkozott velük, az olyan fogalmak, mint haza, osztály, történelem, szinte elő sem fordulnak életművében” – írja Keszthelyi György.⁸⁹

---

⁸¹ 24. jegyzet 67.

⁸² I.m. 70., főként a *Rituper* című novellát emeli ki.

⁸³ Cholnoky Viktor: *Az arany. Nyugat* 1908. 4. sz.

⁸⁴ Géczy János: *A kék szemű Cholnokyak*. 6. jegyzet 210.

⁸⁵ 13. jegyzet 142–143.

⁸⁶ Krúdy Gyula: *Palotai álmok. Kisregények*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1976. 280.

⁸⁷ Utó: *Pesti nőrabló. Asszonyosságok díja*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1978. 243.

⁸⁸ 29. jegyzet 6.

⁸⁹ 5. jegyzet 91.

Cholnoky Viktor vidéki ellenzéki lapnál kezdi pályáját, olyan – tudományos hangvétellel kendőzött – cikkeket, mint a báró Bánffy Dezső miniszterelnök parvenü allűrjein mulató *A napsugár csodái* a *Veszprémi Hírlap* 1896. január 19-i számából.⁹⁰ *Szeptember tizedike* címmel⁹¹ mintha Erzsébet királyné halálának körülményeiről írta,⁹² valójában az idős uralkodóról elmélkedik, az Ősszel azonosítja egy alaposan kibontott allegóriában, valamint meghökkentő módon – giccses fölhangoktól sem mentesen – arról cikkez, hogy ha az uralkodó nem is gyakorolhat kegyelmet, a férjnek a keresztényi szeretet nevében mindenképpen meg kellene bocsátania a gyilkosnak. A végső búcsú és a bűnbánó-bűnbocsátó búcsújárás azonos alakúságával játszik a szerző. A figyelmes olvasó azonban észreveheti, hogy a hosszas – majdnem egy oldalas – lírai bevezetővel ellátott szöveg nemcsak cikk, melyben egy aktuális eseményről tudósít az újságíró, s a főszereplő sem egyértelműen a császár és király, hanem a pesti utca, a magyarok, akik első olvasásra pusztán szemlélik I. Ferenc József búcsúját. Valójában Cholnoky az aktualitásnak történelmi távlatot ad, szinte novellát ír a témából, melynek kimenetele valóban a búcsú bűnbocsátatként értelmezett aktsa lesz. Az uralkodó az, akinek bocsánatot kellene kérnie, és a magyarok azok, akiknek meg kellene bocsátaniuk, csak hogy annak a bizonyos bűnnek a bocsánatára valóban csak az egyetemes keresztényi könyörület lehet elégséges. Mindazonáltal az író tartja magát a mottóban idézett szavaihoz, s nem óhajt sem aktualizálható, sem messzemenő történelmi-politikai következtetéseket levonni, sőt, szinte a részvét hangján szól. Mintha a *Szent Ciprián tükrének* szavai I. Ferenc József-re is érvényesek lennének: „csak az tudja igazán, hogy ki volt az apja, akinek a fia meghalt...”⁹³ Cholnoky osztozott a Rudolf trónörököszt gyászoló uralkodó sorsában, hiszen ő is eltemette Viktor fiát. Ebből a nézőpontból mintha az apáról való tudás mélyült volna el az íróban, mintha Szent Ciprián tükre a fiú elvesztésével tenné apává a fiúk nemzedékéhez tartozót.

Cholnoky némely elejtett félmondatában még a Krúdy által sokszor megörökített „boldog békeidők” kedélyessége is fölcillan: „a titkosrendőröket abban az időben Budapesten mindenki ismerte.”⁹⁴ Persze nem titkolja, hogy e mögött a kedélyesség mögött gyakran csalás, korrupció, politikai bűntény áll, mint a *Takács Zoltán* című tárcában.⁹⁵ *Az udvari cigányprímás* Berkes Béla prímás udvari tánczenészé történt kinevezését ünnepli,⁹⁶ s eme „gitanológiai” eszmefuttatást akár szembe is állíthatnánk *A dánosi árjakkal*, melyben faji alapon ítéli el Cholnoky a romákat, no persze csak azért, hogy ezzel a magukat árjáknak nevező germán fajvédőket illesse megsemmisítő kritikával. Következetlenné tűnő érvelését, egymásnak ellentmondó esszéit a kortársak gyakran bírálták, csak hogy számára nem a szöveg első szintű igazságértéke volt a fontos, hanem az információátadás pusztá ténye, s főként annak intenzitása, tudományos és retorikai-esztétikai szempontból egyaránt. Ezzel

⁹⁰ 3. jegyzet 7–9. Vö. ezzel kapcsolatban I.m. 142.

⁹¹ I.m. 90–92.

⁹² A Balatoni Hírlap rendkívüli kiadással reagált az eseményre. I.m. 151.

⁹³ 61. jegyzet 351.

⁹⁴ *Kacagó szélhámosok*. I. jegyzet 444.

⁹⁵ I.m. 451–457.

⁹⁶ I.m. 105–107.

magyarázható *talán* politika-erkölcsi következetlensége, midőn tiszteletteljes méltatással ír Karl Lueger bécsi polgármester halála alkalmából,⁹⁷ aki nemcsak magyargyűlöletével, de a Cholnoky által úgynyira megvetett antiszemitizmusával is hívek és ellenfelek tömegeit szerezte.

Az *Insula leporum* című Cholnoky-esszé⁹⁸ remekbe szabott tiszteletadás a Margitszigetnek. Idealizált történelmi tabló, melyben Attila, Árpád és József nádor mellett a történelem átesztetizálóját, Arany Jánost is megidézi a szerző. A földrajzi hely kiválóságát, különösségét a magyar történelem és kultúrtörténet adja szerinte. Ezúttal mégsem a sziget 1908-as tulajdonosváltása a fontos, mely a szöveg létrejöttének oka, hanem azok a bevezető sorok, melyek Cholnokynak a történelemről és a történetírásról alkotott nézeteit tükrözik:

„a rejtelmek legnagyobbját, az életet ma már nem a történelmen keresztül iparkodunk 'megtanulni', hanem a biológia, fiziológia, szociológia (...) segítségével. (...) Egészen jó (...) dolog, hogy a történelem kivonul lassan a tudományok kietlen, embertelen laboratóriumából és átlebeg oda, ahol a legigazibb emberi dolog, az emberfelettség vágya (...) otthon van mindörökké... A mesemondás, mesevágó bennünk sajgó országába.”⁹⁹

A történelmet tehát Cholnoky Viktor elbeszélésként, narratív aktusként tételezi, s mint ilyent vagy fiktívnek, vagy fikciót is használnak vél.¹⁰⁰ Ez az elképzelés a korban annyira szokatlan, hogy amikor a '20-as évek második felében Krúdy hasonló episztemológiai alapon kezd nagy történelmi narratívájának létrehozásához, elmarasztaló kritikákat kap, a végső, legkíméletlenebb kritikáig, a szinte teljes elhallgatásig. Ennek a történelmi narratívának kezdeteiről és későbbi irányairól éppen Cholnoky *Tammúza* kapcsán értekezik Bori Imre:

„Jellegzetes szecessziós alkotás még ez az elbeszélés, s a közel-keleti világ első jelentős magyar felfedezői egyikévé avatja az író. 'Keleti álom' ez a mű, az a világ, a maga módján, amelyről Ady is álmodott, (...) amely Babits nosztalgiáiban is üzen, amelyet majd évtizedekkel később Kodolányi János idéz meg regénytrilógiájában. Cholnoky látomása ugyanakkor a költői kreáció remeklése is, de nem pusztán kitalálás, hanem az archeológiai ismeretek alapján költői rekonstrukció is, amelyben az íróra oly jellemző módon helyet cserél álom és valóság. Ami ugyanis a novellában valóság, az (...) a képzelet buja munkájának az eredménye, ami a novellában álom, a Tammúzzal történő találkozás, valamint a Tammúz filozófiája, s az ebben a bölcséletben megnyilatkozó panteizmus, az (...) Cholnoky Viktor korának tudományos valósága.”¹⁰¹

---

⁹⁷ Cholnoky Viktor: *Lueger*. 35. jegyzet 206–211.

⁹⁸ I.m. 97–100.

⁹⁹ I.m. 97.

¹⁰⁰ Vö. 3. jegyzet XIII.

¹⁰¹ I.m. XXXIX.

Történelemszemlélete csupán a kortársak között meglepő. Az életmű egészébe következetesen illeszkedik. Legendásan széleskörű műveltségéből¹⁰² szükségszerűen következik az ismeretanyagot mozgató-használó gondolkodásmód eredendő törekvése arra, hogy az emberi tudás fölismert viszonylagosságát és végenségét folyamatosan tudatos pozícióban tartsa, s ahol és amikor csak lehet, rámutasson erre a viszonylagosságra és végenségre. Tudásunk véges, töredékes és esetleges, mégis a legnagyobb kincs a szellemi, alkotó ember számára. Cholnoky ellentmondásos, mert (szándékosan) ellentmondásokra alapított esszé-, illetve tárcáírói életműve szigorúan következetes logikával bír,¹⁰³ melynek alaptétele, hogy a tudomány mind nyelvében, mind eredményeiben összevegyíthető és összevegyítendő a szépirodalommal. „Művészet és bűvészet nála egy. (...) Arról szól legszebben, amit sohase látott, s az a legnagyobb kincs, ami nincsen” – írja Kosztolányi.¹⁰⁴ Megjegyzem, Lovass Gyula a *Ködlöveg*ekben napvilágot látott tanulmányában inkább a céltalan, szervezetlen lázadót, anarchikus episztemológust, vesztés elméletek vesztés védőjét látja Cholnokyban, bár azt is megállapítja: „a művészetnek nem a megfigyelés lesz az éltetője, hanem egyfajta öntudatlan, démoni állapot.”¹⁰⁵ Szerinte pusztán az életküzelemben alulmaradt bohém író önigazolása ez az elmélet,¹⁰⁶ mely a hazugsághoz hasonlítható. Csakhogy a hazugságról a Trivulzió-történetek közvetítője-hallgatója így nyilatkozik: „Három dolgot szeretek nagyon: a hazug embert, aztán nagyokat hallgatni, meg azt, ha ebben a nyomorúságos világban megoszthatom valakivel a falatomat, meg a korty boromat.”¹⁰⁷ Eisemann György fölhívja a figyelmet arra, hogy Trivulzió – akinek elbeszélés-ciklusa több szempontból Krúdy Szindbád- és Kosztolányi Esti Kornél-szövegeit előlegezi Eisemann szerint – soknevű volta és sokszínűsége az Osztrák–Magyar Monarchia multikulturalitását szimbolizálhatja. Párhuzamba hozható így a társadalmi-etnikai-kulturális sokszínűség a szöveg többféle képpen strukturáltságával.¹⁰⁸

Schöpflin Aladár a *Nyugat* 1909. 24. számában a *Tammúz* kötetéről írva a realitás esztétikailag, de etikailag is megszokott ábrázolásmódjait kéri számon Cholnoky Viktoron. Nem tudja, vagy nem akarja meglátni a szubjektív valóságélmény „modern” látásmódjából eredő próza jelenségeit. Ahogy Bori Imre írja:

„Cholnoky egészen egyértelműen veti fel, éppen a Tammúz kísértetnovelláiban s misztikus írásaiban az emberi lélek valóságának a problémáját, tehát azt, ami éppen az 1900-as években vált irodalmilag aktuálissá Freud felfedezései nyomán. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy pl. az olyan elbeszélésekben, mint Tammúz, a költőinek megnövekedett a szerepe, méghozzá az ’almodni’ oly egyértelműnek látszó síkján.”¹⁰⁹

¹⁰² 15. jegyzet 243–244.

¹⁰³ Géczy János így méltatja Cholnoky tudomány szemléletét: „Az a felismerés, hogy a művészet és a tudomány sokszor azonos módszerekkel jut előbbre vizsgálati tárgyak kijelölésekor és elemzésekor, nagyon is időszerűvé vált a 20. század legvégének összhangokat kereső embere számára.” 6. jegyzet 213. Lásd még 35. jegyzet VI.

¹⁰⁴ 48. jegyzet 91.

¹⁰⁵ 3. jegyzet 56–58.

¹⁰⁶ I.m. 59.

¹⁰⁷ 16. jegyzet 39.

¹⁰⁸ 41. jegyzet

¹⁰⁹ 3. jegyzet XXXVIII–XXXIX.

Versinszky, a tudáلعos című novellájával Cholnoky László mintha bátyja kávéházi-kocsmái nagyotmondójának alakját írنا tovább,¹¹⁰ ráadásul mesélője a Ferencvárosban lakik, ahol Viktor élt. Valójában a nyomorúságos züllés és a züllést megszépítő élhetetlen képzelődés és a pusztulás az elbeszélés tárgya. Nagy Endre, a századforduló kabaréinak híres alakja lesz majd az, aki a szórakoztató irodalom aprópénzére váltja Cholnoky Viktor Amanchich Trivulziójának ötletét. A Nyugat 1911. 20. számában *Levél Cholnoky Viktorhoz* címmel emlékezik egy József körúti bodegásról, akinél éjszakánként szívesen beszélgettek a sajtó munkásai, hallgatták Cholnokyt, mintha ő lett volna saját Trivulzió-történeteinek hőse. Nagy már itt említést tesz közös Jókai-tiszteletükről, melyet a *Hajnali beszélgetések Jókairól* című írásában teljesít ki. Ez utóbbi művét 1929-ben a Nyugat 4. számától a 10-ig folytatásokban közölte. Cholnoky Viktor hatására teremti meg Lukits Milos alakját, aki a *Lukits Milos kalandjainak* és a *Hajnali beszélgetések Lukits Milossal*-nak lesz a főszereplője. Schöpflin Aladár megemlíti a Nyugatban a *Hajnali beszélgetések...* kapcsán Cholnoky szerepét, de ő az elbeszélőt tartja Cholnoky-alteregónak, pedig az olvasó számára nyilvánvaló, hogy Cholnoky invenciójának *mintájára* teremti meg Nagy saját délszlávját. Ez a figura főként a szórakoztatás céljából jött létre. Talán annyi érénye van a szövegnek a szórakoztató irodalmon túl, hogy fölbukkan benne Cholnoky alakja is, aki rendre nevetségessé teszi a nagyotmondót. Szerepe kicsit több, mint Garay furfangos diákjáé, nem pusztán a verifikáció megakadályozója ő, hanem kommentárjaival, sőt elhallgatásaival mozgásba hozza a szöveget.

Az ellentmondások abszurd logikájával párhuzamban a szép- és újságíró Cholnoky Viktor gondolati rendszerének alappillére a betegségek ihlető, sőt szervező ereje.¹¹¹ A normalitás e szerint nemcsak a művészi alkotó tevékenységet veszélyezteti, hanem általában jellemző, hogy az emberiség eddig csak a normálistól való eltérésekben volt képes előre haladni. Több cikkének, jelenetének, novellájának alapja a rettegés és az iszonyat, mely betegségek nélküli, falanszterszerű jövőképeket vizionál, olyan jövendőt, mely nemcsak a szenvedést, de a szenvedélyt sem ismeri, s ez utóbbi talán súlyosabb annak a szerzőnek a szemszögéből, aki a mámor apoteózisát számtalan művének témájává tette.¹¹² A társadalmi szinten fölvállalt és propagált harc a betegségek, szenvedélyek, katasztrófák, nyomor és háborúk ellen *Az arany sarkantyú* Athosa szerint csupán álca, mely azt takarja el, hogy maga a társadalmi rendszer, az emberi civilizáció alapja korhadt és pusztulásra érett.¹¹³ Bródy Sándor a Nyugat 1910. 15. számában megjelent, *Az Ehrlich-ügy* című cikkében a humanizmus általános követelményei felől kritizálja Cholnoky betegség-kultuszát, alig burkoltan rosszindulatúnak tartva elméletét, s indokait például a szifilisz hatásainak érzékletes képeivel teszi nyomatékosná. Nem kutatja viszont a kifogásolt elképzelés esztétikai és fenomenológiai oldalának kapcsolatát a fölszínen említett társadalmi és patológiai metaforákkal. Cholnoky

---

¹¹⁰ 29. jegyzet 9–12.

¹¹¹ Vö. I. jegyzet 504., 506.

¹¹² 15. jegyzet 244.

¹¹³ 16. jegyzet 346.

„Tammúz című kötetének van egy egész ciklusa, a Beteg emberek, mely a Meg nem történt történetekkel rokon novellákat tartalmaz. S itt a század első évtizedei betegségkultuszának sajátos értelmezésével állunk szemben, s a dekadencia fogalmának olyan igazolását fedezhetjük fel, amelyet már Baudelaire is képviselt. A betegségnek, a dekadenciának a kultusza a mélyebben látás revelációja is: erre kínálja fel Ady Endre a legbeszédesebb példát, s Cholnoky Viktor a letragikusabb bizonyosságot a magyar irodalomban.”¹¹⁴

Következésképpen végigvitt falanszter sci-fi Cholnoky Viktor *Új világ* novellája, melynek végkicsengése mégsem pesszimista:¹¹⁵ fönmarad a csírája az emberi kultúrának, ami a *másban*, a mindig eltérőben manifesztálódik. Az „ideális” jövőben a vagyoni különbségek elkopása és a betegségek, a normalistól való eltérések megszüntetése válik a két legfontosabb történelemformáló erővé. Ugyanakkor észre kell venni: ez a jövő irányított történelmi folyamatok által jön létre. Az elbeszélő szerint a lélektan területén avatkozik be a társadalom egyének és nemzetek életébe, s a lelki defektusok – illetőleg a pszichésen beteg egyének – megszüntetésével éri el az emberi közösség a „boldog” jövőt.¹¹⁶ A művészi tevékenységeket játékoknak, „a neuraszténia hajdani botorságai”-nak nevezi a jövőből érkező tudósítás, s megállapítja róluk, hogy érdeklődés hiányában eltűntek, akárcsak a halálfelelem. Európa közepén, mégis újra jelentkezik a művészet, a nemzeti tudat és a vallásos babona: a Balaton partján magyar pásztorok, a Mátrában zsidó törzsek és Erdélyben vándorcigányok elszigetelt csoportjai élték túl az egyetemes higiénit, ezzel fejeződik be a „távoli jövőből érkezett tudósítás.” A népművészet, a vallás és a kisközösségek szavatolnák a gondolkodó „neuraszténiás” ember fönmaradását? Ezek a lélektani kutatásoknak is kedvelt területei. A science fiction hálás műfaj az olyan szerzőknek, mint Cholnoky, mert erőteljesen érvényesül benne a meghökkentés, annak is szigorúan logikai alapú változata. *Riadalom a csillagok között* című sci-fi szatírája¹¹⁷ azt a kérdést veti föl, hogy a fantasztikum a profánt mitizálja-e, vagy a mitikust profanizálja? A csillagképek égi rendjét magyar pusztai környezetbe helyezi az elbeszélő a kortárs élclapok stílusában, s bár a profánra és a mitikusra vonatkozó kérdés izgalmas értelmezést indíthatna el, a szöveg a fölvetéshez képest nem támogatja ezt az irányt.

A mámor, a szokatlan, a kivétel, a betegség az a pont, ahol a külső lét információs gazdagsága találkozik az én, főképpen az alkotói én belső létének valóságával.¹¹⁸ „Mert a betegség az irodalom, a poézis, a művészet” – írja Kárpáti Aurél.¹¹⁹ Kosztolányi Dezső *A Hét* 1909. karácsonyi számában egy másik formai szélsőség, a természetfölötti, a horror felől közelít a „kísértetlátó” Cholnokyhoz, de ő is a dekadenciát, mint egyszerre formai és tartalmi jellegzetességet emeli ki a művekből. A betegség, a normalistól való eltérés

¹¹⁴ 3. jegyzet XLII–XLIII.

¹¹⁵ 1. jegyzet 146–153.

¹¹⁶ 1.m. 147–148.

¹¹⁷ 16. jegyzet 283–287.

¹¹⁸ Kárpáti Aurél: *Cholnoky Viktor 1868–1912*. 35. jegyzet III–IV.

¹¹⁹ 1.m. XI.

szerinte is fontos szervező eleme Cholnoky szövegeinek.¹²⁰ A művésznek el kell térnie a normálistól, a köznapi egészségéstől, ha csak annyira is, mint Cholnoky szerint Jókainak, aki a makkegészséges, ezért tökéletesen tehetségtelen Jules Verne helyett megírta az *Egész az északi pólusig* című „Verne”-regényt, pontosabban fergeteges paródiát.¹²¹ Fábri Anna írja Cholnokyról, hogy: „Mint az alkohol, a tudás is mámoridéző lehetőség a számára.”¹²² *Egészség* című 1904-es, A Hétben megjelent esszéje egyenlőségelet tesz a betegség és az invenció, az ihlet közé.¹²³ Minden művész, alkotó, igazi tudós beteg lelkekben. Nagyrészüik testiekben is. Az igazán jelentős alkotók azonban (Cholnoky Mózeset, Aiszkhüloszt, Michealangelót, Shakespeare-t és Goethét sorolja ide) egészséges testben élő beteg lelkek voltak. Az egészséges elme legfőbb közepszerű lehet a szerző szerint, de semmilyen hozadékkal nem járulhat hozzá az emberi kultúrához-civilizációhoz. Mindezt több művében is megírta, néhol alaposabban kidolgozva-kifejtve, másutt ötletszerű érzelmességgel. Betegség és alkotás viszonyáról alkotott elmélete ars poeticaként is értelmezhető. „A költészet a révült és átélt hazugsággal, az önámítással lesz azonossá” – írja Fábri Anna.¹²⁴ Irodalmi-társadalomtudományi (sőt néha természettudományi) elképzeléseit legjobb határfokkal föltehetőleg kis jeleneteiben vázolta föl, mivel ez a forma különösen kedvezett szépirodalom, esszé, publicisztika vegyítésének. *Ofélia-szanatórium* című jelenetében egy lelkes, az emberiség sorsát megjobbítani akaró professzor és egy higgadt, bölcs körorvos vitakoznak egymással. Az orvos víziójában megdermedt, változás-fejlődés nélküli, szürke emberiséget vázol, egyúttal megadja az ellenmérget receptjét is: szanatóriumba kell utalni a túlságosan egészséges embereket, ahol betegszerzés útján lehetne biztosítani az új profétákat, művészeket, föltalálókat, szent örülteket, egyúttal az Ofélia-szanatórium lehetne a maradék „beteg” aziluma is.¹²⁵ A jelenet szerzője hisz az ember alaphelyzetének befolyásolhatóságában, az emberi lélekbe való beavatkozás lehetőségében, végső soron a tudomány alkimista vonatkozásaiban, hiszen az első, eredeti alkimisták is az emberből akartak aranyat csinálni: magasabb létformára emelni. Végső soron az Ofélia-szanatórium is falanszter: a kivétel, a színes forgatag, a (tudományosan adagolt) mámor „szép új világa”. Mindennek az elméletnek a háttérében azonban ott van a századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájának új tudománya, mely Közép-Európából indult hódító útjára: a pszichoanalízis. Akárcsak Krúdy Gyula, Cholnoky is kritikával fordul a lélektan felé, de írótságához képest korántsem mélyed el benne, mert nem tulajdonít neki nagy jelentőséget. *Betegségdivatok* című 1904-ben, A Hétben megjelent cikkében írja:

„az a veszedelem kezdte fenyegetni a világot, hogy vége lesz az érdekes betegségeknek, s ezzel a betegségek divatjának is. Szerencsére maradt az orvostudománynak egy ága, amelyhez nem férhetett hozzá a baciluselmélet: az idegbetegségek tudománya. Az ideg még ma is titok, s azért divatos a neuraszténia.

---

¹²⁰ 48. jegyzet 87–89.

¹²¹ Cholnoky Viktor: *Jules Verne* 35. jegyzet 24–25.

¹²² 1. jegyzet 501.

¹²³ l.m. 189–195.

¹²⁴ l.m. 510.

¹²⁵ l.m. 195–204.

Divatos, csak hogy nem kielégítő. Mert ez meg már kissé túlságosan is titokzatos, s az embernek valami testibb, hogy úgy mondjam, 'emberibb' kézzelfoghatóbb valami kell, mint az ideg."¹²⁶

Ez pedig a vakbélgyulladás. Az ironia a pszichoanalízis ellen fordul, a közmondásosan legközönségesebb betegség „divatja” győzi le. Persze nem biztos, hogy a szerző a tudományt akarja nevetségessé tenni, lehet, hogy a divatot követő pácienseket, mint *A képzelt betegben*, ahol paradox módon valóban meghal a hipochonder.¹²⁷ Az *Artabán Mihály és a vasárnap*¹²⁸ – amellet, hogy jó példa az igyekezetre, mellyel Cholnoky egyszerre több elbeszélés alapötletét is egybezsúfolja – pontosan föltárja, hogy számára mi volt a lélektanl kapcsolatban a legfontosabb probléma: van-e összefüggés, ha igen, milyen, és ha nem, miért nincs a lelki és a fizikai betegségek jelentkezése között. A címszereplőnek agorafóbiája van, mely ismert lelki betegség. A tünetek azonban fizikaiak maradnak az utolsó stádiumig, sőt a főszereplő orvos egész idő alatt abban a hitben tartja páciensét, hogy betegsége nem lelki eredetű. A freudi pszichoanalízis ezzel a gyakorlattal pontosan szembe megy, valószínűleg azért, mert lát esélyt a gyógyulásra. Laád Bulcsú doktor, a novella elbeszélője és belső alakítója azonban determinista nézőpontból áll az esethez, a pszichés betegségeket gyógyíthatatlanoknak tartja. A tény, hogy Artabán Mihály pszichózisa éppen egy vasárnapon eszkalálódik, indokul szolgál Cholnokynak arra, hogy a lelki defektusok mellett másik kedves témáját is fölelevenítse: a munkaszüneti- és ünnepnapok káros hatását az emberi civilizációra. A Hétben, 1910-ben *A pihenésről* címmel megjelent cikkében¹²⁹ az egyvégtében szórakozással, illetve pihenéssel töltött időszakok ellen emeli föl a szavát – ráadásul megoldást is kínál az általa problémaként táalt tényre – a tőle megszokott intenzív retorikával. Meggyőződése, hogy a modern emberi társadalom sok tüneti problémáját közvetve vagy közvetlenül a munkaszüneti napok okozzák. Nem tisztzte egy irodalmi elemzésnek ebben a kérdésben állást foglalni, de a téma abszurdításának és a tárgyalására fordított gondosságnak az együtthatója rávilágíthat Cholnoky prózájának extrém, a magyar irodalomban egyedülálló voltára, mely óvatosan fogalmazva is egzotikus érvrendszerekre alapítja retorikáját. Az *Eördögh Róbert halála* szatírájában újfönt nem tudományos, inkább transzcendens magyarázatot ad a lelki betegségekre a mesélő. Az idegbetegek fölösleges idegszállait az ördög öreganyja, Lilith „néni” rángatja láthatatlanul, harisnyát köt belőlük.¹³⁰ Harmat Pál a pszichoanalízis szépirodalmi hatásait kutatva a századforduló magyar irodalmában a Cholnoky fivéreket azon szerzők közé sorolja, akikre termékenyítőleg hatott a freudi lélektan.¹³¹ Szajbély Mihály sem tartja kizártnak a freudi hatást Cholnoky Viktor esetében, de ennek cáfolhatóságára is rámutat.¹³² Lovass Gyula az

¹²⁶ I.m. 208.

¹²⁷ I.m. 241–248.

¹²⁸ 16. jegyzet 97–101.

¹²⁹ I. jegyzet 33–39.

¹³⁰ 16. jegyzet 341–342.

¹³¹ Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó 1994. Budapest, 71.

¹³² „Arra gondolhatnánk, hogy az új esztétika megalapozására Cholnoky is a freudizmus egyes megállapításait tartotta legalkalmasabbnak, anélkül, hogy név szerint említette volna a bécsi tudóst. Kiindulópontja az, hogy az emberi élet három oszlopon nyugszik: az öfenntartás és a fajfenntartás ösztönén, valamint a játékosztönön, (...)

elsők között hívja föl a figyelmet a skizofrén, hasadt személyiség szerepének fontosságára Cholnoky László életművében.

„Valószínűleg több ez, mint ötlet, s több, mint a lélektani analízis egy mechanikus fogása, hit ez, meggyőződés, mánia, mely végigzakatol Cholnoky László egész művén, hogy az utolsóban ('Tamás') sok csavarulat után egy hallucinációs erejű képben is kivirágozzék.”¹³³

A kettős tudat tovább forgácsolódik László műveiben, mikor a hétköznapi, egyre halványuló én pózként értelmezi az ösztönvilágból érkező, elhatalmasodó párját, kritikával szegül szembe vele, de ez megoldás helyett csupán további lelki problémákat (szégyenérzet, elfojtás) eredményez.¹³⁴ A hasadt személyiség problémája csak a halálban oldódhat meg, a halál azonban a személyiséget és a tudatot is fölszámolja – írja Nemeskéri Erika:

„egy-egy novella valamennyi hőse egyetlen beteg, kettős lélek inkarnációja. (...) az elbeszélés valamennyi figurája olyan alakmás, amely a szerző énjének tárgyiasulása. (...) egyre erősebb a sejtésünk, hogy Cholnoky László novellája nem az analitikus lélektan körébe vág, hanem egy belső lelkiállapot – szintetikus egység – tárgyiasítása. A nem tanult, inkább tapasztalt mélylélektani tudás őt érzei alakot (...) elbeszéléseiben.”¹³⁵

László regényeiről értekezvén, Nemeskéri az alkoholizmust jelöli meg a tudathasadás egyik kiváltó okának.¹³⁶ A személyiséghasadásnak, melyet Nemeskéri a *Régi ismerősben* is kimutat a főszereplővel kapcsolatban,¹³⁷ szimbóluma lesz az életműben Káin és Ábel mítosza a *Leándervirágban* vagy a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódásában*.¹³⁸ A regények tudathasadásos szereplőiről Nemeskéri így ír:

„Flórusz története még arról szól, hogyan alakult ki a tudathasadás, a *Bertalan éjszakája* már ott kezdődik, ahol a tudathasadás tény. A *Bertalan éjszakájának* hőse örülnek tekinthető.¹³⁹ (...) Bertalannak titkára is van, akár egy írónak, Miroár Jakab a neve. Jakab azonban csak akkor látható, ha Bertalan tükörbe néz. Jakab tehát Bertalan alakmása.”¹⁴⁰

Cholnoky László karakterei egymásban folytatódnak. A mániákus vagy rezignált örült az a stáció, ahová az alkoholista jutna, ha nem lenne öngyilkos, a pokol újabb bugyra.¹⁴¹

Freud azonban játékosztőről nem beszél, így forrásként inkább a schilleri játékelméletet továbbfejlesztő Spencer hatására gyanakodhatunk.” 3. jegyzet 86.

¹³³ I.m. 204–205.

¹³⁴ Vö. I.m. 212.

¹³⁵ 29. jegyzet 291–292.

¹³⁶ 13. jegyzet 698.

¹³⁷ I.m. 694–695.

¹³⁸ 29. jegyzet 296.

¹³⁹ 13. jegyzet 699.

¹⁴⁰ I.m. 700.

¹⁴¹ „Higgadt, kemény pesszimizmussal ábrázolja figuráit, az embert ő is a legteljesebb magárahagyottságban képzei

Szereplői szociológiai-pszichológiai határesetek. Miroár (nevében a miroir=tükör szó rejtőzik) Jakab nem pusztán Bertalan alakmása. Ő maga a tükör, a látszat, a látszatvilág fontos alakítója.¹⁴² Nem véletlen, hogy főszerepét éppen egy kártyacsatában játssza, *hamis pénzként*. Ebben a történetben fontos szerepet játszana a megbocsátás (már ha a rászedett kártyapartner meg tudna bocsátani), éppen a rászedettségek azon oka folytán, amit a hamis pénz mint önkéntes adomány – azaz a szerencsejátékban való részvétel önkéntes elismerése – jelent.¹⁴³ Ezzel párhuzamba állítható egy Baudelaire szöveg¹⁴⁴ Jacques Derrida-féle értelmezése a hamis pénz allegóriája kapcsán (a hamis pénz ezúttal csakis esztétikai eszközként működhet, mint allegória, metafora, hasonlat vagy szimbólum), amely kizárólag a szerencse fogalma felől képes értelmezni a hamis pénz létét.¹⁴⁵ A hamis pénz adománya azonban kihívja a társadalom peremére szorultak kritikáját. Ez a kritika Derridánál jogi-esztétikai,¹⁴⁶ míg Cholnokynál etikai-esztétikai, mely a központi személyiség tragikus fölszámolódásához vezet.

„Hogy a halálfélelmet le lehet győzni, azt is bátyjától, Viktortól tanulta (...). Elég fölébreszteni magunkban a halálösztönt, s ez képes győzni az életösztönön. (...) S ebben a helyzetben előkerül a tükör is. (...) Prikk már önkívületben van (...) felbukik, kiesik kezéből a tükrös szív, s mit pillant meg így a tükörben? 'A mennybolt azürkék végtelensége ragyogott vissza rá változatlanul, egykedvűen.'”¹⁴⁷

Cholnoky László *Éjszaka* című novellája alapos lélekrajzzal, igényesen megírt kudarcos felvidéki ödipusz-parafrázis, melyre rányomja bélyegét, hogy a századforduló fiai még a kezdet előtt elveszítették a harcot, amit apáikkal vívhattak volna, hiszen a főhős nem ölte meg apját, de fiatal mostohaanyjáról való álmódosását is megakadályozza a

el, akárcsak az egzisztencialisták.” 5. jegyzet 85.

¹⁴² A tükör a megismerés eszközeként a mimézisre hagyatkozó alkotói tevékenység metaforája. „A tükör (...) hely nélküli hely, (...) utópia. A tükörben ott látom magam, ahol nem vagyok, a felszín mögött megnyíló irreális térben, ott vagyok, ahol nem vagyok, árnyként, amely önmagaként adja nekem önmagam látványomat, s lehetővé teszi, hogy ott szemléljem magamat, ahonnan hiányzom: ez a tükör utópiája. De egyben heterotópia is, hiszen a tükör valóságosan létezik és (...) visszahatást gyakorol a helyre, amit betöltök; a tükör működése következtében, mivel ott látom magam, hiányzóknak vélem magam a helyről, ahol vagyok.” Michel Foucault: *Eltérő terek*. In. Úő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk Kiadó Debrecen, 2000. 150. Az ember Istent utánozva a saját képére teremtette a Sétánt, a teremtés tükör, melyben a teremtő magát szemlélheti, ez a tükörkép azonban az emberi tevékenység következtében a Sétánt mutatja, ahogy a Descartes-ra utaló Foucault írja: „az oda-vissza mozgásban felerősödik és még tovább bonyolódik a végzetes hasonlóság veszedelmes játéka: Isten félelmetesen hasonlít a Sétánra, aki tökéletesen utánozza Istent... (...) Descartes család szellemére volt szükség ahhoz, hogy a XVII. század gondolkodását megedző identitások ezen végzetes fenyegetése megszűnjék. A (...) család szellem (...) Isten leghűségesebb képmása, aki Isten minden hatalmát képes gyakorolni (...) Isten és a család szellem ikertestvérek. Egyetlen különbség van köztük: a család szellem ártani akar, amitől rögtön ki is hull a lehetséges létezők köréből.” Michel Foucault: *Aktaion prózája*. I. m. 88. Mintha a tükör lenne felelős valami gonoszért, pedig a tükör csak eszköz, mely a szimulációt és a fikciót szolgálja. Elsősorban arra mutat rá, hogy az általa közvetített ismeret legjobb esetben is viszonylagos. Míg ez teológiai vagy bölcséleti szempontból negatívan értékelhető, esztétikailag pusztá tény, mely az alkotói és befogadói mechanizmusok működésével áll kapcsolatban. Vő. 13. jegyzet 701.

¹⁴³ Jacques Derrida: *Az idő adománya. A hamis pénz*. Gond-Cura Alapítvány – Palatinus Kiadó Budapest, 2003. 177–178.

¹⁴⁴ Charles Baudelaire: *A hamis pénz*. In. I. m. 250–251.

¹⁴⁵ I. m. 188.

¹⁴⁶ I. m. 210.

¹⁴⁷ 13. jegyzet 702.

halott apa addig, amíg babonás félelmében bosszút nem áll a holttesten.¹⁴⁸ Az – ahogy azt Freud fölismerte –, hogy álmok a pszichoanalízis szempontjából nemcsak tünetek lehetnek, de jelrendszerként is működhetnek, a fivérek közül inkább László életművében fejtett ki gyümölcsöző hatást. A *Régi ismerős* álombeli báljelenete tipikus vágyteljesítő erotikus álom, melyben a halálöszön is megjelenik.¹⁴⁹ Halál és élet, álom és ébrenlét között szövődik *A múmia* kísérteties története, melyből végül egy mesteri paradoxon miatt nem derülhet ki, hogy az élet álom-e vagy ébrenlét.¹⁵⁰ Igazi lélektani novella a *Vasalófüst*, mely elfojtásokból adódó kényszerképzeten alapul.¹⁵¹ Az *Epeira diadema*, levélformában írott novellának már keltezése jelzi, hogy elmegyógyintézetből származik,¹⁵² egy lélek teljes főlészámolódásának krónikája, szinte olyan fokú szakmai következetességet szimulálva, hogy az olvasónak Brenner József (Csáth Géza) 1911-es *Egy elmebeteg nő naplója* című szakmunkája jut eszébe. A művet átjárja a keserű-kiábrándult humor, mely a társadalmat, a logikát és a hétköznapi valóságot teszi nevetségessé.¹⁵³ A *Piroska A vermiszázs után* fejezetének expozíciójában jó érzékkel láttatja, hogy a kortárs művészeti események és a divat immár összetartoznak.¹⁵⁴

Cholnoky Viktor kísértettörténetei is értelmezhetőek lélektani tanulmányokként: a kísértet a személyen belül van, esetleg a személyiség másik fele vagy a másik én, aki ki akar törni a leegyszerűsítő, hiteltelennek tűnő külvilágból.¹⁵⁵ László kísértethistóriái között hagyományos látomások is akadnak,¹⁵⁶ de közülük kiemelkedik gyöngéd morbiditásával a síron túli züllött szerelmet földolgozó *Éjféli randevú*, mely egy női csontváz szerelmi kalandjait a szerző állandó szereplőiként ismert alkoholisták kényszeresen képzelődő világába helyezi.¹⁵⁷ A *Ki a bolond?*-ből kiderül, hogy Cholnoky Viktor nem annyira lélektani, mint inkább szociológiai-jogi szempontból (jogot végzett Budapesten) vizsgálja az elmebetegség jelenségét,¹⁵⁸ s összekapcsolja a szenvedélybetegségekkel. A mámor társadalmi-politikai okairól írott sokat idézett esszéje *A ruah*. Az alkoholizmus általános-aktuális problémáitól jut el a mámor különös lényegéig, ahol költőiség és egyéni-nemzeti kiszolgáltatottság szintézise teszi vallástudományi és esztétikai értelemben egyaránt értékelhetővé és értelmezhetővé a hétköznapiokból elszökő extázist, a ki-lépést. Szimbólumértékű lehet, hogy éppen az ószövetségi nabis-k extatikus táncát hozza példának a szerző, mondván:

¹⁴⁸ 10. jegyzet 155–159.

¹⁴⁹ 13. jegyzet 375–376.

¹⁵⁰ 10. jegyzet 165.

¹⁵¹ 29. jegyzet 41–45.

¹⁵² l.m. 137–156.

¹⁵³ l.m. 140.

¹⁵⁴ 13. jegyzet 174–175.

¹⁵⁵ l. jegyzet 509.

¹⁵⁶ Nemeskéri Erika szerint László inkább folytatója bátyja kísértettechnikájának. 13. jegyzet 698.

¹⁵⁷ 29. jegyzet 18–21.

¹⁵⁸ l. jegyzet 209–214.

„A nagy elnyomásnak, (...) nemzeti kétségbeesésnek, az egyénien is irtóztató nyomorúságnak a napjai születték meg Izráel országában ezt a lelki járványt, a narkózisnak ezt a minden alkoholnál diabolikusabb formáját. Sem az individuuum, sem a nemzet, (...) nem bírt többé segíteni magán, a maga erejéből, kellett tehát valami segítség (...) emberen túl valóknak sejtett vidékekről. A ruah Elohim, a vergődő emberi lelket az isteni lélek nyugalmával befedő hatalmasság.”¹⁵⁹

Az alkohol által föltárt mélyebb igazságok védelmében László is írt egy esszészzerű betétet a *Kísértetekben*, ez azonban Viktor esszéinek utánérzéseit variálja csupán.¹⁶⁰ A transzcendencia összekapcsolódik a betegségek és a mámor költői erejével, hogy a konkrét politikai-társadalmi valóság számára dolgozzon ki használható stratégiát. Mintha hallgatólagosan Cholnoky Viktor is – akárcsak sok más magyar alkotó – párhuzamot vonna a mitikus zsidó szenvedés-történet és a magyar történelem között. A magyar nemzeti mítosz a reformáció-ellenreformáció Isten csapása mítoszában keresztül, mely őszösvetségi alapvetése mellett a költő Zrínyi Miklósnál további sémi mozzanatokkal – például az exodus lehetőségével – gazdagodik, egészen az 1848-1849-es szabadságharc és forradalom nyíltan messianisztikus jegyeket mutató mitizálásáig (melyhez Jókai epikája jelentős mértékben hozzájárult), egy etnikai alapú ellenállási mozgalom létrejöttével kapcsolható össze, melynek vezérszavaivá az „elkülönülés” és az „ellenállás” válnak, akárcsak a *Deuteronomiumban*.¹⁶¹ Ha e felől a félezer éve létező mitikus párhuzam felől olvassuk *A ruahot*, akkor nyugtalanítóvá válik a magyar nemzet helyzete az Osztrák–Magyar Monarchiában, sorsa pedig a kortárs Ady Endrének azokhoz a költői proféciáihoz válik hasonlatossá, melyek szintén őszösvetségi eredetűek.

1912. június 9-én a Szvetenay utcai halottasházból tudósítja Kosztolányi *A Hét* olvasóit, ahol Cholnoky Viktor „halotti maszkját kell megrajzolnia.” Az érzelmes (helyenként érzélgős) vallomás tartalmaz lényeges megállapítást is: Cholnoky legfőbb ihletője a halál volt. Élete, alkotói magatartása a halál felé élt élet volt. A halált földérinteni akaró szándék áll Kosztolányi szerint a különös, bizarr és groteszk tematikai ötletek, a horrorisztikus cselekmény mögött.¹⁶² A horrort és a természetfölöttit Cholnoky konzervatív logikával kezelte. Ez a logika teszi könyörtelenül abszurdá egyik legjobb novelláját, *A kövér embert*,¹⁶³ melynek leíró részei öccse, László Bertalan *éjszakája* kisregényében köszönnek vissza. *A kövér embernek* a Franz Kafka prózapoétikájával összehasonlított elemzését készítő Bori Imre látja és láttatja azokat az irányokat, melyek felé egy alternatív magyar irodalom indulhatott volna a századfordulón.¹⁶⁴ Ezt viszi tovább Cholnoky László regényeiben, de főként a *Leándervirág* című novellában,¹⁶⁵ bár Lovass Gyula nem lát előnyös tendenciát ebben:

¹⁵⁹ I. m. 219–220.

¹⁶⁰ I. jegyzet 529–530.

¹⁶¹ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 1999. 156.

¹⁶² 48. jegyzet 90.

¹⁶³ 16. jegyzet 319–324.

¹⁶⁴ 3. jegyzet XLIII–XLIV.

¹⁶⁵ 29. jegyzet 285.

„Ami a tartalom után reálisnak, sőt naturalista ízűnek tetszik, az a valójában elomló, ködös, bizonytalan és irreális. A valóságos és lényeges eseményt (...) *Cholnoky László* elejti, átugorja, félmondattal jelöli. A regény igazi szövege: hangulatképek és vitatkozások. Ezek egyenkint lehetnek groteszkek, aprólékosan reálisak, indokolatlanul cikornyásak, végelemzésben egymásmellettségükkel, ugrásaikkal mégis mindig egyízű, álomszerű légkört teremtenek s mindig egyfajta vizionárius látásmódot éreztetnek.”¹⁶⁶

A fivérek említett két novelláját az is összeköti, hogy elbeszélőjük halott, aki a saját halálát beszéli el élő hallgatóinak, ez a narratív szerkezet egyezik *Ambrose Bierce* *Az idegen* című novellájával.¹⁶⁷ *Viktor Vámpírok* című írása kárhóztatja a vérszopókban való hitet-babonát, mert az véleménye szerint ellent mond a klasszikus, transzcendentalitáson alapuló gótikának: nem a halott visszajáró esszenciája a rettegés tárgya, hanem a hátrahagyott, *Cholnoky* szerint lényegtelen porhüvely, mely pusztán az ember halandó voltának gyengeségét jelképezheti, ezért a hullát illető vámpírelenes rítusok (például Erdély románok lakta vidékein) az emberiség szégyenének, kegyeletsértésnek tűnnek szemében.¹⁶⁸ Ebből a szempontból legalábbis ellentmondásos híres horror novellájának, az *Olivér lovagnak* cselekményszövege, melyben a halott várúr saját oszló hullájával eteti „hun” véreibeit (melyek a leírás alapján leginkább *kun* komondorra vagy *magyar* pulira hasonlítanak, s így nehéz a gótikus jelenetet mosolygás nélkül elképzelni...), hogy azok végül *Bulcsú* püspököt öljék meg. Az ellentmondás azonban csak látszólagos. Lőkös molnár látomásában *Olivér* húsa transzcendentálódik, megvalósul a természetfölötti átváltozás, *Bulcsú* püspököt pedig reggel holtan találják az ágyában, csakhogy külsérelmi nyomok nélkül: a síron túli természetfölötti bosszú tehát beteljesedett.¹⁶⁹ Megjegyzem, *Bori Imre* ezt a novellát inkább *Mikszáth Új Zrínyiásza* és a *Beszterce ostroma* felől közelítve a továbbélt középkornak a századforduló valós problémáit feszegető aktualizáló szövegnek tartja.¹⁷⁰ *Eisemann György* a történelmi-nemzeti-társadalmi helycsere, illetve átváltozás szemszögéből vizsgálja a novellát.¹⁷¹ A fölmenői között a „nagy” *Rolanddal* büszkélkedő *Olivér* és a pogány magyarok vérvonalát továbbvivő *Bulcsú* püspök már az alaphelyzetben történelmi szerepcsere részesei, ez a helycsere tematizálódik aztán az elbeszélés – szorosabban a bosszú – során átváltozásként, a sorscsere a sorsok kiegyenlítő szintézisével oldhatja föl az évszázados ellentmondást. *Az Olivér lovaghoz* hasonlóan logikus *A máltai ház*¹⁷² túlvilági utazása, melynek végcélja egy bál, éppen úgy, ahogy *Csáth Géza Nyári bál* című novellájában is a halál, az elmúlás szimbolikus tere a bál (bár *Csáthnál* az erotikával összefüggésben értelmeződik.)¹⁷³ A bál a halál birodalma, az odavezető út

¹⁶⁶ 3. jegyzet 210–211.

¹⁶⁷ *Ambrose Bierce: Összes novellái*. Szukits Könyvkiadó Szeged, 2003. 309–313.

¹⁶⁸ 35. jegyzet 121–128.

¹⁶⁹ 16. jegyzet 247–254.

¹⁷⁰ 3. jegyzet XL.

¹⁷¹ 41. jegyzet

¹⁷² 16. jegyzet 32–38.

¹⁷³ Talán hatásról is lehet szó a két szerző esetében, hiszen *Csáth* novellája *A varázsló kertje* című 1908-as kötetben jelent meg, míg *Cholnokyé* az 1910-es *Tammúzbán*.

az ún. halálközeli állapot. Ezért Trivulzió az utóbbiról igen, az előbbiről azonban már nem tud beszámolni, és szokott kesernyés iróniájával kétséget sem hagy hallgatójában arra nézvést, hogy a beszámoló elmaradását egyáltalán nem bánja. *A máltai láznak* nincs vége, az elbeszélő életben maradt. Cholnoky tudja, hogy a történet, pontosabban az elbeszélés vége általában az elbeszélő végét is jelenti, ha nem is minden esetben a halálát. *A dióherceg* ebből a szempontból következetesebb szöveg, hiszen Emmácska – a becéző alak és a betegség Lee Annácskát is idézheti az olvasó emlékezetében – letelepedése új hazájában, Dió országban valóban megfelel a halál átváltozásnak.¹⁷⁴

A két évvel Cholnoky Viktor halála után *Kaleidoszkóp* címmel kiadott esszé- (publicisztika)kötetében szép számmal található közéleti-politikai alapú szöveg, s ezekre kivétel nélkül jellemző, hogy – habár aktuális témákat taglalnak – lényegi mondanivalójuk a közös európai-magyar történelem múltjából érthető csupán. Cholnoky csak arról írt, ami személyesen foglalkoztatta – érintetté tette magát minden területen –, a nagyvilág történéseit is Magyarországhoz mérten értékelte. *A reichstadi herceg*¹⁷⁵ témája Franciaország és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti diplomáciai affér, mely Napóleon fiának, a reichstadi hercegnek a temetkezési helye körül bonyolódott, s mely végül azzal végződött, hogy Hitler 1940-es ajándékozásáig (mikor a Sasfiók földi maradványainak egy részét az Invalidosok templomában helyezték nyugalomra) a kapucinusok kriptájában maradt II. Napóleon koporsója. Cholnoky, aki az eset apropóján II. Rákóczi Ferenc fiáról is említést tesz, akárcsak Károly főhercegről és természetesen Rudolf trónörököséről, akiben „állítólag” az Árpádok vére is csörgedezett; alaposan körüljárja a témát, de szinte az összes tény Bonaparte korából származik, tehát: történelmi. A szerző többször is utal a főudvarmesterre, aki az udvari ceremóniákért (különösen a temetések rendjéért, ahogy erről majd Krúdy tudósít 1916-ból) felel. Alfred von Montenuovo herceg emlegetése mintha nem minden esetben volna szükséges, sőt végül már inkább zavaró, pedig éppen ő a politikai incidens legfontosabb figurája, lévén Neipperg gróf és Mária-Lujza morganatikuss házasságának gyümölcse, féltestvére a reichstadi hercegnek, így a cikk végén található Napóleon-idézet fényében a Habsburg-ház diplomáciai győzelmeként értékelhető az eset. A szöveg nem foglal állást a fölvetődő kérdésekben. A szabadság nem vágyott, történelmi és földrajzi messziségből csodált istennő a kiegyezést követő évben született író nemzedékének, hanem szürke valóság, mellyel óvatos politikai tudás birtokában kell hétköznapokat élni, a forradalmi ünnepek helyett. Ez a tapasztalat, melyre a ködlovagok szinte mindegyike reflektált így vagy úgy társadalmi tárgyú munkáikban, kötheti össze *A reichstadi herceget* a *Türr tábornokkal*, mely esszé a nemzetközi híru szabadságharcos halálának alkalmából született.¹⁷⁶ A szerző minden tiszteletet megad az elhunytaknak, de kifejti, hogy nem lehetett hős egy olyan korszakban, melynek már nem volt szüksége hősökre, pusztán pontos szakemberekre, akik a munkájukat végzik: „a tábornok nem a tragikus hősök nemes, de valljuk be meglehetősen élhetetlen fajtájából való volt. Erős és munkakereső lélek.” A hősnőknél a hétköznapi becsület fontosabb ebben az értékrendben.

¹⁷⁴ 16. jegyzet 223.

¹⁷⁵ 35. jegyzet 12–15.

¹⁷⁶ l.m. 16–21.

Erre utalhat a Görgey Artúr honi megítélésével kapcsolatos szarkasztikus megjegyzés is az *Anatóliai Szent Ferenc* című parabolából.¹⁷⁷

Ha Cholnoky kapcsán hazáról, magyarságról, nemzetről beszélünk, a történelmi Magyarország teljességét kell értenünk rajta. A Cholnoky fivéreknek azonban volt egy saját, külön bejáratú Magyarorszáruk is, Pannónia, s azon belül is a mikrokozmosz: a Balatonfelvidék, a Bakony, a füredi-öböl, a tihanyi-félsziget. Számtalan novella és regény mellett Viktor publicisztikájának is van egy ága, mely a Dunántúlnak ezzel a szögletével foglalkozó írásokat gyűjt egybe.¹⁷⁸ Található közöttük tudományos igényű értekezés, jelenet, de olyan remekbe szabott szatíra is, mint *Les dieux s'en vont*,¹⁷⁹ még 1899-ből, a *Füstkarikák* gyűjteményéből. A füredi kikötőben a Baross Gábor indulására váró görög istenek elutazási készülődésének profanizálásával egyszerre idézi meg (és parodizálja) Reviczky Gyula *Pán halála* versének korai szimbolista hangulatát, demitizálja az Olümposzt, s tart görbe tükröt a korabeli magyar fürdőkultúra elé. A *Füstkarikák* tartalmaz egy másik szatírát is, amely az írói műhely titkait demitizálja *Hőscsinálás* címmel, s a Jókai Mór-féle romantika eszköztárát állítja pellengérré, többször említi is Jókait.¹⁸⁰ A legsúlyosabb Jókai kritika azonban az a Cholnoky-szöveg, amely nem Jókai szövegeit, hanem a magyar Jókai-befogadást bírálja. *A senkik szigete*¹⁸¹ a Ferencváros döbbenetes szociográfiai leírása. A címválasztás nem bizonyosan önkényes. Míg *Az arany ember* erotika és lovagiasság, egyéni boldogság és társadalmi erkölcsiség kérdéseit boncolgathatja, addig a senkik szigetén mindezekből csupán a nyers szexualitás, a nyomor, a pornográfia, az erőszak és a szükségszerű bukás marad. Kíméletlen görbe tükröt tart Cholnoky Viktor azon olvasók elé, akik romantikusan szeretnének olvasni, akár Cholnokyt, akár Jókait. Tímár Mihály elmenekül a senki szigetére önmaga előtt, a senkik ferencvárosi szigetéről azonban sem a nyomorék, sem nyomorult életű felesége nem menekülhet. Szemiotikai szempontból az sem elhanyagolható, hogy míg Jókai *senki* szigete a tökéletes diszkréció, addig Cholnoky *senkik* szigete a teljes indiszkréció jelölője.

A balatoni hajózás (különösen a vitorlázás) megszületésének története annyira izgatta Viktor fantáziáját, hogy több művet is szentelt a témának, ezek azonban sajnos nagyrészt a legteljesebb, *Az Ortvein* címmel¹⁸² A Hétben 1905-ben megjelent nagyesszé önplagizációi, töredékenkénti kiadásai,¹⁸³ ahogy öccse, László is beépíti például *Prikk menyei útja*

¹⁷⁷ 16. jegyzet 235.

¹⁷⁸ Ifjúkorában Veszprém megyei újságoknál dolgozott, *Veszprém* címmel szépirodalmilag és publicisztikatörténetileg egyaránt fontos cikket írt az azonos című első veszprémi hírlapról. Ugyanitt olvasható egy rövid hír a császári és királyi házaspár meghívsult balatonfüredi útjáról 1866-ból. l.m. 373–374.

¹⁷⁹ 1. jegyzet 336–343.

¹⁸⁰ l.m. 419–427. A szatíra végén a kaleidoszkóp metaforáját alkalmazza, s a halála után két évvel megjelent kötetének ugyanez lesz a címe. A ponyvákat parodizálja a *Turulkeőy Oktáv gróf a Veszprémi Hírlap* 1896. május 17-i számából. 16. jegyzet 161–162.

¹⁸¹ 1. jegyzet 269–278.

¹⁸² 1. jegyzet 343–356.

¹⁸³ Például *A csodatévő angol* In. Cholnoky Viktor: *Néhusztán meséiből és egyéb elbeszélések*. Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Budapest, 1913.

regényébe¹⁸⁴ *Pinker* novelláját,¹⁸⁵ egy régi Balaton-felvidéki anekdotát a *Piroska* és a *Régi ismerős* regényekben is földolgoz, szinte szó szerint egyezően.¹⁸⁶ Ennél súlyosabb, hogy egész regényeket adatott ki újra, eltérő címmel.¹⁸⁷ Ugyanakkor a *Regényhőseim*ben őszintén vall írásműveivel kapcsolatos machinációiról,¹⁸⁸ s ő az, aki a magyar irodalomban az elsők között tudatosan alkalmazza meta-szövegként saját korábbi művét a *Kísértetek*ben:

„Ez mind igen szép és okos dolog, de ezeket nem ön találta ki, fiatal barátom, hanem egyik zseniális írónknak *Régi ismerős* című regényében olvasta.

–Igaz, ez azonban semmit sem változtat a dolgon.”¹⁸⁹

Cholnoky Viktor az Ortveinban számol be a balatoni vitorlášhajózás megszületéséről, arról, hogy Stefánia, a trónörökös felesége is meglátogatta az alakuló yachtklubot, melyet tiszteletből róla neveztek el, s Jókai *Az arany emberére* utalva írja le a téli Balatont, főületesen említve, hogy csupán ebben a Jókai műben olvashatunk a Balatonról. Az *Elvira történetében* viszont már azt írja, hogy csak Jókai képes észrevenni és megírni a Balaton apró csodáit.¹⁹⁰ További filológiai érdekesség lehet a *Balatonfüredi emlék*,¹⁹¹ mely nem több mint hangulat, ebben a hangulatban azonban fontos mellékszerep jut egy bizonyos Móric bácsinak, akinek társaságáért vetélkednek a fürdővárosban, s aki sokban hasonlít Jókaihoz. Ortvein egyik hőse a *Pannonizmus* című jelenetnek is, mely szépirodalmat, színvonalas tudományos ismeretterjesztő prózát, esszét és publicisztikát vegyít magában.¹⁹² Megjegyzem, elírásnak tartom a jelenetben leírt vízi útvonalat: Csopakból indulva a füredi öblön át eljutnak Aszófőig, tehát megkerülik az egész Tihanyi-félszigetet, de nem érnek el mégsem Tihanyba, holott már a szántódi révet is elhagyták.¹⁹³ Itt fogalmazza meg Cholnoky nemzetkarakterológiájának leglényegesebb, mert megértő változatát: az általa keltának tartott őslakosságot itt, a Dunántúl közepén olvasztotta magába a magyarság, ebből az etnikai találkozásból szerinte olyan kiváló nemzet született, mint a brit és normann elegyedésből.¹⁹⁴ *A gondviselésben* Isten számára a Balaton az a hely:

---

¹⁸⁴ 13. jegyzet 88–94.

¹⁸⁵ 29. jegyzet 13–17.

¹⁸⁶ 13. jegyzet 202–206. és 439–443.

¹⁸⁷ „Az *Oberon* és *Titánia* a *Szeptember* című regényben ismétlődik meg, az *Ingóvány* viszont a *Piroska* szóról szóra. A *Mefisztófeles vendége* is variáns, a *Régi ismerős* változata. Valamennyi a kiadókát, az időszaki kiadványokat szerkesztőket átejtő szándék megnyilvánulása, önplagizáció.” Nemeskéri Erika: *Utószó*. I.m. 689.

¹⁸⁸ 5. jegyzet 46–47.

¹⁸⁹ 13. jegyzet 591. Krúdy *Útközben* című Szindbád novellája annyiban hasonlítható ehhez, amennyiben Szindbád, mint könyvügynök Kandúr Gyula műveit akarja a püspök úrnak eladni, s Kandúrban jól fölismerhető Krúdy. Krúdy Gyula: *Szindbád*. Magyar Helikon Budapest, 1975. 397–405. Cholnoky László műveinek filológiai anomáliáival kapcsolatban Nemeskéri Erika kutatásaihoz utalom az olvasót. 5. jegyzet 110–111., 156–157., 159–160.

¹⁹⁰ 16. jegyzet 237.

¹⁹¹ I.m. 122–125.

¹⁹² 1. jegyzet 356–366.

¹⁹³ Hasonló elírás Krúdynál a *Balaton révéseiben*, mikor az emlékező Szántód és Zamárdi között kel át a komppal, holott a két falucska egymás szomszédja a déli parton. Krúdy Gyula: *Magyar tükör*. Balassi Kiadó Budapest, 1998. 62.

¹⁹⁴ 1. jegyzet 364. Vö. ezzel Brassai Zoltán: *Triulzió fél szemre*. 3. jegyzet 119–120.

„hol alkotásaim legszebbje tündököl.”¹⁹⁵ Egyetlen regénye, *A dióherceg*, mely tragikus E. T. A. Hoffmannparafrázis, Veszprémben játszódik.¹⁹⁶ *Polixénia kisasszony pöre* című novellájában a magyar borvidékeket 1875–1897 között sújtó filoxéra mitikus eredetét teremtette meg Cholnoky Viktor, mikor Balatonfelvidéki környezetbe helyezett egy modern harpüia történetet.¹⁹⁷ Szecessziósan túldíszített, mesei festésű elbeszélése, a *Jebruach*¹⁹⁸ is a veszprémi minaret (akkor már tűztorony) alatti kis házikóikban játszódik. *Veszprém* című, 1909-es cikkében rajongva tudósít egy hadgyakorlatról, melynek alkalmából rövid időre a királyné ősi városában tartózkodott I. Ferenc József, valamint Ferenc Ferdinánd. Cholnoky annyira örvend a látogatásnak, hogy a Habsburg uralkodót Árpád vezérhez, Szent Istvánhoz hasonlítja, az antiszemitizmusáról és magyargyűlöletéről egyaránt ismert trónörököszt pedig Jutashoz, Árpád fiához. Naiv jószándékkal olyan stratégiai-politikai jelentőséget jósol szülővárosának, amelyben annak soha nem volt, de nem is lett része.¹⁹⁹ A XIX. századi veszprémi tűzesetek elbeszélésének különösen fontos helye van a Cholnoky fivérek műveiben.²⁰⁰ Lászlónál többnyire csak díszletként van jelen a Balaton-felvidék,²⁰¹ de néhány alkotásában szinte szereplővé válik. A *Régi ismerős* nyitányában vezérmotívumadó szerepe van a Balatonnak,²⁰² de a Balaton-felvidéken található „Duhoborczy-kastély” az ókori Pannónia római villáihoz való hasonlóságával inkább parodikus szerepet játszik a történetben, ahogy tulajdonosa is nevetségessé válik.²⁰³

Cholnoky László életművét is megérintette Hoffmann prózája, bár ő következetesen és indulatosan cáfolta ezt.²⁰⁴ *Csodálatos emberkék* című novellája egyik hőséneke neve Lindhorst, *Az arany virágceserépből*. Csakhogy míg Hoffmann-nál a levéltáros varázsló, s a csodák világába is tartozik, addig Cholnokynál a tisztas középzsért megtestesítő mesterember, aki szobrásznak nevezi magát, holott közvetlen környezetében ott él Kalandrinó, az igazi művész, aki azonban nyomorog. Halála után szobrai visszatérnek hozzá, ő pedig visszaadja a szobrok árát a meglepett Lindhorstnak, közölve vele, hogy föltámadt. Mintha *A múmia* paradoxonát oldaná föl ezzel az író. Az ébrenlét, az élet a halál után kezdődik, az élet a földön csupán álom, látszatvalóság.²⁰⁵ Hasonló módon utal a *Leándervirágban* Rosabelverde tündérre a *Kis Zaches, más néven Cinóber* című Hoffmannkisregényből.²⁰⁶

¹⁹⁵ 16. jegyzet 180.

¹⁹⁶ 1.m. 186–223.

¹⁹⁷ 1.m. 255–260.

¹⁹⁸ 1.m. 351–356. Vö. 3. jegyzet 130.

¹⁹⁹ 16. jegyzet 428–430.

²⁰⁰ Cholnoky Viktor: *A sekrestyés*. 1.m. 298–301. Cholnoky László: *Kísérletek*. 13. jegyzet 517–521.

²⁰¹ *Búzakalász* 29. jegyzet 57., 63., *Halál előtt* 1.m. 179., *Szokatlan vendégség* 1.m. 194., *Reménytelen öregemberek álma* 1.m. 229., *Ritter von Toggenburg utolsó családása* 1.m. 241.

²⁰² 13. jegyzet 305.

²⁰³ 1.m. 314.

²⁰⁴ Idézi Nemeskéri Erika 1.m. 700.

²⁰⁵ 10. jegyzet 166–169.

²⁰⁶ 29. jegyzet 278. A *Régi ismerős* Pipóparapinella és Csicsincsilla hercegnői nevek valószínűleg szintén sokat köszönhetnek Hoffmann mesenovelláinak. 13. jegyzet 375., 480.

Nemeskéri Erika szerint *Tamás* című regényére volt a legnagyobb hatással Hoffmann.²⁰⁷ H. Ch. Andersen is megidéződik Cholnoky műveiben,²⁰⁸ aki Krúdy és Csáth Géza művészetére is hatott, valamint Krúdy kedvelt orosz írója, Ivan Szergejevics Turgenyev az *Egy vadász emlékirataival*.²⁰⁹ Turgenyev Hamlet – Don Quijote ellentétpárja Cholnoky László hőseinek jellemében megtalálható. A választásképtelenség és az újraélhetetlen kalandok kergetése közé zárt személyiség önmagát számolja föl műveiben.²¹⁰ A társművészetekre való utalással például a *Prikk menyeyi útjában* ér el groteszk hatást. Egy nyomorult hajléktalan alkoholista pusztulását írja le kíméletlen naturalizmussal, miközben Mozart *Don Giovanni*jának dallamai szövődnek a történetbe.²¹¹

1906. október 29-én a kassai dómban temették újra II. Rákóczi Ferencet, miután öt nappal korábban I. Ferenc József szentesítette a fejedelmet és társait megbélyegző 1715-ös törvénycikkek eltörlését. A temetés a századfordulón különösen fontossá vált a magyar közélet és társadalom számára. „Nem a halálnak, hanem az életnek kérdése a temetkezés” – írja Cholnoky Viktor *A halottégetésről*-ben.²¹² A magyarok halottkultuszáról John Lukacs Munkácsy Mihály temetése kapcsán ír. A gyászszertartás nem a halottnak szólt, hanem a halhatatlant ünnepelte. A festő temetése nemzeti-politikai szempontból ugyanolyan fontos volt, mint Kossuth Lajos hat évvel azelőtti temetése – emeli ki Lukacs.²¹³ A kuruc bujdosók hazatérésének alkalmából született *Mikes Kelemen utolsó levele*,²¹⁴ mely – amellett, hogy archaizálása igazi stílusbravúr – a legsikerültebb Cholnoky újságcikk és szépirodalom között egyensúlyozó munkái közül. A fejedelem és hűséges bajtársai hazatérnek hosszú száműzetésükből, s ez örömmel tölthet el minden magyart. Csakhogy Mikes síron túli szavai mintha a szabadság és a megbékélés őszinteségét vonnák kétségbe: az archaizáló stílus valójában a szabadságharc (burkoltan a szabadság) anakronizmusára, illetve behatárolt-viszonylagos voltára hívhatja föl a figyelmet, párhuzamban azzal, hogy a kiegyezés korának szellemi munkásai (például a ködlovagok) is behatároltnak, viszonylagosnak, átmenetinek érezhették egzisztenciájukat, mindennapjaikat. Legjobb elméik nem hihettek abban, hogy politikai környezetüket egyéni tevékenységükkel befolyásolni tudnák, ahogy Cholnoky írja *Kánikula* című jelenetében: „Kérlek, csak ne politizálj! Ez ma már kiment a divatból, és nagyon okosan ment.”²¹⁵ Ezt a nemzedéket egyszerre jellemezte a társadalomba való lehető legteljesebb betagozódás (a kávéházi életforma legendája mellett megbízható sajtómunkások voltak) és a szabadságharcos ősök szellemének való megfelelés vágya vagy kényszere. Ezzel párhuzamos az olyan elődök követése vagy pusztá elismerése, mint

²⁰⁷ I.m. 703.

²⁰⁸ Cholnoky László: *Csillagfény*. 29. jegyzet 31–35., *Bertalan éjszakája*. 13. jegyzet 11.

²⁰⁹ I.m. 134., 429. A Turgenyev-mű magyar fordításának címében *főljegyzései* szerepelnek.

²¹⁰ 5. jegyzet 84.

²¹¹ 13. jegyzet 59., 78. Később, a *Piroskában* Offenbachra utal. I.m. 149.

²¹² 1. jegyzet 306.

²¹³ John Lukacs: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó Budapest 1999. 9–11.

²¹⁴ 35. jegyzet 185–188.

²¹⁵ 16. jegyzet 152.

Petőfi,²¹⁶ Arany, de főleg Jókai, miközben az utódok által művelt irodalom már inkább követ világirodalmi példákat, mint hazaiakat (legalábbis a szándék szintjén). Ezt a helyzetet Cholnoky Viktor azon művei illusztrálhatják, melyekben fontos szerepet kap a negyedik, a szülők tiszteletére vonatkozó parancsolat, mely Cholnoky értelmezésében elsősorban az atya tiszteletére vonatkozik. Ebben az értelemben ír róla *A címé* esszéjében²¹⁷ és *A negyedik parancsolat* jelenetében,²¹⁸ mely az apák és a fiak párharcáról szól. Az apák fegyverei a társadalmi vívmányok – nem véletlen, hogy betegségek és nyomor ellen küzdő talpig becsületes orvos az apafigura a jelenetben –, míg a fiak csak az önpusztítást, az abszurd létszemléletet választhatják ebben a küzdelemben, hozzá azokat a századfordulós filozófiákat, melyeknek elsősorban nonkonformista, lázadó, dekadens jellemzőit nagyították fel vagy látták meg, akkor is, ha mindez csak utólagos belemagyarázás vagy részjelenség a gondolati rendszerekhez képest. Így lesz *A tragédia születését* író Nietzsche ontológiában alapozott szilénoszi tételmondatából: „a legjobb (...) meg nem születni”²¹⁹ a lázadás jelszava.²²⁰ A jelenet tékozló fiúja éppúgy a közhigiéné és a betegségek elleni harccal szembe megy, mint publicisztikája jelentős részében Cholnoky Viktor. Éppúgy elutasítja a(z egyéni) becsületet mint *Az agórán* magányos filozófusa (valószínűleg Szókratész-parafrázis): „Nekem nem kell a becsület, nekem a gondolat szabadsága kell.”²²¹ Az abszurd fontosságáról Cholnoky Viktor életművében Bori Imre tesz fontos megállapítást: „Cholnoky a realitás fantasztikumában mind jobban és mind intenzívebben az abszurdumot érzékelt. Ezek a történetek ugyanis egy-egy abszurd dráma lehetőségét is tartalmazzák.”²²² László regényhőseinek az abszurdhoz való viszonyát pedig az alábbi, a *Piroskából* vett idézet világíthatja meg:

„Bízott az abszurdum tündéri erejében, ami már eleve kizárja, hogy az ő életének zökkenői lehessenek... Valami díszes hivatalra való meghívás... az ellenállhatatlan fellépés... már magában véve a név... Csak olyan megoldásra nem gondolt soha, amelyik öbelőle magából indult volna ki.”²²³

Reviczky Gyula 1884–1887 között írt *Az apai örökség* regényének *Az olvasóhoz* címzett 1886-os előhangjában Fejérházy Tibort, főszereplőjét hasonló módon jellemzi, s rámutat arra, hogy a főszereplőknek nem kell föltétlenül erkölcsileg kifogástalannak lenniük, sőt arra sem kell törekednie a művészeknek, hogy megnyerje számukra a befogadó szimpátiáját.²²⁴

²¹⁶ Petőfi *A helység kalapácsának* komikus-szatirikus nyelvezetére játszik rá Cholnoky Viktor *A Bertalan Lajos lelke*ben, olyan fordulatokkal, mint a „némely kebelbeli pezsgők hiánya nélkül.” I.m. 142–146.

²¹⁷ 35. jegyzet 178.

²¹⁸ 16. jegyzet 147–150.

²¹⁹ Friedrich Nietzsche: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*. Philipp Reclam Jun. Stuttgart 1991. 29. Kertész Imre fordításában idéztem. Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Magvető Kiadó Budapest, 2003. 44.

²²⁰ 16. jegyzet 150.

²²¹ I.m. 297.

²²² 3. jegyzet XLI.

²²³ 13. jegyzet 124.

²²⁴ Reviczky Gyula: *Az apai örökség*. In. *Régi magyar regények II.* Szerk. Kerényi Ferenc. Unikornis Kiadó Budapest, 1994. 129.

A fiak nemzedékének dekadenciája László *Kísértetek* című regényében bontakozik ki teljes valójában. A múlt zavaros bűnei (boldogtalan szerelem, házasságtörés) a káoszt készítik elő, a jelenben züllés, vérfertőző viszony, prostituálódás, deklasszált szerelmi viszony és apagyilkosság vezetik a cselekményt a rezignáltan melankolikus végig.²²⁵ Reviczky Fejérházy Tiborja züllésének végpontján lakonikus rezignációval készíti el létleltárját. Végösszegzésében Cholnoky Viktor Laád Bulcsú doktorához hasonlóan determinista, s elsősorban apai örökségként kezeli végzetszerű sorsát.²²⁶

Az apa nem egyszerűen az elbeszélést tartja a kezében. Ő az, aki személyével szavatolja az elbeszélés etikai és esztétikai minőségét: „Elmondok magának egy történetet, amit nem fog elhinni, pedig én az apámtól hallottam, tehát igaz” – mondja Higasi, *A nagy kés* belső elbeszélője a kerettörténet elbeszélőjének, azaz közreadójának.²²⁷ Az apa verifikálja az elbeszélést, sőt övé az elbeszélés joga. Ráadásul a történet, mely az elbeszélés alapja az apával és az anyával történt meg. Nem egyszerűen az előző nemzedékkel, hanem azzal a nemzedékkel, mely az elbeszélés továbbadójának létrehozója volt. Így az elbeszélés egyúttal genesis, s fönntartja magának a jogot arra, hogy mint az elbeszélés jelentkezzen, olyan korpuszként, mely pusztán a továbbadás, a hagyományozás és az őrzés föladatát szánja az utódoknak, megengedve a parafrázis,²²⁸ az értelmezés, sőt a paródia lehetőségét is, de nyilvánvalóvá téve, hogy további, eltérő narratív struktúrákra nincs szükség. Ez az apák öröksége, mellyel a fivéreknél élniük kell, s ez az örökség szükségszerűen hordozza magában a csalás olyan modelljeit, mint a plágium, az ismétlés, a körkörös visszatérő elbeszélői struktúrák. A Trivulzió-novellák (a főhős neve olykor Filippó vagy Metell, de személyisége ugyanaz marad) figyelmes olvasója zavaró (untató) ismétlődésekre figyelhet föl. A sivatagi oroszlánkalandot több novella szóról szóra egyezően adja elő, csakúgy, mint a tengeri potyautas átváltozását uralkodóvá. Ezek az elbeszélések minden invenciót, eredetiséget nélkülöznek. Előfordul, hogy egy ötletet Cholnoky Viktor többször is földolgoz. Az 1910-es *Amenhotep*²²⁹ például 1907. május 19-én a *Budapestben még A skarabeusz*²³⁰ címmel látott napvilágot, s minőségében észlelhetően elmaradt a *Tammúzban* megjelent második változat mögött. László *Varázskalap* című fantasztikus mesenovellája²³¹ elnagylott változatban a *Régi ismerősbe* is belekerült. A novella értékeesebb, mint a regényepizód. Csáth Géza 1908-as első novelláskötetének, *A varázsló kertjének* legjobb hagyományait követi, mind a mese lélektani alapításának, mind a narráció sokrétűségének a tekintetében.

²²⁵ 13. jegyzet 502., 504., 525., 526., 565–566., 569., 572–573.

²²⁶ „apjáról szállt rá minden nyomora. Ez az ő apái öröksége. Apjéért szenved. Apjéért, aki a vagyonát eltékozolta; apjéért, akinek hajlamait, véralkatát örökölte; apjéért, aki a semmittevést, az élvezetekben való elmerülést bizonyos emberek kiváltságának tekintette. Az apát, aki teljes életében nem használt senkinek, legföllebb az uzsorásoknak, most a fiúban utólrta a rémitő büntetés. A nemezis szörnyű átka sújtja, s el kell pusztulnia az apáért.” 224. jegyzet. 198.

²²⁷ 1. jegyzet 234.

²²⁸ *A fehér ruhás ifjú* Biblia-parafrázis. 16. jegyzet 228–230. Szajbély Mihály utal rá, hogy Cholnoky Viktor „számára a Biblia (...) az emberiség szellemi életének forrásvidéke, melynek darabjaiból egy vágyott valóság képei állíthatók össze.” 3. jegyzet 89.

²²⁹ 16. jegyzet 261–266.

²³⁰ l.m. 231–233.

²³¹ 10. jegyzet 178–182.

A nagy kés keret-elbeszélője többször is közli verifikációs fönntartásait a történet elbeszélőjével, de mit jelent elhinni vagy nem hinni egy történetet? Mit adhat hozzá a hit mint értelmezés a szöveghez? Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a hazugság a Cholnoky fivérek életművében esztétikai kategóriaként az önkifejezés eszköze. László a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódásában* titokzatos testvérpárról ír, akik saját kis világukba zárkóznak, melyet fantáziájukból alkotnak. A *Régi ismerősben* a Szmolenszky fivérekkel lágyabb kontúrokkal ugyan, de megismétlődik ez a történet, s ott a saját invenció Jókai Mór regényeinek hatásával bővül ki, az álmodozást később a *Carmen*ből vett színpadi jelenetek irányítják, míg a Jókai-olvasás a nosztalgia domináns eleme lesz.²³² Ez a világ semmi másból nem áll, mint szemérmetlenül grandiózus hazudozások féktelenül vidám sorozatából, melynek során a szegényes valóság minden kicsiségét kigúnyolják és legyőzik, legvégül, napi rendszerességgel, szertartásosan a halált is, s ez utóbbi rituáléban mindig az öcs játssza a főszerepet, így félig-meddig logikus következmény, hogy ő lesz, akit a halál még gyermekként elragad.²³³ Mintha Viktorral közös, saját történetüket írta volna meg szerepcserével László. Viktorról Kosztolányi is megállapította, hogy folyamatosan és tudatosan a halál közelében élt. Cholnoky Viktor Trivulzió, a mesélő hős kapcsán szinte ars poeticáját fogalmazza meg:

„A sors, amely (...) az eseményekből harlekinruhát varrt rá, cinikussá tette annyira, hogy a végletekig mert hazudni, de alapjában véve mégis annyira becsületes, jó lelkű számár volt, hogy (...) Hitte maga is szentül, amit hazudott. És az ilyen hazugok nagyon szimpatikusak. Mert az alaptények, amelyeket elmondanak, mind igazak, csak a színeket hazudják rájuk, tehát mulatságosak, tehát költők.”²³⁴

Vagy bohócok, mint *A vörös Péter* mesenovellájának udvari bolondja, aki szintén érzékeny idegzetű, az idők változását megérző művész.²³⁵ *A csodaorvos* a költészet hatalmáról szól a hazugság nyelvén, ráadásul a gyógyító hazugságén. A verbális gyógyítás lehetősége újabb alkalom a lélektan felé való értelmezői kitekintésre, még akkor is, ha ez csak az elbeszélés elhallgatásában igazolható, pontosabban abban, hogy a művészet iránt érzéketlen öreg orvos először hazugságnak bélyegzi a csodaorvos-költő művét, majd mégis levonva belőle a pragmatikus tanulságot, elhatározza, hogy ezentúl latinul írja receptjeit, hogy a páciensei ne érthessék.²³⁶ A lelkek gyógyását éppen úgy értetlenség veszi körül a társadalomban, mint a művészt, szolgáltatásaikra mégis igényt tartanak, de bizalmatlanok vele szemben. Erkölcsileg elítélik, de vívmányaikat sarlatán (dilettáns?) módon használják. *A Glossina Palpalis* lezárása sem más, mint a verifikáció esélyeinek latolgatása, melyből aztán egyenesen következik szükségtelenségének belátása.²³⁷ Értelmezői aktus-e egyáltalán a hit?

²³² 13. jegyzet 326–327., 369. Később a nagyotmondás varázsvilága a *Tamás* Fridolinjának meséiben is megvalósul. I.m. 638. A nosztalgikus Jókai-olvasásról Nemeskéri Erika írt. I.m. 695.

²³³ 29. jegyzet 258–268.

²³⁴ *Bambuan katasztrófiája*. 16. jegyzet 39.

²³⁵ I.m. 330–338.

²³⁶ I.m. 315.

²³⁷ I.m. 60.

Talán inkább próbálkozás, hogy az apák elbeszéléséhez a fiak is hozzátehessenek valamit, s egyáltalán nem kegyeletstört próbálkozás. *A Mirza bej katonájának*²³⁸ elbeszélője kijelenti, hogy Jókai Mór tollára való történetet kell elmondania, s úgy tűnik, a cselekmény romantikus kalandossága és az egzotikum miatt valóban igaza van. Valójában a szöveg – szándékosan – túlbonyolítja az egzotikus szálát, mely főképpen a nyelvi különbségekben nyilvánul meg. Mégsem paródia, sem parafrázis, koncepcionálisan több: a hatalom által kikényszerített apagyilkosság öngyilkosságba torkolló tragédiája. Az apa kettős megnyilvánulása vezet tragédiához. Az államhatalom és a nemzeti származás familiaritása egyszerre követeli az engedelmességet, holott ebben az esetben a kettő kizárja egymást. Az egyén, aki a hatalom atyjával nem mer, a saját apjával (származásával, gyökereivel) nem akar konfrontálódni, szükségszerűen elbukik. Pusztán bukásának módjában dönthet önállóan, s ebből a szempontból nézve az öngyilkosság logikus megoldás, akárcsak az önként vállalt züllésbe pusztulás *A negyedik parancsolatban*. Ezt gondolja tovább poe-i groteszk humorral az *Ápa*, mely a Cholnoky számára talán legkedvesebb, a tér és idő távolságai miatt egyként egzotikus helyzetből, az ókori Egyiptomból tekint apák és fiak generációs-pszichés problémájára.²³⁹ Csakhogy az idő kizökken: Szethosz és Ramszesz fáraók, apa és fia múmiaként találkoznak éjszaka a British Múzeumban. A sors, pontosabban a halál fintora, hogy az apa tetterős ifjú, mivel fiatalemberként esett el az asszír háborúban, s fia, a világhódító hosszú, békés öregség után hunyt el. A groteszk morbiditáshoz bőven elég, hogy egy fiatalember gyermekeként babusgat egy aggastyánt, ezúttal azonban nem ez a lényeges. A világhódító, atyja korai halálát megbosszuló fáraó, akit életében hatalmas birodalom rettegett uraként ismert mindenki, s hírve a halála utáni évezredekre is fönmaradt, törekeny, védtelen kisgyermek apja számára, aki életét nem ismerhette. Extrém esete a novella Cholnoky alapélményének: a fiak tehetnek bármit, lehetnek világrengető hősök, apáik számára, az apák világában legföljebb ígéretes kezdemények. Szethosz gyöngéden megdorgálja „álmodozó” agg fiacskáját, mielőtt a hajnal közeledtével újra nyugovóra térnének a kiállító terem tárolóiban. *A Febris Leonina* jelenetében az utazó-vadászgató világhi arról panaszkodik, hogy ideges nyugtalanság, oroszlánláz fogja el nappal, míg a Nap süt. Képtelen még a legegyszerűbb tevékenységekre is, sőt: fázik a Naptól.²⁴⁰ A Nap, az atya konvencionális szimbóluma ezúttal arra utalhat, hogy a nemzedéknek, melybe az elbeszélő tartozik, komoly problémái vannak elődeivel, akik örökségüket (az irányítást) még nem akarják átadni, ugyanakkor felelősségérzetet (társadalmi beilleszkedést) követelnek az utódoktól, akiket ez a kettős és ellentmondásos föladat cselekvésképtelenné tesz, akárcsak a napfény az oroszlánt. Csak az éj leszálltakor, napnyugvás után térnek magukhoz, akkor azonban már nincs lehetőségük érdemi munkavégzésre, számukra csupán a züllés, az éjszakai élet lehetősége marad. Szini Gyula *A nap ellensége* című példázata egyenesen egy olyan korhelyről szól, aki csak éjszaka képes élni, a holdvilágnál. Amikor házassági tervekkel kicsalogatják a napfényre, először megretten, majd visszatér az éjszakába. Jellemző, hogy a Nappal való konfrontációja éppen a társadalomba való beilleszkedés legjellemzőbb módjának

²³⁸ I. jegyzet 223–229.

²³⁹ 16. jegyzet 348–350.

²⁴⁰ I.m. 187–188.

kísérlete során történik: házasságkötéskor. Így az apajogú társadalom elutasítása könnyen kiolvasható a sorokból: „És otthagytá faképnél a menyasszonyát és... a Napot.”²⁴¹ A Nap a korszak magyar irodalmában Eisemann György értelmezése szerint kínzó egzisztenciális helyzet szimbólumává válik.

„A létharc árnyékában a szabadság kimerül a merő lázadásban, az erkölcs pedig értékbeli közönyösségbe fordul. Így áll elő innen is a lázadó közöny állapota, a 'dilettáns' isten-imitáció. A mitikus hagyomány egy helyütt világosan kimondja, hogy Tantalus isteni életet akart élni. Ez pontosan illik jelleméhez, tettehez az áldozati csaláshoz. Ezt az életet kérte Zeusztól, aki (...) büntetésként egy követ függesztett a feje fölé, s annak lebegése szerencsétlenné tette minden pillanatát. (...) Euripidész is kőről beszél (...), a 'tüzes kőről', a Napról, mely kínzó hevességgel izzott Tantalus feje fölött, s borzasztó hőséggel gyötörte.”²⁴²

A döntésképtelenség, a választás szükségessége emberföldről tünő felelőssége elviselhetetlen terheket ró a nemzedék tagjaira. Flórusz, a *Piroska* főszereplője öngyilkosságba menekül a felelősség elől, amely életének irányításával járna.²⁴³ Ha a determinizmus felől értelmezzük Cholnoky László prózájának alakjait, akkor következetesen döntve választják a személyiség lerombolását, mivel a lét nem kínál számukra lehetőséget.²⁴⁴ Lovass Gyula írja Cholnoky Lászlóról:

„egyetlen témát ír mindig: a jobb családból való fiatalember testi-lelki elzüllését.”²⁴⁵ „A reális és egészséges embert piszok kis marionettnak nézi; kit ösztönei és vágyai biztosan mozgatnak, azt ő megveti, éppen arra a biztonságra a legdühösebb, amellyel egyesek az életben mozognak.”²⁴⁶

Ennek az életmódnak jellemző motívuma, sőt életjele a kártya, mely nem pusztán szerencsejáték, de szimbolikus ereje is van. Krúdy a Tarot-t és a cigány vetőkártyát több művében jelölő szerepbe hozza,²⁴⁷ a magyar néven ismert svájci kártyacsomagot és – kisebb mértékben, de – a francia kártyát is szimbolikus-metaforikus értelemben használja. Cholnoky László művészetében a kártya szimbolika fontos szerephez jut. Bár használja a francia kártya szimbólumait, egyik szereplője a makao játék után Encarte nevet visel,²⁴⁸ ezt háttérbe szorítja a svájci kártya jelképrendszere. Kezdetben csupán a csalás, a trükk jelölői szintjéről van szó, ez azonban összefügg később a jelenségvilágot látszattá lefokozó elbeszéléssel, annak szervező szimbólumává válik. Az okot a svájci

²⁴¹ Szini Gyula: *Különös álmok*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1983. 280.

²⁴² 23. jegyzet 153.

²⁴³ Vargha Kálmán: *Egyéniség, szerep, determinizmus*. Cholnoky László és regényei. 5. jegyzet 80.

²⁴⁴ l.m. 86–87.

²⁴⁵ 24. jegyzet 209.

²⁴⁶ l.m. 213.

²⁴⁷ Vö. Kelemen Zoltán: *A befejezhetetlen remekmű (Krúdy Gyula Mit látott Vak Béla Szerelmében és Bánatban? című regénytörzsdékének elemzése)*. In. Uő: *Mitikus átváltozások. (Multikulturalizmus a közép-európai irodalomban)*. Lazi Könyvkiadó Szeged, 2004. és Uő: *Krúdy Gyula és a pszichoanalízis*. In. 30. jegyzet 165–180.

²⁴⁸ *Leándervirág* 29. jegyzet 274.

kártya figuráinak különböző elterjedtsége adja. Vannak olyan csomagok, melyekben nem azonosak a Tell Vilmos mitizálódott történetéből származó színeket és értékeket jelölő figurák. A *Búzakalász* című novellából tudható, hogy a tök fölső, mely általában Stüssi vadász alakjában mutatkozik, Melchthal Arnold is lehet, akiről Schiller *Tell Vilmos*ából (is) tudható, hogy a történetben Stüssitől elkülöníthetően létező szereplő (ez vezet első szinten majd a csalás leleplezéséhez), csakhogy a narrátor azt is megjegyzi, hogy a lap valójában a tökfilkó,²⁴⁹ melynek pejorizáló jelentéstartalma és a kártyaszargonban használt jelalakja között folyik a szöveg játéka: aki csal, és akit megcsalnak egyaránt rászolgált a tökfilkó névre. A *Régi ismerős*ben átértelmezve, új helyzetben jelenik meg Melchthal Arnold és Stüssi vadász helycseréje. A magyar kártyaszargonban töknek nevezett színről kiderül, hogy jelentésmódosulás után heréből, a lovak nyakába akasztott pergőn keresztül került közelebb a tökhöz, mint növényhez – de csak a magyarban –, s utalás történik Piatnikra, a híres bécsi kártyakészítő családra is.²⁵⁰ Hazugság és csalás művészete kerül a középpontba Szmolenszky Miklós szenvedélyes retorikáján keresztül. Csakhogy a beszédre alkalmat nem a csalás klasszikus megjelenése ad, hanem legtökéletlenebb, legügyetlenebb módjának leleplezése. A szónoklatban végképp összekeveredik Melchthal Stüssivel, s ez is a csalást szolgálja, mivel a kártyakészítő *véletlenül* Stüssi ikonológiáját alkalmazta Melchthalra. Az olvasó könnyen fölismerheti, hogy a zavarról, a káoszról és a látszatról szóló beszéd valójában nagyban hozzájárul a káosz létrejöttéhez, és nemcsak annyiban, amennyiben a hallgatóság kulturáltsági szintje miatt nem értheti a Molière-re vagy az Arthur mondakörre tett utalásokat.²⁵¹ A látszatot és a megtévesztést már itt szándékosan (színpadiasan) alkalmazza a főszereplő. Ezzel kerül egyre közelebb a régi ismerőssel, a sátánnal való regényvégi találkozáshoz, a kárhozathoz.²⁵² A regény vége felé haladva Miklós az operában Gounod *Faustját* hallgatja, s a hangok a Balaton zúgásává változnak elméjében – elhatározza, hogy még egyszer a Balaton-felvidékre utazik, hogy ott rendezze számadását az ördöggel.²⁵³ Úgy indul a találkozóra (melynek előkészülete vacsora kereteit ölti), ahogy Don Giovanni indul a kormányzó kőszobrához lakomára.²⁵⁴ Szmolenszky Miklós története Nemeskéri Erika értelmezésében Faust-történet, a főhős számára az élet álom, mert az álom igazabb, gazdagabb, mint az élet.²⁵⁵ A sátánhívó Szmolenszky Miklós Istenről vallott elképzelései föltűnően hasonlítanak de Sade Dolmancé lovagjának teológiai nézeteire, de az elgondolkodtató egyezések ellenére Cholnoky László életművében éppúgy nem lehet filológiai kimutatni a filozófus márki közvetlen hatását, mint például Csáth Gézában.²⁵⁶ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Szmolenszky többször is kifejezésre juttatja, hogy – bár tudja: Isten nem létezik – jó lenne, ha átkaival és káromlásaival létező

²⁴⁹ I.m. 62–63.

²⁵⁰ I3. jegyzet 349–350.

²⁵¹ I.m. 352–355. Emellett iróniával árnyaltan értesít a vidéki dzsentri társaság olvasói szokásairól is. I.m. 368.

²⁵² I.m. 394. 428–429.

²⁵³ I.m. 470–471.

²⁵⁴ I.m. 480–481.

²⁵⁵ I.m. 694.

²⁵⁶ Vö. Kelemen Zoltán: *Költészet „Csodás kétségben”* (Georg Trakl és Csáth Géza művészetének összehasonlító elemzése a kék szín szimbolikája kapcsán.) In. Kelemen 2004. 169–170.

Istent illethetne mámoros pillanataiban,²⁵⁷ egy alkalommal pedig szinte lautreamont-i esztétikájú istengyalázást vizionál.²⁵⁸ De Sade így ír *Filozófia a budoárban* című művében:

„egyik legfőbb élvezetem Istent gyalázni, miközben megmerevszik a hímtagom. Úgy érzem ilyenkor, hogy ezerszeresen fölfokozott szellemem még jobban irtózik ettől az undok kimérától; bárcsak megtalálnám a módját, hogyan szidalmazhatnám, hogyan gyalázhatnám még jobban; és mikor szentségtörő gondolataim elvezetnek arra a meggyőződésre, hogy gyűlöletem undorító tárgya pusztá semmi, dühbe jövök, és tüstént újra akarnám alkotni a fantomot, hogy eszeveszett haragomnak legalább legyen valami célpontja.”²⁵⁹

Melchthal Arnold figurája fenyegető (ördögi) árnyként elő-előbukkan Szmolenszky Miklós életútján.²⁶⁰ Káosz, rombolás és (ön)pusztítás László hőseinek legfőbb ismertetőjegye. A sátán szolgájának szerepében tetszelgő Krascsenicstől Miklós egy Siva szobrocskát kap – „adósság fejében” – , melyet szerelmi hódításai során amulettként szeretne alkalmazni, de azt is megjegyzi, hogy Siva intrikus és a rombolás istene.²⁶¹

A *Febris leonina* nappali oroszlánjának száralmas sorsában a Monarchia nemzedékeinek sorsa tükröződik, azoké, akik oroszlánoknak érezték magukat, de a kutyákénál tehetetlenebb sors jutott nekik osztályrészül.²⁶² Ahogy Cholnoky László Faustjának címszereplője is – aki Viktor bátyjához hasonlóan aviatisztikával foglalkozik! – „olyan emberré lett, aki már az ördögnek sem kell. Fanyarul látta, hogy teljesen magára van utalva.”²⁶³ Talán ezzel a helyzettel magyarázható László hőseinek agresszív vitastílusa, mely az öncélú ellentmondás destruktivitásának példája.²⁶⁴ Ennek a nemzedéknek a reprezentánsai nem tudják, honnan jöttek, nem tudják, hova jutnak, sőt néha azt sem, hogy hol vannak éppen, de azt többnyire sejtik, hogy „ennek az egésznek” semmi értelme sincs.²⁶⁵ Ez a megkésetttség, ittragadtság élettérzése, ahogy erre Nemeskéri Erika utal a *Szokatlan vendégség* című kötethez írott *Utószavában*.²⁶⁶ A kárhozatban látja meg Cholnoky László hőseinek közös sorsát, mely a züllésből, a pusztulásból és a fausti archetípus mitikus párhuzamaiból vezethető le.²⁶⁷ Viktor *Hajnali beszélgetés* című jelenetének résztvevői csak akkor hiszik magukról, hogy írók, ha ittasak, de erről egyikük meg is jegyzi, hogy „Ez csak alkoholfogyás.”²⁶⁸ László *Régi ismerőse*nek főhősét önmagában fölsimert féltetheység kínozza:

²⁵⁷ 13. jegyzet 322.

²⁵⁸ I.m. 362.

²⁵⁹ De Sade: *Filozófia a budoárban. (A szabadosság iskolája)*. Lazi Könyvkiadó Szeged, 2001. 68.

²⁶⁰ 13. jegyzet 383.

²⁶¹ I.m. 370–372.

²⁶² 1. jegyzet 192–193.

²⁶³ 29. jegyzet 170.

²⁶⁴ 24. jegyzet 204.

²⁶⁵ „Bolyongtam ezer felé (...) talán nem is tudom, honnét kerültem ide. És nem tudom azt sem, hogy innét hova megyek.” 29. jegyzet 255.

²⁶⁶ I.m. 290.

²⁶⁷ 13. jegyzet 697. Vö. 10. jegyzet 125.

²⁶⁸ 1. jegyzet 283.

érzékeny esztétikai érzékével és ritka, alapos műveltségével világosan látja, hogyan kellene alkotnia, de nem képes rá.²⁶⁹ Ehhez érdemes hozzáolvasni azt, amit Midas mítosza kapcsán a magyar századfordulóról Eisemann György megállapít:

„Ha Midas nagy kísérletét, a lét egyéni birtoklását a megsemmisüléssel való küzdelemben egyetlen szóval jellemeznénk, azt mondhatnánk rá: áldozatnélküliség. Melyben a szenvedés előtti tanácstalanság figyelhető meg, a szenvedés valódi tartalmának elhomályosodásával és elhárításával együtt. A midasi lénynek és érzésvilágának talán ez a legfeltűnőbb vonzása a századforduló körüli megjelenésekben. Nagyerejű 'varázshatalma' nem tűr semmilyen veszteséget, nem visel el semmilyen megrázkódtató befolyást, még ha elvileg olykor sokmindent be is lát tévedéseiből. Versenyre kél a semmivel: a létezés formáinak állandó gazdagításával, a meglévő gyarapításával és halmozásával az előtte alakuló világ egész terét és idejét ki akarja tölteni. (...) Magára vállalja, hogy a semmit eltünteteti az emberi létezés szemhatáráról, s hogy az élet belátható szféráit az egyéni vágyak alapján rendezze be, teszi széppé. Tehát a szubjektív teremtés programja szerint, melyben nincs helye áldozatnak. Mert minden lemondás, veszteség, átengedés, szenvedés ebben a törekvésben a semmi győzelmét jelentené. Midas az áldozati tettnek csak veszteség-aspektusát látja, nem fordul teremtő jellegéhez. Létfenntartás és áldozatiság: ellentétek a szemében. Sokáig úgy érzi: birtokában van a győzelem lehetőségének, (...) sőt, a boldogság kiterjesztésének, minden fájdalom elűzésének. Itt még a tetőpontra hiszi magát, de mikor később felismer valamit a megrázkódtató változások jelentőségéből, semmit sem tud realizálni. (...) Megmarad külső teremtés és belső pusztulás (...) ellentéténel, ahelyett, hogy külső pusztulás és belső teremtés ellentétét venné magára.”²⁷⁰

A tehetetlen örület, mely a féltékenység vagy a magát kifutni nem képes tehetség végső stációja Viktor *Lucidum intervallum*ának infernális jelenetében legalábbis kétségessé teszi abnormalitás és alkotás szimbiózisát: a magát művésznek képzelő beteg emlékkönyvekbe illő rímekben beszél, megidézve példaképeit, Jókait, Petőfit és Poe-t.²⁷¹ Ahogy pedig Cholnoky László ír önmagáról, sorsáról – nemzedékéhez hűen töredékben maradt – önéletrajzában, az a fiúk és fivérek korszakát jellemzi: „Nem volt más megoldás, márpedig a születésemtől fogva lovag voltam, – lekésett, idegenszerű, szárnalmas, groteszk lovag – és mint ilyen szándékozok távozni is erről az ostoba, de mulatságos színpadról.”²⁷²

---

²⁶⁹ 13. jegyzet 435–436.

²⁷⁰ 23. jegyzet 114–115. Lásd még i.m. 117.

²⁷¹ 1. jegyzet 336.

²⁷² 29. jegyzet 6.

Arról, ami nincs

(A Szini-életmű lehetséges helye a ködlovag szerzők munkásságában)

„Legyen szabad magamat tanítványának neveznem – mint ahogy tanítványa neki minden magyar prózaíró –, de különösen tanítványának érzem magam én, mert már (...) gyermekkori kísérleteimben ösztönszerűen az ő bűvös körébe kerültem, Jókait utánoztam.”
(Szini Gyula)¹

Krúdy Gyula irodalmi emlékezései² és Farkas Lajos monográfiája³ szerint az Osztrák–Magyar Monarchia békeéveinek utolsó időszakában, de még talán a Nyugat alapítása előtt egy „triász” járta a magyar főváros éjszakai kávéházait. Az akkor már viszonylagos ismertséget magáénak tudható Krúdy mellett a „hórihorgas” Cholnoky Viktor és a „rövidlátó szeméhez húzva a francia lapokat”⁴ olvasó Szini Gyula alkották ezt a csoportot.⁵ Szini, aki Elek Artúr tanulmánya szerint 1901-ben debütált,⁶ már a Nyugat indulásakor a szerzőkörhöz tartozott.⁷ 1909-ben Ády Endre mutatja be elismerő hangvételben *Lelki kalandok* novelláskötetét. Az 1908-as első számban *A mese alkonya* címmel írt esszé Szini az elbeszélői figyelem és a befogadói elvárások változásáról, mely valóság és fikció kapcsolatára kérdező vizsgálata miatt „teoretikus” szöveggént jelentkezett az alig valamivel később múlttá váló jelen idő kulturális emlékezetében, mintegy biztosítva az elméleti kritikus helyét írójának a Nyugat hasábjain, még akkor is, ha például Bárdos Artúr *Szemesé a világ!* című tanulságos cikkében később arra hívta föl a figyelmet, hogy Szini esetenként az esztétikai érveket mellőzve érzelmesen érvel.⁸ A hasonlatok által szerveződő elbeszélés föloldja a mesei hagyományt, bizonytalanságot eredményez, „félhomályt és vibrálást” az irodalomban, ahogy ezt Thurzó Gábor állapítja meg Szini és Cholnoky László prózája

---

¹ Szini Gyula: *Jókait. Egy élet regénye*. Eri Kiadó Bp. 2004. 5.

² Krúdy Gyula: *Ády Endre éjszakai*. Helikon Kiadó Bp. 1989. 85., 101.

³ Farkas Lajos: *Szini Gyula*. Szerzői kiadás Bp. 1937. 10. Megjegyzem, ezt az információt, minden bizonnyal Elek Artúr *Szini Gyula (1876–1932)* című, a Nyugat 1932. 11. számában megjelent búcsúzó esszéjéből meríthette, ahol Szini és Cholnoky Viktor barátságáról fontos megállapításokat olvashatunk.

⁴ Thurzó Gábor: *Szini Gyula*. In: *Ködlovagok. Írói arcképek*. Szerk. Thurzó Gábor, Előszó: Márai Sándor. Szent István – Társulat Bp. 1942. 149.

⁵ Szini Gyula a budapesti kávéházak és általában a kávéházi életforma egyik legjelentősebb méltatója volt. Lásd *Koffeinizmus és Kávéházak* című tárcáit (Szini Gyula: *Pesti konfetti*. A Nagyharang Kiadóhivatala Bp. 1912. 59–63., 82–88.) és *Irodalmi kávéházak* című esszéjét (Nyugat 1917. 1. sz.) A Krúdy által többször több művében megörökített bohém művész társaságnak Szini is része volt egy ideig. Az *Ády Endre éjszakai* című Krúdy mű egyik fontos mellékszereplőjéről, Zubolyról Szini 1916-ban, a Nyugat 16. számában abból az alkalomból emlékezik meg, hogy posztumusz kötetet jelent meg. Adyról egy érzelmes visszaemlékezésben ír a Nyugat 1919. 4-5. számában.

⁶ Szini Gyula: *Különbő álmok*. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1983. 8.

⁷ 1902-ben Osvát Ernő már a *Magyar Gêniozus* szerkesztőségébe is meghívta Szinit. 3. jegyzet 8.

⁸ Nyugat 1913. 8. sz. Bárdos kritikájához érdemes Szininek a Nyugat *A magyar drámaírás válságával* kapcsolatos körkérdésre adott válaszát (Nyugat 1928. 4. sz.) is hozzáolvasni, hogy látható legyen: inkább társadalmi-gazdasági, mint esztétikai-elméleti síkon foglalkoztatták Szinit a művészeti jelenségek.

kapcsán.⁹ Megjegyzem, mindezek a jegyek, melyek a múlt század első felében távolítani látszottak az elbeszélést a mesétől, valójában E. Th. A. Hoffmann és W. Hauff meséihez közelítették azt. Szini *Die gelbe Kalesche* Németországban megjelent, Stefan J. Klein fordította novelláskötetét ismertette Tóth Árpád a német „borzongató” mese fantasztikumával szemben Szini „franciás értékeire” hívja föl a figyelmet, a közvetlen kimondás, a naturalista leírás helyett az árnyalt sejtetésben látja a novellák értékeit.¹⁰ Jelentősnek mondható emellett még a mese távol-keleti (főként kínai és indiai) vonásainak erősítése a prózában, melyre Szininél szép számmal találunk példát. Olyan anakronizmusoktól sem riadt vissza, miszerint a japánok véres kardot hordoznak körbe a mozgósítás alkalmával. A Nyugat 1909. 17. számban Révész Béla kapcsán ismét a korban hagyományosnak tekintett meseértelmezéssel fordul szembe Szini, mert az szerinte a populáris regiszter igényeit jellemzi, amennyiben a belső (lelki?) folyamatok ábrázolásával szemben a külsőnek tekinthető mozzanatok narratív mintáit ismétli. A Nyugat első számában ismertette Fenyő Miksa *Trilibi és egyéb történetek* címmel Szini első novelláskötetét. Elismerő szavaival fölhívja a figyelmet arra, hogy Szini prózájában az emlékezés fontos szerepet játszik. Csakhogy míg az említett Krúdy emlékező prózája nem mellőzi teljesen a történeti-politikai utalásokat, melyeket olyannyira átpoetizál, hogy az álomlogika szerint strukturálódhassanak; vagy Cholnoky Viktor, akinek publicisztikájában és történelmi-társadalmi tárgyú szépirodalmi műveiben is föllelhetőek az emlékezet-alapú történelemszemlélet nyomai, addig Szinittől mintha idegen lenne a történelmi vagy az aktuálpolitikai vonatkozásokat tartalmazó elbeszélés. Meg kell jegyezmem azonban, hogy utóbbi esetben csak akkor igaz kijelentésem, ha eltekintünk a szerzőnek szociális érzékenysége által ihletett műveitől,¹¹ s csupán a kortárs hatalmi politikát vagy a Habsburg-ház magyarországi jelenlétének reprezentációját tekintjük. Ifjúkorában Szini több-kevesebb rendszerességgel dolgozott a *Politikai Szemlének* is,¹² a Nyugat 1912. 4. számában megjelent *Új Színpad* cikkében operettbe illőnek titulálja a dualizmus magyar függetlenségét. Inkább pejoratív jelzőként használja az opera „kistestvérét”, mint annak a kor és a hely kultúrájában betöltött szerepére utalna. Thurzó Gábor a Krúdy és Szini prózája közti különbséget főként a történelmi-társadalmi aktualizáltság rajzolatának különbségében ragadja meg, illetve abban, hogy ez a rajzolat Krúdynál gyakran kap főszerepet, míg Szininél nyomokban is alig kitapintható:

„Ha ma valaki Szini Gyula nevét esetleg kiejti, rögtön utána Krúdy Gyulát mondja, mintha e két név visszhangja lenne egymásnak. Pedig senkihez sem hasonlított kevésbé, mint épp Krúdyhoz. Krúdy (...) novellái, a (...) valóságos történelem, éles klinikai metszet az elmerült Magyarországról –, az eltűnt történelmi idő, mely a magánélet adataiban (...) a magyar tizenkilencedik század vízióját rebbenti föl. Szini Gyula vele szemben reflexiókat közöl, az elmúlt tizenkilencedik századi életforma véleményeit szerelemről, halálról, művészetéről. Regényeiben nem az elbeszélés költészete (...) a fontos, hanem

⁹ 4. jegyzet 159.

¹⁰ Tóth Árpád: *Szini Gyula: Die gelbe Kalesche. Magyarische Bücher: I.* In. Nyugat 1914. 12. sz.

¹¹ Ebben az értelemben olvasható az *Elszakadt véreink* kritikája. Szini Gyula: *Pesti konfetti.* A Nagyharang Kiadóhivatala Bp. 1912. 6–7. A szocializmussal való családi eredetű kapcsolatáról lásd *Ágai Adolf* cikkét a Nyugat 1912. 5. számában.

¹² 3. jegyzet 9.

egy elegáns, emelkedett hang végig egyenletes poézise. (...) Történeteinek bizonytalan a színtere, akárhol játszódhatnak, (...) a helyzeteknek egyéni hangulata, a szereplőknek határozott származásra valló neve aligha van.”¹³

Talán nem túlzás, ha Szini Gyula írásművészete kapcsán arról értekezem, ami nem létezik: Szini Gyula szépprózájának és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének kapcsolatáról.

Kosztolányi Dezső 1909. január 3-án a *Lelki kalandok* novelláskötetről írván, alkony és fáradtság szimbólumai mellett az *álmodozó* állandó jelzőjével írja le Szinit, inkább szubjektív megállapításokat téve a szerzőről, mint analitikusakat a műről.¹⁴ A Hét 1910. március 27-i számában már fölfigyel a Szini-próza mesemondást újragondoló értékeire – ugyancsak a mesének a Szini-novellisztikában játszott jelentőségére mutat majd rá Schöpflin Aladár *A rózsaszínű hó. Szini Gyula novellái* kritikájában¹⁵ –, s szinte *A szegény kisgyermek panasza* előképeként ír róla a gyermek mesevilágára tett utalásai kapcsán,¹⁶ mint később, 1917 decemberében a Nyugatban,¹⁷ ahol modernségéről írva, mintha a saját századfordulós – modern írói hitvallását írná a negyvenegy éves művészt köszöntve:

„Szini Gyulában a ma kihalófélben lévő írók egyik példányát látom, aki az üzletiesség hideg gyűlöletes világában nem téved az irodalom görbe utcáiba (...) Tartózkodóan-nemes írói egyénisége eleve tiltakozik minden ellen, ami hazug és hatásvadászó. (...) Stílusa mindenkor mintája az egyensúlyozott, kedves és bölcs magyar prózának. A dallamot semmi hamis hang se zavarja. Novelláiból olyan gyűjteményt tudnék összeválogatni, amely gazdagságban, tartalomban, európai értékben páratlan, a mi irodalmunkban pedig példa nélkül való. Pályafutása csöndes, zajtalan, minden külső esemény nélkül.”¹⁸

Szini kapcsán ír a nemzedékről, amelynek tagjai fölfedezik maguknak Nietzschét, Verlaine-t, Ibsent vagy Wilde-ot, ugyanakkor hazai előképeket keresve Csokonai Vitéz Mihályra bukkan (mint Ady!) és Komjáthy Jenőre.¹⁹ Novellisztikája fontos hozadékának mintha impresszionizmusát ismerné föl, melyet Szinyei-Merse Pál művészetéhez hasonlított,²⁰ de rámutat szimbolizmusára is, melyet az impresszionisztikus „fölszín”-höz képest fontosabbnak, tételez. Ugyanakkor Farkas Lajos esztétikai többletként számol be az impresszionista hatásról.²¹ *Írói arcképeinek* összegzésében is a nyugatos, franciás művészet (Ambrus Zoltánhoz képest) továbbvivőjeként értékeli Kosztolányi Szinit a Nyugat

¹³ 4. jegyzet 153.

¹⁴ Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1977. 147.

¹⁵ Nyugat 1913. 14. sz.

¹⁶ 14. jegyzet 147.

¹⁷ l.m. 155.

¹⁸ l.m. 159.

¹⁹ l.m. 150.

²⁰ l.m. 156–157.

²¹ 3. jegyzet 27.

1922. október 1-jei számában.²² A franciásnak minősített műveltség olyan novellákban is megmutatkozik, mint *A krinolin*.²³ Thurzó Gábor a *Ködlouagok*ban szintén a francia irodalom hatására hivatkozik, bár éppen Oscar Wilde Père Lachaise-i sírjával kapcsolatban.²⁴ Szini Wilde és főként La Jeunesse alakjába saját alkotói portréját is belelátta, némi túlzással önmagát is elátkozott költőnek számítva.²⁵ *A párisi boulevard*ban (Ernest La Jeunesse *Le Boulevardjának* mintájára) tekintélyes részt szentel Odin Howes – Oscar Wilde esztétikával alaposan átítatott egzisztenciális és társadalmi-erkölcsi nézeteinek, melyek főként a társadalmi nyilvánosság elvárásainak és szerkezetének megváltozásával kapcsolatosak.²⁶ Talán említést érdemel, hogy a századforduló francia irodalma és bölcsellete által éppen fölfedezendő-félben lévő Sade márki életművét példaképeivel (például Baudelaire-rel, akiről a Nyugat 1917. 18. számába tanulmányt írt Szini) szemben nem tartotta irodalmi alkotásnak. *Beatrice Cenci* útirajzában de Sade-ot Gilles de Rais mellé helyezi, és orvosi esetnek tartja.²⁷

La Jeunesse-nek a Nyugat 1917. 10. számában egész tanulmányt szentelt. *Írói arcképek* kötetét szintén ennek az érdeklődésnek megfelelően állította össze, La Jeunesse kapcsán utalva a magyar kultúra német befolyásoltságára, s arra, hogy ezt a tényt nem tartja üdvösnek.²⁸ A szecesszió által ihletettnek tartja Szini prózáját Thurzó, fölhívva a figyelmet a stilsztikai dekoráció, az interkulturalitás, a mesestilizáció szerepére, valamint arra a dandy-létre, amely mindazonáltal mégsem jellemezte Szinit,²⁹ aki kifejezetten érzékeny volt a társadalmi igazságtalanságokra. Révész Béla könyveinek állandó recenziaként Szini sosem mulasztotta el fölhívni az olvasó figyelmét arra, hogy a szerző társadalmi igazságtalanságok elleni állásfoglalását talán esztétikai értékeinél is magasabbra értékeli.³⁰ Az erkölcsöt illetően nem voltak illúziói, talán ezért menekülnek szereplői az illúziók világába. Mintha saját életrajzát is az irodalmi illúzióknak rendelte volna alá. Elek Ártúrnak írta 1909-ben Szinnyi József megkeresése kapcsán: „oly keveset éltem, hogy ezt csak a legnagyobb jóakarat kerekítheti ki életrajzzá.”³¹ *A koczka* lordjában formálja meg a melankolikus, vallásos (e helyt fontos kategória!) olvasó alakját, aki a lét nagy kérdéseire adott válaszokat relativizáló, óvatosan, árnyaltan fogalmazó gondolkodók műveit kedveli.³² A főszereplő – aki olvasmányélményeivel megerősített erkölcsével szinte Don Quijoteként

²² 14. jegyzet 160–161.

²³ Szini Gyula: *A rózsaszínű hó. Novellák*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Kiadása Bp. 1913. 33.

²⁴ 4. jegyzet 151.

²⁵ Idézi Farkas Lajos 3. jegyzet 51.

²⁶ Szini Gyula: *Vándortáska*. Modern Könyvtár 8. Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedése Bp. 1910. 6-9.

²⁷ I.m. 34.

²⁸ Szini Gyula: *Írói arcképek. (Essayk)*. Világirodalom Kiadás Bp. 1922. 151.

²⁹ 4. jegyzet 156–157. Oscar Wilde *Salome*-ja volt Szini első fordítása, mely megjelent, 1902-ben a *Magyar Génuszban*. Vö. 3. jegyzet 20–21.

³⁰ Szini Gyula: *A nagy börtön*. Nyugat 1908.3. sz.; Uő: *Révész Béláról*. Ua. 1909. 17. sz.; Uő: *Révész Béla: Velük, értük*. Ua. 1911. 9. sz.; Uő: *Vonagló falvak • Révész Béla regénye*. Ua. 1914. 11. sz.

³¹ Idézi Farkas Lajos. 3. jegyzet 3.

³² Szini Gyula: *Tritibi és egyéb történetek*. Lampel R. Könyvkereskedése. Bp. 1907. 49-50.

haladt szembe korával – saját költségén fordította le Nietzsche műveit angolra.³³ A filozófus az elbeszélő számára konkrét példája lesz a bevezetőben csupán általánosságban emlegetett szerzőknek. Egyúttal párhuzam keletkezik az (erkölcsi) értékek átértékelése és az aszkézis századfordulós, Nietzsche ihlette formái között. Ennek profán, hétköznapi használatra parodizált formája jelenik meg a *Levél Mikuláshoz* tárcában.

„Pesten egy csomó übermensch szaladgál, aki mindent megenged magának. Igaz, hogy egyénisége nem ér meg egy elhajított Emke-gyufaskatulyát, de azért mért ne ápolná az egyéniségét, mikor most ez a divat?”³⁴

Az aszkézis fogalomkörébe a kávéházi élet éppúgy beleérthető, mint az elbeszélés hősnének kolostori elvonulása. Szini többször sokat, alaposan értekezett a kávéházak kulturális-politikai-irodalmi jelentőségéről. Fontos műve ebből a szempontból az *Irodalmi kávéházak*,³⁵ mely a világháború harmadik évében a boldog békeidők nosztalgijával tekintené át a kávéházak történetét. De – habár a bevezetőben a magyar kávéházak jelentőségét boncolgatja – a cikk egésze az angol, osztrák, olasz és főképpen a francia kávéházak történetével foglalkozik. A budapesti-magyar kávéházak múltjából-félmúltjából csupán azt az érzelmes pillanatot emeli ki, melynek ő maga is részese volt: midőn Jókai Mór a Pilvaxban fölavatta Petőfi emléktábláját.

A Thurzó Gábor kötete után ködlovagoknak nevezett szerzők munkásságában központi szerepet foglal el a kártyajátékok szimbolikája. A kártyáról irodalomtörténeti munkákból, kortárs visszaemlékezésekből tudható, hogy fontos, egzisztenciális szerepet játszott a korszak újság- és szépiróinak mindennapjaiban. Az erre a szerepre való frivol utaláson túl a kártya ikonológiájának ihlető szerepe sem elhanyagolható. Cholnoky László életművéhez hasonlóan Szini Gyula prózájára is jelentős hatása van ennek az ikonnak. Elképzelhető, hogy Puskin *A pikk dámájának* is hatása lehetett erre a magyar irodalmi szimbólumrendszerre.³⁶ Az 1833-ban írt novellát,³⁷ mely 1834-es megjelenésekor nyomban sikert aratott, 1855-ben közölte a *Divatcsarnok*.³⁸ Jelen elemzés szempontjából a Puskin-novella első figyelemre méltó mozzanata Hermann találkozása a kísértettel, valamint az azután Hermannon elhatalmasodó mánia leírása, mely Szini és Cholnoky László későbbi, hasonló műveiben is gyakorta megfigyelhető. A kataklizma azonban a nyerő széria megtörésekor Hermannra kacsintó pikk dámának köszönhető.³⁹ A kártyafigura megszemélyesülése, a belé helyezett „akarát” vagy „lélek” központi motívuma lesz mind az ifjabb Cholnoky, mind Szini kártya-novelláinak. A kártya-ikon első előfordulása Szininél talán *A kártya álom-novellája*,⁴⁰ melyben a francia kártya ikonológiája szervezi az elbeszélést. Szürreális

³³ I.m. 56.

³⁴ Szini Gyula: *Pesti konfetti*. A Nagyharang Kiadóhivatala Bp. 1912. 27.

³⁵ Nyugat 1917. I. sz.

³⁶ Köszönet illeti Fried Istvánt, aki fölhívta a figyelmemet erre a lehetőségre.

³⁷ A. Sz. Puskin: *Regények. Elbeszélések*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1977. 263–294.

³⁸ I.m. 533.

³⁹ I.m. 292–294., de különösen a 294.

⁴⁰ 6. jegyzet 24–30.

látomás áll a novella központjában. Maga a történet nem lényeges: egy megrögzött kártyás koldusbotra jut, majd még az éjszaka bankot robbant. A figyelemre ezúttal is – mint Szini művészetében szinte mindig – a lírai helyzet leírása, a szürrealisba áttetsző szimbólumvilág méltó, melynek különösségét főképpen a kártyalapok kétdimenziós létének az emberi tapasztalat három dimenziójával való ellentéte, valamint az ebből adódó fantasztikum adja. A hat évvel korábbi *Ml.*, melynek címe 1001-ként is olvasható, s nemcsak az arab-perzsa mesehagyományra, de a századfordulóra való utalásként is, vegyíti a francia és a magyar kártya alapú szerencsejátékok szimbólumrendszerét. Az elbeszélés központjában az új uralkodó születése áll. Ezt illusztrálják személyes jelenlétükkel a treff, a pique és a zöld szín figurái. A változásra és új életlehetőségre vágyó (kártyás)társadalom által várva várt ifjú jövevény pedig ki is lehetne más, mint az ifjú Ultimó?⁴¹ Jókai monográfiájának egy egész fejezetét (*Az élet charivarijában*) a (föltehetőleg cigány) vetőkártya ikonológiájának megfelelően szervezi, hogy a szerencse gyakori forgandóságát ezzel is érzékeltesse.⁴²

Szini a hasonlóságok mellett jelentős mértékben különbözött is a ködlovagoktól, abban a vonásban, amely például a *Szindbád hazamegy* Márai-regény elbeszélője számára (aki valamelyes ködlovagi meghatározottságokkal is bír) fontos: az úriember definíciójában. Mintha a *Szindbád hazamegy* címszereplőjének „úr” volta abban a visszafogottságban, szeméremben mutatkozna meg, mellyel *elrejtőzik az életmű mögé*. A szöveg beszél az irodalmi-félvilági anekdoták helyett. Ebből a szempontból nem mellékes az, amit Lovik Károly nekrológiájában Szini ír indiszkréción és vallomásosság viszonylatáról a magyar irodalmi hagyományban, mégpedig úgy, hogy az „úr” megjelölést a diszkrét létezéshez köti:

„Lovik Károllyal keveset találkoztam (...), az írásaiból ismertem (...) még az írásaiból is tartózkodást, zárkózottságot, némi előkelő hidegséget éreztem ki. Azok közé az emberek közé tartozott, akik nem adják magukat teljesen, közvetlenül, gyorsan, (...) elvárják, hogy mások közeledjenek feléjük. (...) Úr volt. (...) ezt az úri, angolos tartózkodást épp finomabb íróinkban tapasztaltam úgy, hogy a művelt magyarok közös rokon vonásának vélem fölismerem. (...) Nem tudnak beletörődni abba, hogy az író valamelyest mindig (...) a tömegnek él, nevet, sír, vall vagy hazudik. Esztétikájuk mindig párbajképes marad.

Rousseau vallomásait például nem tudnám magyar nyelven elgondolni. (...) A gyilkos önvallomás, (...) a fölháborítón mély őszinteség – szóval az ember teljes feltárása – a mi kultúrónánkban még mindig groteszkül hat és minél fenségesebb, annál inkább a nevetségesség szélén jár. Innen van az egész magyar irodalomban valami visszafojtottság, visszatartottság, ami mint minden önmérséklés finom művészetnek, disztinzióválnak hat, de artisztikusan talán éppoly veszedelmes lehet, amilyen fékező ereje van. (...) Lovik Károly írói sorsának viszontagságait csak ezzel a furcsa magyar (...) gondolkodásmóddal tudom magyarázni. (...) Most már a kritikának lesz a feladata, hogy az igazi Lovikot kibontsa szemérme fátyolai közül és végre teljesen fölfedezze.”⁴³

---

⁴¹ 23. jegyzet 63–71.

⁴² 1. jegyzet 117–123.

⁴³ Szini Gyula: *Lovik Károly*. In: *Nyugat* 1915. 9. sz.

Szini érzékeli az „úr” meghatározás azon értelmét, melyet a „ködlovagokra” többen bizonyos helyzetekben alkalmazhatónak vélték (így Márai), ő azonban a nyugati, európai nyilvánosság által polgárjogot nyert vallomáosság alkalmazásával (is) hirdeti megújíthatónak a honi irodalmi hagyományt, ezért kifejezi abbéli reményét, hogy most, midőn a szerző a halott, a Lovik-életmű végre elindulhat a kanonizációnak azon az útján, amely az esztéta Szini szerint üdvös. Megjegyzem, egyáltalában nem biztos, hogy véleményét a kortársak – például a többször említett és mind életművét, mind életrajzát pseudoalteregók ravaszul megformált alakváltozatai mögé rejtő Krúdy Gyula – maradéktalanul osztották volna. Az pedig, hogy Márai ajánlása – mely egyébként a *Ködlovagok Előszavával* egybehangzóan értelmezhető – említett regénye elején a(z irodalmi) diszkréciónak köti az úr, illetve az úriember fogalmát (akárcsak maga a regényvilág), alternatívája lehet Szini művészeti elvárásainak.

A Nyugat 1927. 6. számában teszi hozzá véleményét Szini az Ignotus által a Babits Mihály *Tímár Virgil fia* kapcsán kezdeményezett, az indiszkréciónak és az irodalom kapcsolatára is kérdező vitához. Ebből kiderül, mit ért Szini indiszkrécióról. Az irodalmi indiszkréciónak a politikai-társadalmi változások kovászaként, pozitivitásként értékelődik esszéjében. A szépírók szerepe fölértékelődik: ők azok, akik az irodalmi indiszkréciót alkalmazva tulajdonképpen előremozdítják a világot. Ebből a szempontból a francia enciklopédistákat is idesorolja a szerző, akárcsak a XIX. századi orosz írókat, és a korabeli nemzetközi közéletre való kitekintéséből úgy tűnik: elnéző az indiszkréciónak olykor extrém megnyilvánulási formáival szemben is. Az irodalom ugyanakkor elsősorban fikció, a regényalak még modelljével sem azonosítható, ebben az értelemben a kulcsregény fontossága kérdőjelezhető meg. Talán az sem érdektelen, hogy Georges Bataille *Az irodalom és a Rossz* című művében Baudelaire művészete kapcsán kifejti: az olyan romantikusnak tekinthető művészeti vagy társadalmi megnyilvánulási formái a haszonelvű társadalom kihívására adott válaszoknak, mint amilyen a forradalom vagy a munkásmozgalom, csupán a társadalom szerkezetében már meglévőként beépült biztosítékok, melyek az arisztokráciától a hatalmat elragadott polgárság permanensen rossz lelkiismeretének megnyugtatóására szolgálnak. A – talán egyetlen – lehetséges módszer a haszonelvű társadalom provokációjával szemben az ok nélküli és eleve kudarcra ítélt lázadás, melyet Baudelaire művei és levelei kapcsán mutat ki Bataille.⁴⁴ De a költő Bataille szerint még ennél is tovább lépett: „míg mások a lázadást, ő, igyekezetében, a hiúságot választotta.”⁴⁵ Ezzel attól is megvédte magát, hogy lázadóként kanonizálhassák. A többszörösen át- és félreértelmezett legendák mögé rejtett magánélettel, sőt a magánélet föláldozásával, s a műalkotás abszolút előtérbe helyezésével, a „hiúság lázadásával”, mely az ízlés és a művészet öntörvényű, „lázadás nélküli lázadása”, a Baudelaire-életmű ilyenformán az irodalmi indiszkréciónak következetes elutasításaként értelmeződhet. S ez ugyanaz az életmű, amely az esszéíró Szini számára különösen példaértékű volt.

A magyar művészeti-társadalmi élet kapcsán viszont mintha valóban jogos lenne Szinitől az indiszkréciónak kívánsága. (Persze itt is előbb a sajtó közéleti szerepe említendő.) Tisztán

⁴⁴ Georges Bataille: *Az irodalom és a Rossz*. Nagyvilág Kiadó Bp. 2005. 60–67.

⁴⁵ I.m. 65.

kellene végre látni nagy nemzeti narratíváinkat, kívánja Szini, s példának Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros* című színművét és Szekfű Gyula nagy vitát kiváltó Rákóczi-könyvét hozza föl. Mintha Móricz Zsigmond vagy Krúdy Gyula későbbi, koraiújkorai tematikájú „történelmi” regénytrilógiáinak – melyek eltérő módon ugyan, de szépliteratúrai alternatívát szerettek volna kínálni nagy nemzeti narratívánk némely fontosabbként tételezett pontján – elvárása fogalmazódna meg ezeken a lapokon. Csakhogy – ahogy az később például a *Profán szerelem* regénye kapcsán látható – Szini számára mindez pusztán az elvárás szintjén jelentkezik, s azt is látni kell, hogy indiszkréciót ebben az erkölcsi értelemben szinte senki sem kívánhat. Az életrajz behatolása az életműbe ezen az elváráshorizonton nem lehet eredményes. Aki indiszkréciót tart kívánatosnak annak megvesztegethetetlennek kell lennie, mint a jakobinus Robespierre-nek, akit egyébként több művében gyakorta és szívesen emleget az esszéíró. Amikor Szini így fejezi be esszéjét: „A mi korunk határozottan nem kedvez az indiszkréciónak.”, akkor magára nézve is érvényes kijelentést tesz, ahogy arra az alábbiakban művei kiadásának finanszírozása kapcsán még utalok. Szini ifjúként azokért a szerzőkért lelkesedett (Gárdonyi, Herczeg) akiknek később kortársa lett,⁴⁶ persze nem nemzedéki értelemben, hanem az akmét tekintve. Ebből a szempontból különösen jelentős sikerként könyvelhette el, mikor 1903 szeptemberében, a Magyar Géniusz megszűnte után Kiss József – akit gyermekifjúként rajongással követett⁴⁷ – A Hét belső munkatársának hívta meg.⁴⁸ Innen 1910-ben távozott a Nyugathoz.⁴⁹

Említésre méltó, hogy – habár művészete és a freudi pszichoanalízis kapcsán semmilyen kapcsolatot nem lehet kimutatni – *Az arany bot* novella⁵⁰ és annak változata, *A sétatálcakerdés*⁵¹ a korai fallikus képzelgések finoman cizellált álomképe is lehetne. *A vendég* novella a tudathasadás problematikája felé gondolja tovább ezt a kérdést,⁵² de fontosnak tartom megjegyezni, hogy az alkotó ember pszichéje sajátosságaként próbálja továbbvinni a lélektani gondolatot, nem nyit általános értelemben veendő következtetések irányába. *A Konzilium* dialógus-novellában az ifjú Szabina doktornővel megjelenik a lélekgyógyászat, mint olyasfajta újmódi kuruzslás, melyre a jelenkor orvosainak fönmaradásuk szempontjából van csak szükségük.⁵³ A szemlélet szerint a társadalom beteg óhajt lenni. Arra vágyik, hogy foglalkozzanak vele, s az egyetemekről frissen kikerült doktornők foglalkoznak a „társadalmi” problémákkal, a társadalom bizonyos köreinek problémáival, mint amilyen az idegesség vagy az affektálás.⁵⁴ A századfordulós modernség – például Hermann Bahr által – gyakran Nervenkunstként emlegettetett. Ezek után nem meglepő, hogy a dialógus fiatal doktornője inkább egy operett vagy kuplé talpraesett menyecskéjéhez hasonlít, ahogy

⁴⁶ 3. jegyzet 6–7.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ I.m. 9.

⁴⁹ I.m. 13.

⁵⁰ Szini Gyula: *A smaragd és egyéb elbeszélések*. Athenaeum Irodalmi Nyomdai Rt. Bp. 1929. 39–45.

⁵¹ 6. jegyzet 101–109.

⁵² 50. jegyzet 48.

⁵³ 23. jegyzet 209.

⁵⁴ I.m. 210–211.

szerelmi titkárnőként „kezeli” „Ő nagysága” panaszait, hogy aztán mindebből busás hasznot húzzon.⁵⁵ A novella befejezése végképp egy operett librettójának szintjén kezeli a társadalmi problémákat. A *primadonna* című paródiát olvasva úgy tűnik: az operetről és a kabaréről Szininek nem lehetett túl jó véleménye,⁵⁶ ugyanakkor A Hét 1904., XV. évfolyamában elismerő hangnemben ismertette Kacsóh Pongrác – Bakonyi Károly – Heltai Jenő *János vitéz*ének premierjét.⁵⁷ A kis lélekgyógyásznőhöz hasonlóan érvel Szodoma Pál, a *Profán szerelem* beszédes nevű főszereplője, aki az álmoknak a (lélek)gyógyászatban játszott szerepével kapcsolatban szkeptikus, bár véleményének vallási vonatkozásait kétségbe vonja az olvasó által már megismert dekadens világnézete:

„engedje meg, hogy orvos létemre kételkedjem az álmok jelentőségében. Az álmok isten adományai, de a magyarázat, amit mi, gyarló halandók fűzünk hozzájuk, emberien tévelygő.”⁵⁸

A lélektan eredményeit említő vagy a lélektant mint tudományos gyógyászati módszert ajánló, illetve azt használó szereplőkről (mint Szodoma Pálról), Szini műveiben a cselekmény folyamán általában kiderül, hogy erkölcsileg legalább is problematikus jellemek, egyes esetekben éppen ők a történekek gonosz főszereplői, akik a háttérből ördögi kegyetlenséggel bonyolítják a szálakat. A *Barbara* regény Bor Pétere erre kiváló példa. Már első jelentkezésekor a lélektan egyik legfontosabb területét érinti hosszadalmas, szakmainak tűnő magyarázatában: a tudathasadását, mely egyébként a társzművészetek, így főleg az irodalom legszívesebben alkalmazott lélektani eszköze az ödipális komplexusok és a paranoid jelenségek mellett. A grófné tudathasadásos tüneteire köklertől szokatlan módon olyan magyarázatot nyújt Bor, mely Carl Gustav Jung pszichoanalitikájának egyik alappillére, az animus-anima hipotézisre emlékeztet leginkább.

„Öntudat-hasadás volt – jegyezte meg Péter, lélektani műszóval jelölte meg a grófné régebbi állapotát. – Az öntudatnak ez a kettéhasadása szerencsére gyógyítható. (...) Van ennek bizonyára valami mélyebb élettani oka is. (...) Semmiesetre se vagyunk mi emberek oly egységes lények, amilyeneknek látszunk. Gondolj csak a születés titkárá, amely két lény egyesülésén alapszik. Minden ember többszörösen összetett lény és alkotó elemeiben talán benne vannak összes fölmenő rokonainak sajátosságai.”⁵⁹

A folytatás már korántsem ilyen izgalmas. A regény negatív főszereplője mindezen tapasztalatait, illetve föltételezéseit pusztán bevezetőnek szánta, hogy aztán a végkövetkeztetésben fiziológiai értelemben vett idegi problémákban lelje meg minden lélektani betegség eredőjét. Ugyanakkor „praktizáló” gonosztevőként fölbukkan lényének

⁵⁵ I.m. 214–215.

⁵⁶ 34. jegyzet 13–15.

⁵⁷ *A Hét Politikai és irodalmi szemle. Válogatás. I-II. 1890–1899., 1900–1907.* Magvető Könyvkiadó Budapest, 1978. II. 246–247.

⁵⁸ Szini Gyula: *Profán szerelem.* ERI Kiadó Bp. 2005. 133.

⁵⁹ Szini Gyula: *Barbara.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata Bp. 1926. 21–22.

kettős, hasadt jellege, mely szinte Dr. Jekyll és Mr. Hyde-féle méreteket ölt.⁶⁰ *A szerelemtől a szakállig* elbeszélés⁶¹ háttérében szintén a lélekgyógyászat található, de ezúttal csupán egzotikus eszközként. Mintha Szini meggyőződése az lenne, hogy a pszichoanalízis nem más, mint a szerelmi betegségek ezer éve várt tudományosan is kanonizált gyógyítója, csakhogy a mű – melynek cselekménye jellemzően Budapesttől Bécs felé tart – végkicsengése ismét megkérdőjelezi a tudomány jogosságát, amennyiben a főszereplő professzor mégsem segít a betegen, s nem éppen a segítségkérés extremitása miatt, hanem mert *személyesen* is érintve van az ügyben. *Az Ismerd meg magadat!* elbeszélése⁶² akár egy skizofrénia pontos leírása is lehetne, melynek eredete apa-fiú konfliktusban keresendő, de talán fontosabb a főhős konvencionálisabb értelemben vett és a cím által is ígért önmaga keresése. Szini Charles Darwin elméleteinek társadalmi vonatkozásaival inkább elképzelhetőnek tartotta a viselkedési mechanizmusok magyarázatát, mint a név szerint nem is említett freudizmussal.⁶³ Ezt bizonyítja *Kávéházak* tárcájának az idegességről írt részlete is, mely a koffeint és a nikotint nem az idegesség okaként, hanem okozataként értékelvén társadalmi evolúciós ívet lát az idegi érzékenység tömeges jelentkezésében.⁶⁴ Általában elmondható, hogy Szini műveiben amennyiben emlegeti is a lélektant vagy az ideggyógyászatot, főként annak társadalmi megnyilvánulásait, inkább szociológiai-szociális, mint pszichés alapokról magyarázza a jelenségeket. Nem szabad elfelejteni, amiről Elek Artúr is megemlékezik 1933-ban írt tanulmányában: Szinit már családi indíttatása is – prédikátorok, iskolatanítók nemzetségéből származott – a „megszomorítottak és megnyomorítottak” iránti érzékenység és gondjaikkal szembeni fogékonyság felé befolyásolta. Édesatyja, Károly Tánicsics Mihály barátjaként annak Eszter leányát kérte Gyula fia keresztanyjául.⁶⁵ Elek meglepően sokat foglalkozik Szini gyermekkorával, de a miérte később kapunk választ. Elek szerint Szini művészetében vonzódott a különöshöz, az egzotikushoz, legfőképpen az álomszerűhöz, meseihez. „Olyan mesemondó volt, kinek hallgatása közben az ember észrevétlenül visszamerül rég elhagyott gyermekkorába, melyben az életénél annyival szebbnek és kívánatosabbnak tetszett az álmodás.”⁶⁶ A századfordulós osztrák szerzőknél – így Arthur Schnitzlernél – is fontosak az álomtörténetek. A gyermeki álmoknak a szimbolizmustól a szecesszióig keresztül a dekadencia művészi megnyilvánulásaiig fontos szerepük van, de korántsem elsősorban lélektani okokból. A hangsúly ezúttal a gyermekin van. A gyermek az, aki egyedül és valójában szabad lehet – ahogy erről Bataille értekezik Baudelaire kapcsán. Az álom, a vágy a felnőtt számára a szabadság megjelenési lehetősége. Azé a korlátlan szabadságé, mellyel Isten sem rendelkezhet, legföljebb csak a szavak szintjén. Sartre-t idézve Bataille a gyermek és az örök antagonistá, a Sátán között párhuzamot vonva rámutat: a művészek a szabadságot imitálják, de ezért gyermeki

⁶⁰ I.m. 119.

⁶¹ 23. jegyzet 278–287.

⁶² Szini Gyula: *Elbeszélések*. Lampel R. Könyvkiadóvállalata Bp. 1918. 3–11.

⁶³ 26. jegyzet 48.

⁶⁴ 34. jegyzet 82–83.

⁶⁵ Elek Artúr: *Szini Gyula*. In. 6. jegyzet 7.

⁶⁶ I.m. 12.

csaláshoz kell folyamodniuk, s ez a család azoknak a közmegegyezésén kell, hogy nyugodjon, akiket bizonyos szempontokból mulattat. A gyermeki rosszalkodás választása Baudelaire esetében nem dilettáns próbálkozás. Az ember lázadásának magasrendű kifejeződése, mégpedig a költészet választásában, mely választással egyúttal maga a lázadó ítélkezik önmaga fölött, s ebben az ítéletben rejlik az irodalom lényege, amennyiben az ember önmegismeréséhez vezet.⁶⁷ Később, Kafka kapcsán már úgy fogalmaz, mintha az írás eleve gyermeki tevékenység lenne, mely a jelent próbálja megragadni, szemben a felnőttek jövőbe tekintő, gondoskodó magatartásával.⁶⁸ Ennek a gyermeki mozzanatnak a nyomait találhatja meg az olvasó Szini prózájában? Legjobb novelláiban, mint amilyen *A sárga batár*, *A rózsaszínű hó* vagy *A fekete pásztor* talán. *A sárga batárban* az epikai alany lélekjelenlétének köszönhetően képes kilépni az álomból, melynek közismertebb neve: halál. Ez a lélekjelenlét pontosabban az álomról, az álmodásról való lemondásként, a józanság visszarettenésének is értelmezhető. *A rózsaszínű hó* párbeszéde a mese álomvalósága és a megvalósulás boldogtalan jelen-léte között zajlik. *A fekete pásztorban* a személyesen megélt idő megáll a gyermekkor ártatlanságát az erotika álomszerűségével ötvöző látomás lezárultával, s a fennmaradó évek már értelmetlenek az elbeszélésre. A műalkotás képes csak kimutatni józan élet és álom-lét párbeszédének mindig az előbbi számára megnyugtatóan lezáruló eseménysorából. Ez a jel azonban a műalkotás léthelyzetéből következően mindig csak külsőként, utólagosként, kívülállóként értelmezhető.

Nyilatkozatainak – gyakorta szépprózájának is – szinte állandó szereplője a pénz, pontosabban a pénz utáni kicsinyes hajsza.⁶⁹ Ezek után nem meglepő, hogy Cholnoky László „alkotói mechanizmusának” ismert és az irodalomtörténetekben hol elnéző iróniával, hol sajnálkozással kommentált „trükkjei” nála is megfigyelhetők. Farkas Lajos írja:

„Trükkökhöz folyamodott, árulta önmagát. Régi írásait más címmel adta el, írt üres, amerikai ízű regényeket. Regényei többnyire a Tolnai Világlapja kiadásában jelentek meg, cikkeit is a Tolnai Világlapjában, Délibáiban, Színházi Életben helyezte el.”⁷⁰

Az arany bot novellája⁷¹ később, *A sétatápálca-erdő* címmel⁷² újra megjelent. *Az önkéntes*⁷³ *A dán énekesnő* variációja. *A Nancy kisasszony*⁷⁴ ötletét bontja regénnyé az *Aranyhajú*

⁶⁷ 44. jegyzet 39–41.

⁶⁸ I.m. 179., 181.

⁶⁹ Például az *Új Színpad* című cikkben. Nyugat 1912. 4. sz. Itt jóformán csak az irodalom anyagi oldaláról olvashatunk, holott a cikk tárgya egy új fővárosi színház bemutatkozása kellene, hogy legyen. Még meglepőbb, hogy a Nyugat körkérdésére: „*A házasság válsága*” is alapvetően finánciális megközelítésből adja pesszimista választát. In: Nyugat 1926. 10. sz..

⁷⁰ 3. jegyzet 16.

⁷¹ 50. jegyzet 39–45.

⁷² 6. jegyzet 101–109.

⁷³ 62. jegyzet 28–39.

⁷⁴ I.m. 21–28.

Szivi Gyula.

Dolly.⁷⁵ Pénzgondjain enyhített, hogy 1929-ben megkapta a Baumgarten-díjat – éppen abban az évben, amikor Cholnoky László öngyilkossága kétségbeesett groteszkjével kritizálta azt. Cholnoky-nekrológiájában⁷⁶ nem említi az öngyilkos hídon hagyott filléreit, melyeket a Baumgarten-díj kuratóriumára hagyományozott, de a pénzzel való küzdelem olyan allegóriáját teremti meg a már dilettantizmusig indiszkrét kibeszéléstől az ősi mitikus metaforákba ágyazott lírai vádbeszédig, melyről Ady Endre *Harc a Nagyúrral* versére asszociálhat az olvasó. *Alapítvány* című, a Nyugat 1908. 3. számában megjelent cikkében Szini Gyula mintha a tizenegy évvel későbbi tragédiát sejténé meg. Erőteltjes kritikával illeti az alapítványozás gyakorlatát, de rámutat az előnyeire is. Személyes lelkiismereti-erkölcsi mozzanatot, valamint társadalmi kontraszelekcíót sejtet az alapítványok eddigi gyakorlatában. Ugyanakkor megoldásképpen központi-társadalmi vezérlést sürget, tisztán esztétikai, tudományos-művészeti alapú bíráló szervezettel. Ha a művészet alapvető pluralitásától és sokértelműségétől el is tekinthetnénk, akkor is szomorú válaszként értelmezhetőek a magyar irodalmi közéletnek az erre a problémára adott válaszai a két világháború közötti időszakban. Farkas sejteti, hogy anyagi okok vezettek Szini novellista alapbeállítódásához is, mivel a folyóiratközlés a novelláknak kedvezett.⁷⁷ Ennek ellentmond a regények korabeli folytatásos közlése a lapokban, mely több okból (nemcsak anyagiakból, az olvasók igényei miatt is) megelőzte a kötetkiadást, s még Krúdy Gyula halálának idején is bevett szokás volt. Másrészt könnyen lehet, hogy Szini maradandót elbeszéléseivel alkotott, s a nagyobb prózai szerkezetek nem kedveztek epikájának, bár Elek Artúr a Nyugat 1910. 9. számában *Egy sápadt asszony* című első regényét ismertette még pozitívként hozza föl a líraiságot. Az életmű második felében azonban a már említett kommercializálódás egyértelműen ártott regényművészetének.⁷⁸

1910 körül Szini mintha a történelem felé fordulna. Az 1820-as éveket tanulmányozza. De nem azért, hogy a történelmi elbeszélések alternatíváját keresse, sem Magyarország és a Habsburg-ház közös történelmének kutatása miatt. A született arisztokráciához is iróniával közelít.⁷⁹ Őt a biedermeier érdekelte, az elmúlás, a normalitástól való eltérés, s ez valójában sokkal inkább távolítja a történelemtől, mint a megelőző időszak irodalmi tevékenysége.⁸⁰ A Nyugat 1911. 1. számába hosszú esszét írt *Régi lapok fölé hajolva* címmel a biedermeier kor Franciaországról. Jellemzőes biedermeier regényében, *A titkos szobában* – melynek alcíme *Kisregény 1830-ból* – az ifjú szereplők a francia romantikus

⁷⁵ Szini Gyula: *Aranyhajú Dolly*. Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. Kiadása Bp. 1920. 19–21.

⁷⁶ Nyugat 1929. 29. sz.

⁷⁷ 3. jegyzet 19.

⁷⁸ I.m. 37. „Szini regényeit annakidején udvariasan elhallgatta a kritika. Vagy, ha írtak róluk, elváratai csak általánosságban, megértéssel ismertették, míg a túlóladalon megsemmisítően szétboncolták őket. A novelláit magasztalták, a regényeit megbocsátották neki.” I.m. 47. Talán ebben az értelemben olvasható Laczkó Géza *Szini Gyula új regénye* című recenziója a Nyugat 1922. 3. számából vagy Sándor Imre *Homo Doktor kísérlete*. Szini Gyula *regénye* című ismertetése. In: Nyugat 1927. 8.

⁷⁹ *Az elnök* című novellájában az egyik főrang sorsával kapcsolatban így folyik a beszélgetés: „Akármilyen történet Kit, (...) neked meg kell őrizned a hidegvéredet. A legrosszabb esetben kimégy Amerikába és ott még feleségül vehetsz egy dollárkisasszonyt a grófi címmel. – Nem, - riadt fel Kit – ennyire nem tudnak megalázni. Legföljebb a halálba kergethetnek.” 50. jegyzet 32.

⁸⁰ 3. jegyzet 28., 31.

szerzőkért lelkesednek. Számukra a romantika olyan irodalmon és művészeteken túli eszmei-társadalmi gyűjtőfogalom, melybe az „ifjú Balzac” mellett de Musset és Victor Hugo tartozik, valamint megjelenik a vérpiros mellényt viselő Théophile Gautier is.⁸¹ A regényhősök számára azonban az irodalom csak mint közvetítő csatorna érdemel figyelmet. Közvetíti a korban forradalminak tartott eszméket, melyekre azonban ismét csak eszközül van szüksége az ifjaknak, hogy megragadhassák azt a ködös és meghatározhatatlan életérzést vagy léthelyzetet, melynek egészen egyszerűen azért részesei, mivel fiatalok.⁸² Jellemző, hogy George Sand sem íróként értékelődik, hanem mint olyan nő, aki „Férfiruhában jár, szivarozik és kis alabástrom öklével a régi világ bástyáit döngeti.”⁸³ A Balduin nevű szereplő át is lépi a nevetségesség és a paródia határát, mikor „haldokolva” visszautasítja a pap által fölkinált utolsó kenetet, s színpadiasan így kiált föl: „Éljen a sajtószabadság!” Erről a sajtószabadságról aztán nyomban megtudhatja az olvasó, hogy emlegetésével azidőtájt a bálókban a leányokat lehetett fölkézni.⁸⁴ Voltaire, Rousseau és Montesquieu olvasása is csak a hosszú haj és szakáll viseletével kiegészülve nyeri el értelmét ebben a világban, tehát: pusztá külsőség.⁸⁵ Gotthold von Münster bácsinak, a család fekete bárányának leírásában éri el tetőpontját a fölvilágosodás és a jakobinizmus⁸⁶ eszméivel ötvözött Szini-féle biedermeier: „finom rokokó-arképekre emlékeztetett, amelyeket porcellánminiatűrök őriztek meg számunkra.”⁸⁷ *A bábsütő* novella, melyben jól fölismerhető a művész és a művészi alkotó tevékenység megszületésének ars poetica-szerű megfogalmazási kísérlete, s amely talán a mézeskalács bábfigurák születésének történetét fikcionalizálja, a napóleoni háborúk korát idézve valószínűleg szintén a biedermeiert jeleníti meg érzékeny zsáneres hangulatok képszerű megidézésével.⁸⁸ *A bábsütő*höz hasonlóan gondolja újra művészet és élet viszonyát *Bábszínház Hamlet* előadása, melyben aktualizálva írja át a bábos Shakespeare darabját, s ezáltal sikerül elérnie, hogy a művészet közvetlenül megváltoztassa az életet.⁸⁹ Megjegyzem a Shakespeare-életmű Szini számára rendkívül fontos, élő hagyomány volt, akárcsak Cholnoky Viktor számára, ráadásul mindkettejük véleménye az volt, hogy a magyar irodalom fejlődése szempontjából sem lehet kellően magasra értékelni Shakespeare műveit.⁹⁰ Hasonlóképpen csoda-történet irodalmi átértelmezése *Az úti pogácsák*, mely a népi legendáriumot verifikációs aktusával is idézi.⁹¹ Ismét élet és irodalom kapcsolódik össze az *Á. P.* novellában, csakhogy itt a főszereplő ellen fordul mindkettő, mivel az naivul irodalmi értékűnek tartotta szerelmi levelező füzetét. A kikoszarás – mely

⁸¹ 62. jegyzet 166.

⁸² Érdemes ezzel összevetni Balduin „rousseau-i” nevelési elveit, melyeket a rajongás tesz nevetségessé. I.m. 182.

⁸³ I.m. 169.

⁸⁴ I.m. 178.

⁸⁵ I.m. 179.

⁸⁶ I.m. 212–213.

⁸⁷ I.m. 212.

⁸⁸ 6. jegyzet 54–64.

⁸⁹ I.m. 120–126.

⁹⁰ Szini Gyula: *Shakespeare-ciklus*. In. Nyugat 1916. 10. sz.

⁹¹ 6. jegyzet 144–150.

egyik saját formalevelével történik – hatására „A reménysége és a büszkesége ugyanabban a pillanatban omlottak össze.”⁹² A szöveg az elutasítás eszköze, míg az elutasítás aktusa – a használat által – a szöveg valós helyére, értékére mutat rá, vagyis arra, hogy esetében nem irodalmi műről van szó. A féltékenység-féltbemaradt tehetség művészi vágya és a társadalmi lét szigorú törvényei konfrontálódnak a *Vesszőparipa* novellában, melyben természetesen az élet győz, a kisember nagyratörő álmaival meg is aláztatik.⁹³

Farkas pszichiáterhez hasonlítja Szinit, akit csak a lelki folyamatok, a mély én kalandjai érdekelnek, de ezek a lélektani tanulmányok nem saját kora bécsi-freudi pszichoanalízisével keresik a kapcsolatot, hanem a XIX. század második felének orosz lélektani regényeivel. Talán így születik meg *A sárga batár* látomása, mely a magyar századelő halál szimbolikájának sorába illeszkedik.⁹⁴ Groteszk morbiditást társít csöndes szatírával *A halk család*, s E. A. Poe hatását mutatja,⁹⁵ akárcsak *Az üvegekirály két feje*, mely fantasztikus bűnügyi történet,⁹⁶ valamint a *Pára* melankolikus hangvételű, de gótikus jegyeket is mutató története, melynek az éjszakai Montmartre kódos temetőkertje szolgál baljós háttérül.⁹⁷ 1916-os *A Tűzfészek* regénye aktuális történelmi-politikai téma körül bonyolódik. A balkáni háborúk mint a világháború okai azonban csupán díszletei az érzelmektől és indulatoktól motivált történetnek, mely több szerelmi szálból összesodort cselekményével a népszerű kalandregények fantasztikumát idézi, az objektív vagy szatirikus történelmi-politikai elemzés helyett.⁹⁸ Hasonló *A censtochovói tallér* története, mely a korban nem lehetett több pacifista programnál, a későbbi történelem mégis a társadalmi-nemzeti(?) evolúció – életrealitás szimbólumát, s egy kulturális-társadalmi-etnikai kör (a magyar) kifulladását láthatták-olvashatták bele. Mintha a Monarchia s vele a magyar integritás veszne bele az emberiség magasabb céljainak követelésébe, melyek a nemzeti helyett a szerelem, a családi meghittség, s a nemzeti bizalom szavaival körvonalazódnának.⁹⁹ Ehhez nagyban hozzájárul a főszereplő tót őrzetőjének – Pravda – jelentése, melyet a győztesek magabiztosságával játszik ki szerelmi vetélytársa előtt azon a bizonyos nyugat-magyarországi állomáson, ahol a gazdasági és később politikai győző az értetlenül csodálkozó vesztesel találkozik, aki – akárcsak az elbeszélő – még rá sem ébredt veszteségére, sem annak mértékére.¹⁰⁰ Pedig 1912-es tárcájában, *A magyar nőben* még a magyarság rendkívüli asszimilációs képességeiről ír Szini.¹⁰¹ Igaz, ugyanabban a kötetben a *Nyáréji álom* már a Kárpát-medence teljes elnéptelenedéséről vizionál, bár ez a vízió nem a nemzethalál látomása, mindössze arról van szó – ironikusan –, hogy a magyarok

⁹² l.m. 158.

⁹³ l.m. 258–268.

⁹⁴ 3. jegyzet 28–29.

⁹⁵ l.m. 30.

⁹⁶ 6. jegyzet 172–185.

⁹⁷ l.m. 251–257.

⁹⁸ 3. jegyzet 40–41.

⁹⁹ 50. jegyzet 85–94.

¹⁰⁰ l.m. 93–94.

¹⁰¹ 34. jegyzet 47.

megunván hazájukat szétszéledtek a nagyvilágba, s Magyarországon már „csak remeték, betegek és angolok élnek.”¹⁰²

Szini kedvelte a dialógus- és a levélforma alkalmazását a novellisztikában, s ebben is kortársaihoz, Cholnoky Viktorhoz vagy Csáth Gézához hasonlított, anélkül azonban, hogy ebből messzemenő következtetéseket vonhatnánk le.¹⁰³ Annál is kevésbé, mivel dialógusai mögött nem fedezhető föl a dialogicitás olyan logikai, nyomokban bölcséleti igénye, mint például Cholnoky Viktornál, akire talán éppen *A jegesmedve* novellájában utal Szini a Ferencvárosban lakó, zugkávéházakban szilvóriumot iszogató magányos zseni alakjával, bár az, hogy a műben a „legnagyobb lírikusról” van szó, talán Adyra is vonatkozhat,¹⁰⁴ mint ahogy Elek Artúr Szini-nekrológiájában magát a szerzőt ismeri föl a főszereplőben.¹⁰⁵ Szini Gyula művészetére talán Jókai Mór gyakorolta a legnagyobb hatást, erről ő maga is vallott. Ez a Jókai azonban nem a századforduló nagy formai és műfaji újítója-kísérletezgetője, inkább a korabeli befogadói közvélekedés által konstruált ideális szerző, akivel kapcsolatban olyan elvárások jelentkeznek, mint Szini *A bohócok* regényének ifjú narrátoráé, aki szerelmében akar Jókai hőseihez hasonlítani, akiknek legfontosabb tulajdonsága a társadalmilag megszokottól eltérő viselkedés.¹⁰⁶ Jókai-monográfiájában ő maga írja, hogy az atyát, Jókay Józsefet a kivétel iránti vonzalom vezette, amikor a verbói világjáróról, Benyovszky Móricról nevezte el fiát.¹⁰⁷ Lemérhető ez azon is, ahogy a Nyugat 1921. I. számában ír róla Szini. Személyesen ismerte Jókait, és rendkívüli tisztelettel övezte.¹⁰⁸ Jókai bujdosását Jókai stílusában, romantikusan írja meg, mintha nem is Jókai Mórról, hanem Baradlay Ödönről vagy Richárdról lenne szó.¹⁰⁹ Jókairól írt regényes életrajza¹¹⁰ műveinek azon sorába illeszkedik, mely hírességek portréját rajzolja, s gyakorta az intimitásoknak a publicisztika gyakorlatából ismert szubjektív hangvételű közlését használja általános következtetések levonása vagy mélyebb összefüggések megmutatása helyett. Egyéb hasonló jellegű munkáiból (*Napoleon tüneményes élete*, *Napoleon szerelmei*, *Modern nők*) ez még világosabban kiderül. Pedig Jókai azoknak az elődöknek a sorába tartozott Szini számára, akik életművük értelmezésével új formát adhatnak a magyar irodalomnak, mégpedig olyan formát, mely Szini nemzedékének és a nyugatosoknak esztétikai nézeteit igazolja. Ebben a kérdésben nagyon erőteljes az „ők és mi” megkülönböztetése. 1908-as, *A nagy börtön* című, Révész Béláról szóló recenziójában arról ír a Nyugatban, hogy nemzedékének föladata a magyar irodalom mértékalkotó elődeinek helyes értelmezése az

¹⁰² I.m. 124. Ugyanerre a jelenségre utal a *Barbara* intrikusa is, amikor arról próbálja meggyőzni az elbeszélőt, hogy külföldre utazásával máris szélhámossá vált, hiszen a magyarok egzotikumra nyugaton szélhámosságra csábít. Később éppen ebben az értelemben vádolja a kiábrándult grófné válogatás nélkül csalással a magyarokat. 59. jegyzet 37–38., 111.

¹⁰³ Vö. 3. jegyzet 36.

¹⁰⁴ 6. jegyzet 65–71.

¹⁰⁵ Elek Artúr: *Szini Gyula (1876-1932.)* In. Nyugat 1932. 11. sz.

¹⁰⁶ Szini Gyula: *A bohócok*. Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. Kiadása Bp. 1929. 51–52.

¹⁰⁷ 1. jegyzet 14.

¹⁰⁸ Jókaiával való első, Pilvax-beli találkozásáról érzelmesen és ellentmondásosan ír *Jókai* című művében. I.m. 10.

¹⁰⁹ I.m. 100–101.

¹¹⁰ Első megjelenése a Nyugat 1927-1928. évfolyamaiban, illetve 1928-ban a Genius kiadásában.

eddig téves vélekedésekkel ellentétben. Szini saját nemzedékének tartja fenn a magyar irodalmat alapító elődök munkássága helyes esztétikai értelmezésének jogát. Cholnoky Viktor *Az alerion-madár vére* kötetéről írva az író társ fontos alkotói tulajdonságának tartja, hogy nemcsak biztos kézzel választja meg saját elődeit, de ezeket a szerzőket meg is tisztítja az eddigi befogadói mechanizmusok tévedéseitől, a félreolvasás hagyatékától:

„A magyarság motívumait lejáratták (...) akik (...) csak a Petőfi, Arany, Vörösmarty és Jókai külsőségeit variálták, de nem jutottak el még csak az ismeretéig sem ezeknek az elmúlt nagyoknak.

De nem lehet idegen tőlünk mindaz, ami a miénk. (...) És kigyelmed azok közül való, akik ezt a deficitet örökséget óvatos, bölcs kézzel szemelgetni kezdték, a fontosat és lényegeset elválasztották a selejtestől úgy, hogy ma már kezdjük érezni, hogy a sok szemét közt (...) van igazi és világraszóló érték is.

A selejtezés még ma is folyik. De már a mai generációban találunk nem egyet, aki a régi gyémántot csiszolja, amelyet könnyelműen porral vont be az idő és az ázsiai lustaság. A „fajmagyarság” buta bálvány, amely ezen a szemétdombon eddig ült és nem engedte kikeresni belőle a gyémántot, már erősen ingadozik. Az igazi, világot jelentő magyarság kora még csak ezután fog elkövetkezni.”¹¹¹

Az elődök megválasztásával-kijelölésével párhuzamosan Ady költészetének arra a regiszterére is reagálna, mely a magyar őstehetségek kiúttalanságával kapcsolatban főleg a honi társadalmi állapotokat vádolja. Csakhogy *Kincsek kincse* novellájából¹¹² – melynek fölütése Adyt idézheti – egyáltalán nem a honi közállapotok hibáira derül fény, inkább így értelmezhető: a nyugati kultúrmenedzsment kihalássza a tehetségeket Magyarországról, hogy aztán minden hazai jellegétől megfosztva nemzetközivé, de legalábbis valamely európai „kultúr nemzet” engedelmes imitátorává formálja át (a novellában olaszra az őstehetségű magyar operaénekest). Megjegyzem, született ennek a témának egy kevésbé sikerült földolgozása is a magyar tehetség Európa-idegenségével a középpontban: *A szobor kínjai*.¹¹³ Magyarország őseréjű romantikája a pszichés jelenségek szintjén *A síró ember* egy sommás összegzésben fogalmazódik meg.¹¹⁴ Hazáját eredendően nyugati civilizációjű és kultúrájú országgént mutatja be *Kávéházak* tárcájában, függetlenül történelmi, etnikai vagy nyelvtörténeti gyökereinktől. A különleges a magyar kultúra helyzetében mindössze annyi, hogy a legkeletibb nyugat vagyunk, ahogy ő maga fogalmaz:

„Nyugati nemzet vagyunk, amelynek legrosszabbul ment és megy az összes nyugati nációk közül. Óstermelő kulturország, fából vaskarika vagyunk, ez a baj. Szegények és szédelgők vagyunk, nem pedig álmos és bölcs keletiek. Egy peches Japán vagyunk a legszélsebb nyugaton.”¹¹⁵

¹¹¹ Nyugat 1911. 24. sz.

¹¹² 23. jegyzet 218–226.

¹¹³ Szini Gyula: *Pára és egyéb elbeszélések*. Tevan könyvtár Békéscsaba, 1916. 9–14.

¹¹⁴ 23. jegyzet 317.

¹¹⁵ 34. jegyzet 85. Tanulságos lehet ezzel összevetni Wolfgang Kraus Közép-Európa meghatározását, melynek kapcsán konkrétan az osztrák fővárosról írja: „Bécs nem a Nyugat legkeletibb, hanem – eltekintve a politikai struktúrájától – a Kelet legnyugatibb városa.” Wolfgang Kraus: *Kultúra és hatalom. A vágyak átváltozása*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1993. 10.

Ennek a Magyarországnak azonban nem önmeghatározása okozza a legnagyobb gondot, legalábbis Laczfy, a *Profán szerelem* egyik mellékszereplője szerint, aki nemcsak a társadalmi-erkölcsi-gazdasági problémák összefonódottságára hívja föl a figyelmet, de a kétes hitelű nemzeti büszkeség rituáléiról és rekvizitumairól is van néhány keresetlen szava, melyeket a gondolatritmus lírájával fogalmaz meg:

„ebben az országban (...) még a komoly dolgokat sem veszik komolyan. (...) Ennek az országnak az az eredendő hibája, hogy a szorgalmat, a szívósságot, a becsületességet nem ismeri. Az egész ország szélhámoságon épül föl. (...) Szélhámoság a mi függetlenségünk. Szélhámoság a mi kópalotáink, amelyek vakolatból vannak. Szélhámoság az elegáns, utolsó divatú budapesti asszony, aki mellett szegény, toprongyos, filléres gondokba megkopaszodó férje vánszorog. Szélhámoság a fényes kávéházunk, amely elfeledteti drága és nyomorúságos lakásunkat. Szélhámoság a liberalizmusunk, amellyel szemben kövér papok, elhízott földbirtokosok, erőszakoskodó és ázsiai elmaradottságú hivatalnokok és az egész ország kábító, fantasztikus műveletlensége az örökké győzedelmes valóság. Amihez itt Magyarországon nyúlsz, csupa rabcifal. Falnak fal, de egy kis szöveget nem szabad belevetni, különben a hegye a szomszéd szobába fut ki, és átlukasztja a haldokló Petőfit, aki vérről írja a szomjú földre a haza nevét vagy a Vajk keresztelését, esetleg a honfoglalást és egyéb nemzeti dicsőségünket.”¹¹⁶

A poétikailag jelentős előd szellemi hagyatékából így lesz falvédő, mely a giccs esztétikai kategóriáját a vele egy fősorolásba kerülő historista Benczúr Gyula festményre vagy Munkácsy Mihály híres képére is alkalmazhatóvá teszi, utóbbi alkotásokat-alkotókat is belevonva a kiüresedő frazeológiába. Hasonlóan kiábrándult a *Porcellán muzsika* regényhőse, Kóbor Kutya, de őt a honi kulturális-társadalmi helyzet még cselekvésre készíti. Ezer éves hazájának erényeit és bűneit egyaránt nagyszerűnek tartja, a klasszikus, Vörösmarty-féle értelemben. A magyar kultúra érzelmes monológjában mint az „európai mértékkel és ízléssel szegénységében is gögösen daczoló” jelenik meg. Ennek az egyedülálló kulturális örökségnek azonban csak egyedülálló művészi stratégia képes emléket állítani:

„Ide nem cirkaalom és rajz-sin, nem porcellán-sallang és nem mókás romantika kell, hanem bramantei vagy michelangelói ököl, amely összezúzza az eddigi hagyományokat és romjain új világot épít!”¹¹⁷

Ismét a távoli múlt kulturális-történeti viszonylatai tételeződnek esztétikai, sőt talán etikai elvárásként, amely értékrendszerének rekonstruálásához, korszerű megvalósításához a közeli múlt, illetve a jelen következetes elpusztításán keresztül vezet az út. Kóbor Kutya a Szini életműben szokatlan módon a külföldi (nyugati) minták átvételét is elutasítja, éppúgy kárhóztatva azokat, mint a honi kulturális-civilizatórikus korrupciót. A legfőbb gondot mégis a honi közállapotok jelentik számára. Magyarország az a hely

---

¹¹⁶ 58. jegyzet 25.

¹¹⁷ Szini Gyula: *Porcellán muzsika*. Franklin Társulat Kiadása Bp. 1918. 30.

„a hol minden revolúció egy pofban vagy újságnyelvületben lobban ki (...) A hol a vívóterem az eszmék végső tromfja (...) A hol minden arra van beigazítva, ravaszul kieszelve, kiszámítva, hogy a viláért se boldogulhasson az, a mi új és egyben magyar, eredeti, ebből a talajból fakadó.”¹¹⁸

Ennek az elkeseredettségében is bizakodó hangvételű nyilatkozatnak a párja Csárday Olivérnek, a kor hősenek véleménye, aki hitet tesz az ügyeskedés és a merész karrierizmus mellett, a szakértelem elismerésével szemben.¹¹⁹

A kortárs vagy a közelmúlt hírességek intimitásait életrajz- vagy portrészzerűen kiárúsító publicisztikához mindazonáltal érdemes visszakanyarodni, mivel ez az a műfaj, amelyben Szini szívesen foglalkozott közéleti szereplőkkel, köztük olyanokkal, akik Habsburgok és magyarok közös történetének alakítói voltak. Így bukkan föl a Lola Montez táncosnőről szóló esszében Kossuth Lajos,¹²⁰ s ez nem bizonyosan pusztán véletlen. A bukott táncosnő azon a hajón utazott (menekült) Amerikába, amelyen Kossuth, s előzőleg arról esik szó, hogy saját érdekeinek és népszerűségének szolgálatában Lola Montez kormányt buktatott, sőt Münchenben föllázította és az utcára hívta az egyetemi ifjúságot. Az esszé befejezésében a táncosnő New York melletti elfeledett magánya pedig az emigráció területen kívüliségéből fakadó mellőzöttséget idézheti. Nem föltétlenül valósul meg a Kossuthot illető keserű irónia a szövegben, de mindenesetre odaérthető.¹²¹ Ugyanitt Pepita de Oliváról olvasván, aki szintén spanyol táncosnő volt a budapesti közönség rajongásának hazafias vonásait ismerhetjük meg. A magyarok legyőzve ellenszenvüket, 1853-tól a pesti német színházat is látogatni kezdték Pepita miatt, majd – állítólag Jókai Mór közreműködésével – a Nemzeti Színház nyerte meg magának a művésznőt, aki föllépett Erkel *Hunyadi László*jában.¹²²

Abból, hogy Szini hajlandó volt – bár sokrétűen is értelmezhető szövegek létrehozásával, de – a szenzációra vágyó olvasóközönség ízlését is kielégíteni, abból nemcsak egzisztenciális problémáira lehet következtetni, hanem arra is, hogy hajlandó és képes volt számára esztétikailag-művészileg mértékadó alkotókról és alkotásokról populáris hangvételben, gyakorta érzelmesen-izulatosan írni, egyszerre használta föl és illette kritikával a populáris regiszter olyan megnyilvánulási formáit, mint például a pletyka.¹²³ Erre legjobb példa ellentmondásosan értékelhető Jókai-életrajza, melynek személyes hangvételével kapcsolatban a dolgozat mottója igazíthat el. Jókai életműve és mesemondóinak titulált prózapoétikája azonban nem egyértelműen követendő. Szubjektív visszatekintésében Szini apjának szelíden kritizáló érveit sorolja föl, melyek Jókai zabolátlan fantáziáját, hanyagságát és következtelen cselekményszövést illetik, Jókainak tulajdonítva gyakran más írók hibáit is. Olvasható ez az apák nemzedékének kritikájaként, s ez csábító lenne egy olyan értelmezés számára, amelyben apák és fiak nemzedékének polémiája során a nagyapák örökségével

¹¹⁸ I.m. 30–31.

¹¹⁹ I.m. 84.

¹²⁰ Szini Gyula: *Lola Montez*. In. Uő: *Modern nők (Essayk)*. Világirodalom Kiadás Bp. 1922. 41.

¹²¹ Megjegyzem, a Kossuth párhuzam Jókai kapcsán is fölmerült az 1872-es parlamenti választások idején. I. jegyzet 145.

¹²² 120. jegyzet 42–43.

¹²³ I. jegyzet 147. A balkézről vett értesülés Szini számára értékelhető volt. Bizonyítja ezt az 1901-es Madarász József-féle parlamenti affér, melynek fél oldalt szentel monográfiájában. I.m. 204.

érvelhetnek a fiak, Jókaival kapcsolatban azonban Szini úgy jár el, mint ahogy az általában a művészelődökhöz való viszonyából kiolvasható volt följebb. Pedig az apák véleménye mellé fölsorakoztatja Gyulai Pál és Mikszáth Kálmán Jókai-recepcióját is mint a sajátjától eltérőt, ugyanakkor rámutat milyen fontos forrás volt monográfiája számára Mikszáth Jókai-olvasásának eredménye.¹²⁴ Ezzel a Szini Jókai-életrajztól illetve kérdések közvetlen közelébe kerültünk. Szini úgy látja: a századforduló Jókai-recepciójában van egy életrajzi és egy prózapoeitikai mozzanat, s mintha ezek átfedéséből, szándékos egybemosásából származna mindaz az elmarasztaló kritika, amellyel Jókait illették. A kései Jókai-művek elhallgatása, a különböző műfajokkal, műnemekkel és korstílusokkal kísérletező nagymester Jókai (szándékos?) félreértése mára már ismert.¹²⁵ Szini azonban csupán nagyon törekeny és lírai érveket tud fölsorakoztatni az esztétikai-teoretikus argumentáció helyett a közelmúlt Jókai-kritikájával szemben. Ráadásul Jókai egyik legizgalmasabb poétikai váltásaként értékelhető kísérletét, a kései művek esztétikáját maga Szini értékeli így:

„A költő ámul-bámul. Nem érti már egészen ezt az új világot. Csupa hódolat vele szemben mindenki, de a háta mögött 'kinevetik'. 'Megöregedett. Kírta magát' – csiripolják a tojásaikból imént kikelt verébfiókák, akik nevetgélve bírálják – a fáradt királlyast. A századnak, Jókai századának alkonyán vagyunk.”¹²⁶

Nevetésre semmi ok, és az alkony sem közelít, mindössze olyan kortárs irányokba indul az idős mester, melyeket esetleg a kortársak még nem ismernek kellőképpen el vagy föl. Hagyomány és haladás viszonyában Szini legtanulságosabb tanmeséje minden bizonnyal a Nyugat 1911. 23. számában megjelent *Az építész meséje*, mely optimista alternatívát ad a régi őrzésének és az új akarásának egyensúlyára.

Életrajz és életmű kettősségének problematikáját Szini azzal a kijelentéssel látszik föloldani, hogy Jókai Mór zseni volt. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a monográfust a szexus, a család, a férfi-nő viszony egész kiterjedt területe mindennél jobban érdekli, s ennek megfelelően kutat a csecsemő Jókai életrajzában.¹²⁷ Utal ugyan bizonyos – a nagyközönség számára egyelőre ismeretlen – művekre, de csupán általánosságban. Az együgyűnek tűnő jóakarát szerepjátszást sejtet, s homályosan céloz bizonyos társadalmi igazságok, illetve igazságtalanságok láttatására, melyekről mindössze gyanítható, hogy saját szociális érzékenységének a Jókai életműbe történt beleolvasásairól lehet szó.¹²⁸ Gyulai kritikája kapcsán később összehasonlítja Balzac *Chabert ezredesét* a *Kárpáthy Zoltánnal*, s csodálkozik, hogy Gyulai hogyan nem vette észre Jókai zseniális leíró és miliő-teremtő képességét.¹²⁹ Nagy Endre *Szini Gyula: Jókai* címmel ismertette a művet a

---

¹²⁴ I. m. 6.

¹²⁵ Fried István: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Ister. Budapest, 2003. 13–14., 30–31., 58–61., 98.

¹²⁶ I. jegyzet 188.

¹²⁷ Jókai 16–17. A szexus és a szellemi fejlettség korai szakasza mintha egymást értelmeznék Szini némely kijelentéseiben. I. m. 20.

¹²⁸ I. m. 6–7.

¹²⁹ I. m. 11.

Nyugat 1928. 12. számában, s egyértelműen pozitív kritikájából érdemes kiemelni, hogy Jókai jelentőségét annyiban látja megragadhatónak és megindokolhatónak, hogy „a magyar irodalom legolvasottabb írója Jókai Mór félreismert zseni és éppen mérhetetlen olvasottsága tette azzá”, valamint: „Jókai regényalakjait csak magával Jókaival lehet megmagyarázni.”

Szini Jókai-életrajza nem tud és nem is akar kitörni a korszak (talán napjainkig tovább élő) dichotómiáiból. Jókai és Petőfi művészi kettősségét Kossuth és Görgey katonai-politikai kettősségével párhuzamban értelmezi,¹³⁰ talán lélektani alaptípusok különbségét sejtve. Ugyanakkor Szini csak látszólag foglal állást a Petőfi–Jókai vitában. Nem tartja sem életrajzilag, sem esztétikailag fontosnak ezt az ellentét-képzést, inkább a viszonyok eredendő sokrétűségére hívja föl a figyelmet.¹³¹ Később Jókai politikai szereplésének is hasonlóan megbocsátó-megértő értelmezését adja, ebben az értelmezésben azonban nemcsak a Jókai liberalizmusa iránti elkötelezettség és csodálat foglaltatik, hanem a politikai étellel szembeni következetes kritika is.¹³² Már csak ezért is meglepő, hogy Jókai monográfiájának *Egy asszony* fejezete, melyben Erzsébet királyné és Jókai találkozásáról van szó, mennyire hasonlít például Krúdy Gyulának a Habsburg-uralom kései éveit földéző publicisztikus novelláihoz-visszaemlékezéseihez. A kölcsönös udvariasság és megbékélés kimondatlan jegyében fogant a párbeszéd szövege, s újra kísért a kétség: ez a találkozó úgy szerepel Szini művében, mintha Jókai *Életemből* című művéből idézné sorait,¹³³ mint ahogy *Az új földesúr* szubjektív értelmezése is azzal indokolja kérdésessé tehető jogosultságát, hogy szimulálja Jókai hangvételét.¹³⁴ Szini művének Jókaija később is olyan lovagiasan viselkedik – főképpen a királynéval szemben – mint egy romantikus hős.¹³⁵ Az említett mű megbékélése által sugallt kettősséget és a magyar prózában később szállóigévé vált jelmondatot egyszerre idézi Szini Jókai Stáció utcai tartózkodásának expozíciójában. A magyar hadirokkant, aki állítólag Königrätznél sebesült meg (ez a csata az állam szempontjából vesztes, de a magyar függetlenségre – részfüggetlenségre nézve legalábbis örvendetes), éppen az *Oh du lieber Augustint* játssza verklíjén, mely a századfordulón a kormányzati szintű magyar függetlenségi kísérletek gúnydalaként lesz ismert.¹³⁶ A koldus azzal utasíttatik el, hogy a ház ura (Jókai) éppen alkot: „Az úr ír.”¹³⁷ Ennek megfelelően a kiegyezés előkészítésében is fontos szerepet szán hőseinek Szini, a legjelentősebb politikusok (Deák, Andrássy, Tisza) mellett.¹³⁸ Itt kap helyet a műben a korszak fontos alakítója, I. Ferenc József, de csak Jókai kapcsán, tehát olyan szereplőként, aki érintőleges, bár fontos szerepet játszott a nagy mesemondó életében. Klasszikus ksátrija-lovagi típusként írja le az uralkodót, aki megalkuvás nélkül ragaszkodott a belénevelt elvekhez,

¹³⁰ I.m. 97.

¹³¹ I.m. 78–92., 114–115.

¹³² I.m. 122–123., 125., 127–128.

¹³³ I.m. 128–131.

¹³⁴ I.m. 135–136.

¹³⁵ I.m. 141–142.

¹³⁶ Kelemen Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*. Argumentum Kiadó Irodalomtörténeti füzetek 155. Bp. 2005. 230–231., 285.

¹³⁷ I. jegyzet 137.

¹³⁸ I.m. 140.

s ebből nem kevés bonyodalom származott, melyek végül a birodalom (és, bár erre Szini nem utal, de: a történelmi Magyarország) összeomlásához vezettek.¹³⁹ A monográfia politikai-történelmi fejezetének az *Ali kezei* címet adta Szini, s a kifejtés során kiderül, hogy Arany János régi szabadságharcos allegóriájára a *Szondi két apródjából* és Jókai *A janicsárok végnapjai* című művére tett utalásról egyszerűen lehet szó. Az „Ali kezei hosszúak” szó szerinti idézet Jókai említett művéből. Ali az uralkodó, aki a dalnokokat – az értelmiséget – próbálja megnyerni az új rezsimnek, s Szini beszámolójából úgy tűnik: sikerrel. Még Jókai és Ferenc József életrendjében is talál – Krúdyhoz hasonlóan – közös pontot Szini.¹⁴⁰ De Jókaija a népszerűség árát fizeti aulikuságáért, pontosabban mintha a lentebb stíl írói közé sorolódna politikai szerepvállalása által, s itt ragadható meg újra a korszak Jókai-recepciója problematikusságának gyökere – legalábbis Szini számára eléggé világosnak tűnik a helyzet. Szó sincs semmiféle esztétikai elvről, Jókai munkássága egyszerűen Jókai politikai szerepvállalása miatt szorult ki az olvasóközönség kegyeiből, s ami ennél rosszabb: ennek „köszönhetően” maradt meg a fiatalabb korosztály és a hölgyek által olvasott íróként, s ez a meghatározás ártalmasabbnak bizonyult (legalábbis Szini szerint), mint Gyulai vagy Mikszáth kritikája.¹⁴¹ Ezzel a megállapítással Szini tulajdonképpen tovább erősíti a Jókai-képet, melyet kora honi közállapotaival szemben elfogadható alternatívaként tételez, másrészt a modern kor ünnevelt hírességeinek-közzereplőinek megalkuvásuktól rögzös életútját vetíti előre Jókai kapcsán, azét a korét, melybe – Krúdyval és Márai Szindbádjával együtt – sohasem tartozott, mégis kiszolgálójává kellett válnia. Ilyen módon értelmeződhet a Rudolf királyfinak Jókaival való kapcsolatáról szóló fejezet is, melynek a megkésetttség és a hiábavaló reménykedés adja meg alaphangját.¹⁴² Krúdy cikkek és regények sorában adta tanújelét annak, hogy Rudolf szerepét milyen magasra értékelte. Szini Jókai kapcsán utal arra, hogy a honi politika szempontjából milyen súlyos veszteség volt, illetve milyen mértékben értékelődött félre Rudolf trónörökös halálának ténye.¹⁴³ Nem szükséges ebből a megjegyzésből messzemenő következtetéseket levonni, annyi azonban elmondható, hogy Habsburg Rudolf és Jókai Mór viszonyában olyan nemzeti szimbólumokat is hordozó közzereplőkről van szó, akik a '20-as évek második felére a nosztalgia és a történelmi számvetés kultikus alakjaivá váltak annak az írónemzedéknek a számára, amelybe Krúdy Gyula és Szini Gyula is tartoztak. Ezt a számvetést azonban mindenki saját esztétikai, illetve történelmi-politikai elképzeléseinek, igényeinek megfelelően végezte (ha elvégezte egyáltalán), nem minden esetben a helyes következtetéseket vonva le, inkább a kulturális-civilizációs reflexeiknek megfelelőeket.

---

¹³⁹ I.m. 164–167

¹⁴⁰ „Korán kel most is, mint egész életén át (és ebben Ferenc Józsefével rokon az életrendje), természetesen korán is fekszik le.” I.m. 205.

¹⁴¹ I.m. 168–172.

¹⁴² I.m. 179–181.

¹⁴³ I.m. 183.

„Meg kellett menteni a régi Magyarországot”¹

(Krúdy Gyula történelem- és magyarságlélménye)

„Én seregem és én népem,
Szeretlek én mindenképpen.

(...)

Szeretnék sereget szedni,
Sok-sok mindent visszavenni.”
(*Ády Endre*)²

Krúdy Gyula életművét többen többször tekintették már át a magyar nemesi középosztály, illetve alsó-középosztály alkonyának dokumentálása felől. Mikszáth Kálmán munkásságának ideillő párhuzamait, a kortárs társadalmi-politikai-történeti hátteret vázolta, idézte több szakmunka. A téma a gyakori megfeleltetéseken túl legalább két, talán kevésbé kutatott irányban is továbbgondolható. Az egyik – s Krúdy művészetében igen fontos – ág a történelmi vonatkozás, amely mindig igen régi múltban gyökerezik, míg a jelenben belőle kifejlő következmények szinte mindig tragikusak, de legalábbis rezignáltan pesszimisták vagy ironikusak. A másik ág a „történelmi osztály” és a Habsburg dinasztia között teremt kapcsolatot. Ennek a kapcsolatnak kötőeleme Szemere Miklós alakja, aki saját nevén, valamint Alvinczi Eduárd egyik – valószínűleg legfontosabb – ihletőjeként egyaránt Krúdy elbeszélőinek hősei közé tartozik. Ő az, aki szent földadatának tekinti a dolgozatom címében szereplő kötelességet, s ezzel nincs egyedül Krúdy szövegvilágaiban. *A Repülj fecském!* Desseffy grófja vagy a *Mákvirágok kertjének* Merseházy Miklósa szintén érintettek érzik magát e téren. Előbbi a törvény, utóbbi a züllés elől mentené a hétszilvafás nemesség sarjait. A következőkben a Krúdy-életmű említett két vonulatának reprezentánsai közül a *Mákvirágok kertjével*, a *Velszi herceggel*, a *Jockey Clubbal*, a *Valakit elvisz az ördöggel* és az *Etel király kincsével* foglalkozom.³ A Habsburgok magyarországi uralmának utolsó évtizedeire és a hétszilvafás nemesség hosszú alkonyára Krúdy műveiben egyaránt érvényes a kijelentés, amelyet Szauder József Szindbád Purgatóriuma című tanulmányában az utóbbi kapcsán fogalmazott meg:

„egy minden ízében kétértelmű, létében bizonytalan, körvonalaiiban, jellemeiben szétfoszló világot ragad meg – jellegzetes körülményeinek, színhelyeinek, szokásainak jellemzésével.”⁴

---

¹ Krúdy Gyula: *Repülj, fecském! (Úri betyárok)* In: Uő: *Az utolsó gavallér. Regények*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1980. 48. Első megjelenése folytatásokban: Pesti Napló 1923. május 13. – november 11., valamint Újság 1923. június 17.

² Ády Endre: *Kétkedő, magyar lelkem*. In: Uő: *Összes versei I-II*. Osiris – Századvég Budapest, 1994. II. 130. Első megjelenése: Világ 1915. szeptember 12.

³ A két utóbbi regényt Szauder József Szindbád Purgatóriuma című tanulmányában a Purgatórium című regénnyel együtt a kései nagy művek közé sorolja. In: Uő: *Tavaszi és őszi utazások. Tanulmányok a XX. század magyar irodalmából*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1980. 178.

4 I. m. 187.

A *Mákvirágok kertje* első olvasásra a Krúdy-műveknek abba a csoportjába tartozik, melyek az első sikereket hozták szerzőjüknek, s az ódonságok leírásának, a kollektív emlékezetben történő rögzítésük első kísérletének is fölfoghatók. Ezekben a kisregényekben (mint például a *Régi szélkakasok között*-ben) dominál az ifjúság-öregség párhuzam. Az öregek gyakorta segítői a fiatalok vágyteljesüléseinek, s az öregség sem minden esetben életkor-jelölő, többször – mint a *Mákvirágok kertjében* – társadalmi szerepre-helyzetre utal. Ugyanakkor az 1913-as kisregényben már megjelennek a magyarság történelmére utaló párhuzamok (ezúttal még a leírás és a hangulatfestés szintjén), amelyek között előkelő helyet foglalnak el a Habsburg-házzal kapcsolatosak. Már a mű kezdetekor megjelenik Mária Terézia mint bőkezű uralkodó, aki a cselekmény helyszínül szolgáló Margitvárbán szállt meg annak idején.⁵ Ebből az apropóból az elbeszélő történeti eszme-futtatást bont ki, mely kizárólag a tárgy-történeten és -kultúrán nyugszik, s mely kiérlelt formájában a világháború utáni lainzi Habsburg-novellákban tökéletesedik majd.⁶ Lainzba Hatvány Lajos hívja a világhéges utáni évtizedben Krúdyt, aki a báró vendégszeretetét élvezve hasonló helyzetben érezhette magát, mint az 1913-as *Mákvirágok kertjének* „lézengő ritterei” Merseháznál.⁷ Hazaírt leveleiben Krúdy a „fejedelmi vendéglátás” mellett többször panaszkodik pénztelenségére, míg a világháború előtti regényben így ír a margitvári fogadtatásról: „Milfay Olivérnek valóban nem lehetett olyan kívánsága, amit *látszólag* ne teljesítettek volna.”⁸ A látszat és a *majdnem* varázslata, mely gyakorta öncsalás, a történelmi párhuzamok keresésében is jelentkezik. Milfay a szobaleány rozsdás hajtűjét Mária Terézia hagyományaként veszi számba, holott tisztában van a tárgy eredetével.⁹ Treszka álmodozásában a Habsburg uralkodónő további mitikus történeti szereppel gazdagodik: Szűz Mária alakja is fölmerül Mária Terézia és egy udvarhölgye kapcsán, akit szintén Teréznek hívtak, s így többszörös legendás történeti áttételen keresztül Treszka vélt ősanijával, az uralkodónővel és – némileg – az égi királynővel kerül kapcsolatba.¹⁰ Mindez az ősök arcképeinek olyan galéria-szerű genealogikus megidézésével jár együtt, amely – profán értelemben bár, de – a *Valakit elvisz az ördög* Régensburger-házában is megtalálható.¹¹

Merseházy Miklós birtokainak körülírhatatlan számosságával a „keleti” urak típusát képviseli, s e regényalakot a leginkább Alvinczi Eduárd történeteiben dolgozza ki Krúdy. Ugyanakkor Jókai magyar nábobjára, pontosabban magyar nábobjaira is emlékeztet, ahogy ezt az elbeszélő meg is jegyzi. Jókai alakjainak földidézése a „zsenialitás” tulajdonságával párosul, ezáltal Merseházy zsenije azt az értelmezői távlatot kapja, melybe többek között Jókai Kárpáthyjai is belefoglalhatók,¹² bár nem azonos típust képviselnek. Emellett a regény

⁵ Krúdy Gyula: *Mákvirágok kertje*. In: Krúdy Gyula *összegyűjtött művei*. 9. *Regények és nagyobb elbeszélések* 5. Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2007. 111.

⁶ I.m. 112.

⁷ Krúdy Zsuzsa: *Ápám, Szinbád*. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1975. 145–149.; *Krúdy világa*. (Gyűjtötte és írta Tóbiás Áron.) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest, 1964. 236–240.

⁸ 5. jegyzet 114. kiemelés tőlem K. Z.

⁹ Uo.

¹⁰ I.m. 139.

¹¹ Krúdy Gyula: *Etel király kincse. Regények*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1981. 19. 100.

¹² 5. jegyzet 117.

egyik mellékszereplője kapcsán Goncsarov *Oblomova* is megidéződik, s ez árnyalhatja a romantikus hangvételt.¹³ A cselekmény alapját a lecsúszott korhely kismesek megmentésének fantasztikus terve adja, mely majd a Szemere-Alvinczi regényekben bontakozik ki, míg a hiány szempontjából legjellemzőbb és legkiábrándultabb kidolgozását *A tisztaeszlezi Solymosi Eszterben nyeri el*.¹⁴ Jellemzően a kor talán legismertebb, de a Nyírségben mindenképpen kétes hírnevet magáénak tudható antiszemitája „Puczér” Mikecz József, több Krúdy-mű – így az említett – mellékszereplője a *Velszi herceg* című regényben is föltűnik mint a váci államfogház mustárkészítő lakója.¹⁵ Később Alvinczi nyírségi utazgatásainak idején újságíró a *Valakit elvisz az ördög* sörházi „tanácskozásán,”¹⁶ majd jellemzően kirekesztő, rasszista nézeteit terjeszti az *Etel király kincse* lapjain a Pestre érkezett szabolcsi kurtanemesek között.¹⁷ A *Mákvirágok* cselekményének háttérében Mária Terézia alakjával húzódik az osztrák–magyar közös múlt történelmére való folyamatos utalás, mely Krúdyra jellemző módon a populáris regiszter profán-frivol, esetleg naívan mitizáló emlékeztétét imitálja.¹⁸ Mária Terézia alakja azonban nehezen nevezhető szövetszervező erőnek. Nem több, mint egy néha fölbukkanó halvány utalás, akárcsak a következő évben írt *A 42-ös mozsarak* esetében.¹⁹ Hasonló szerepet kapnak a Habsburgok a *Jockey Club* leíró részében, amikor Pálmay Ilka művésznő margitszigeti otthonának kapcsán a József főherceg családjára tett folytatólagos utalások azt a környezetet mutatják be aprólékosan, melyben Krúdy is hosszabb ideig lakott.²⁰ Ilyen még a Mária Teréziára vonatkozó megjegyzés a *Valakit elvisz az ördögben* a vörös postakocsi,²¹ később özvegy Régensburgerné kapcsán.²²

Szemere Miklós a történelmi valóságban is olyan legendás-különös személyiség volt, mint Krúdy műveiben.²³ Az ő alakja köti össze a magyar kurtanemesség délibábos történeti képzeteit-mitoszait – melyek újra meg újra aktualizálódni szeretnének – a Habsburg-ház századfordulós történetét mitizáló, kollektivizálódó emlékezettel. Ebben a viszonyrendszerben a már említett látszatnak, trükknek, csalásnak fontos szerep jut. A zavarkeltő kétértelmű viselkedés jellemző formája Krúdy műveiben az alakmás, a helyettes, a doppelgänger. Rudolf trónörökös dublóre, Bécs Rezső a *Jockey Clubban* fontos helyettesítő

¹³ I.m. 133.

¹⁴ Ezzel kapcsolatban lásd: *A „nagy pör” perei* In: Kelemen Zoltán: *Mitikus átváltozások. (Multikulturalizmus a közép-európai irodalmakban.)* Lazi Könyvkiadó Szeged, 2004. 95–126.

¹⁵ Krúdy Gyula: *Utazások a vörös postakocsin I.* Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 448.

¹⁶ I. j. jegyzet 53–55.

¹⁷ I.m. 336–337.

¹⁸ „Magam is tisztetem a főhercegnőket, amíg fiatalok. Szent nevük van, és milyen pompásan alkusznak Bécsben a Grabenen! Ezt a tulajdonságukat még Mária Teréziától örökölték, aki mindenekelőtt jó gazdasszony volt.” 5. jegyzet 117.

¹⁹ Első megjelenése az *Új Időkben*. 1914. október 4. – december 20. Legutóbbi kiadása: Krúdy Gyula *összegyűjtött művei 10. Regények és nagyobb elbeszélések* 6. Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2007. 7–114.

²⁰ I. j. jegyzet 307–311.

²¹ I. j. jegyzet 37.

²² I.m. 99.

²³ Szőrényi László: *Bécs szimbolikus szerepe Krúdy műveiben* In: *Uő: „Multaddal valamit kezdeni”* JAK füzetek 45. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1989. 222–229., különösen 224–225.

alakmás. Meg kell ugyanakkor említeni Vera Belousova elképzelését is, melyet *Äneignung des Habsburger-Mythos in der ungarischen Literatur am Beispiel der Romane Krúdy's* című tanulmányában fejt ki. Amellett, hogy behatóan foglalkozik a Rudolf trónörökös alakjához kapcsolt naiv legendák Krúdy általi földolgozásával, rámutat, hogy I. Ferenc Józsefnek is van doppelgängere, s ez nem más, mint Szemere Miklós.²⁴ A *Velszi herceg* Alvinczi Eduárdja „'haragban volt' Ferenc Józseffel”, mégpedig korántsem olyan hazafias okokból, mint a későbbi művek Szemeréi vagy Alvinczijai, akik a nemzet, illetve a nemzetalkotó hétszilvafások megmentésén fáradoznak. Egyszerűen politikai előmeneteli okokból.²⁵ A császár és király személye csak nagyon ritkán érintkezik közvetlenül magyar nemzetével, úgy pedig szinte soha, hogy abból a találkozásból naiv mítosz, népszerű újsághír, pletyka, mesemondás keletkezhetne, habár ebből a naivan népszerű mitizálásból a császári korona alattvalóinak körében egyáltalán nincs hiány, erre Krúdy elbeszéli is utalnak.²⁶ Egyik különösen kedves elképzelését, miszerint az uralkodónak a Burggal „szemközti” sörözőből hordták a sört és a virslit, beleírja a *Jockey Clubba* is.²⁷ Az *Extrablattról* immár nem dönthető el a *Jockey Club* című regényben, hogy a bécsiek azért olvassák, mert ők képezik a lap természetes olvasóközönségét, vagy azért, mert az uralkodó is azt olvassa. Mindenesetre úgy tűnik: a Hofburgban mindenki ebből a sajtóorgánumból szerzi értesüléseit. A lap híresztelése hosszú távon hozzájárulhatnak a trónörökös tragédiájához, amennyiben úgy tűnik: az uralkodó onnan szerzi fiára vonatkozó értesüléseit,²⁸ ahogy a szobafogságát töltő Rudolf királyfi is a lapból értesül a külvilág eseményeiről.²⁹ Kettejük viszonyára nem az apafiú hanem a fölöttes-beosztott viszony jellemző. Rudolf szerint: „Utóvégre katonatiszt is vagyok, engedelmekednem kell a Legfőbb Hadúrnak.”³⁰

Mintha az uralkodói jelenlétet pótolná Szemere-Alvinczi utazgatása vörös postakocsijával a régi Magyarország tájain. Lovaival a politikai uralom helyett a pénz hatalmát és a pénz hatalmához kapcsolható fantasztikus vállalkozásokat képviseli.³¹ A *Velszi herceg*³² Bimye az alakmás ősmintájának paródiája.³³ Bimy alakmás *akar* lenni, de talán éppen humort keltő és néha botrányos igyekezete miatt nem lehet az. Nem velszi herceg, sem előzőtt király, de még csak nem is költő. Bírja ugyan ideig-óráig Alvinczi Eduárd támogatását, de végül kiderül, hogy a nagyúr saját terveihez használta föl a nagyravágyó ifjút. Az igazi (?) velszi herceg magyarországi kalandjai kapcsán Alvinczi említi Shakespeare IV. és V.

²⁴ In. *Wien als Magnet? Schriftsteller aus Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa über die Stadt*. Herausgeberinnen: Gertraud Marinelli-König und Nina Pavlova. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien, 1996. 359.

²⁵ I.5. jegyzet 433.

²⁶ I.1. jegyzet 269., 322.

²⁷ I.m. 347–348.

²⁸ I.m. 341–342.

²⁹ I.m. 379.

³⁰ I.m. 343.

³¹ I.5. jegyzet 445.

³² Első megjelenése: Pesti Napló, 1924.

³³ Bimy lehetséges modelljével és a modell kategóriájával kapcsolatos fenntartásokról lásd Fried István: *Szomjas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest, 2006. 234–235.

Henrikjének hőseit, V. Henriket, párhuzamba állítva a kortárs hazai színjátszással.³⁴ Az 1925-ös *Jockey Club* elején Rudolf trónörökös álmódzik arról, hogy neki is lehetne egy Falstaff-szerű korhely cimborája.³⁵ Később azonban *Az arany ember* című Jókai-regény fölülírja benne Shakespeare értelmezését és így vélekedik: „Én nem vagyok sem olyan hülye, mint a Shakespeare velszi hercege, de még olyan sem, mint Viktória császárnő ma élő trónörököse.”³⁶ Mindezzel együtt a *Velszi herceg* éppen úgy az osztrák–magyar századforduló panteonjába illeszthető,³⁷ mint általában a postakocsi-regények vagy az olyan Habsburg-tárgyú művek, mint a *Jockey Club*. Csakhogy ezúttal nem titkokról, trükkökről és cselekedetekről van szó, hanem nyilvánvaló és kisszerű csalásokról. Fried István *Ki (a) velszi herceg? (Öntükröző személyiség-játékok Krúdy Gyulánál)* című tanulmányában lét és látszat, (ön)meghatározás és szerepjátszás szétválaszthatóságának ellehetetlenüléséről értekezik a *Velszi herceg* kapcsán, egyúttal fölhívja a figyelmet *A velszi herceg* című első közlésére, mely a későbbi kötetkiadásokhoz képest tartalmazott még egy fejezetet, mely amellelt, hogy megkönnyíthetné a következő fejezet viszonyrendszereinek értelmezését, még inkább kérdésessé teszi a személyiség meghatározhatóságát, de a meghatározás jogosságát is.³⁸ A meghatározások kaotikusságának jellemző jelene Alvinczi bemutatkozása Bimynek: „Engem Alvinczi Eduárdnak hívnak. (Mindenki Eduárd ma éjszaka! – gondolta Bimyben egy vérhullám.)”³⁹ Később számára hasonlóan értelmezhetetlen helyzetbe kerül, mikor Alvinczitől „A kis Eduárd” nevet kapja.⁴⁰ Ezután azonban magabiztosan szövi a hazugságot Josephine számára.⁴¹ Jellemzően nem a velszi herceg áll ábrándos álvilágának a középpontjában. Később kiderül, hogy számára a legfontosabb Eduárdnak lenni. Az Eduárd név, mint jel (látszólag) fölold és megold minden ellentmondást, minden akadályt elhárít egészen a végső, fiasókba torkolló hazugságig, melyet később a korabeli divat követésével kompenzál. Ebben a divatban szintén nagy szerepet játszik az állítólagos velszi herceg, követéséhez a(z) anyagi lehetőséget pedig a másik Eduárd, Alvinczi nyújtja, akinek segítségével Bimy nyer a lóversenyen.⁴² *A tegnapok ködlovagjai. Szélgjegyzetek Krúdy Gyula kötetéhez* című tanulmányában Fried István képzelet, látszat, tény és fikció tudatos, együttes alkalmazását elemezvén a Krúdy-életműben, így ír:

³⁴ 15. jegyzet 433.

³⁵ 1. jegyzet 269. Falstaff szerepéről a Krúdy-művekben lásd 33. jegyzet 230–231.

³⁶ 1. jegyzet 369.

³⁷ Lásd a Rudolf trónörökös görgényi vadászatát megörökítő festményt Pilisy Róza szalonjában. 15. jegyzet 417.

³⁸ 33. jegyzet 246–247., de különösen a 29. jegyzet. Az értelmezhetetlen ellentmondások egyik izgalmas példája, amikor Josephine szóról szóra megismétli Róza intelmeit, s ezt Bimy az angyal és „az elárhozott lélek” párhuzamaként értékeli. 15. jegyzet 452. Megjegyzem, külön elemzés tárgyát képezhetnék akár az *Etel király kincse* kapcsán is Krúdy következtelenségei. Veronika kendőjében például magát Veronikát láthatná meg a kíváncsi vendég 11. jegyzet 367., Dante pedig maga helyett valaki mást küldött alvilági utazásra. I.m. 374.

³⁹ 15. jegyzet 438.

⁴⁰ I.m. 446.

⁴¹ I.m. 450.

⁴² I.m. 490.

„a Krúdy-életmű a tényszerintit és a képzeletit, az oly értelemben vehető fikcionalísat, amely a megfigyelt, összegyűjtött, tárolt adatok elrendezését, egymáshoz viszonyítását, egymás függvényében történő értékelését/értelmezését annak tudatában engedi érvényesülni, hogy a századfordulós modernség álom-valóság, lét-látszat, maszk-’eredeti’ arc dichotómiát az irodalom alapvetően ambivalens, de az ambivalenciát alkotó tényezők ’természetes’ párbeszédének során jeleníti meg.”⁴³

Bimy nevetségesen kisszerűként is értelmezhető dublói kísérletével szemben az említett Bécs Rezső története tragikus, csakhogy a korabeli Osztrák–Magyar Monarchia kedélyesen szórakozó-szórakoztató életének idilli megformálása miatt olyan hirtelen, rémképszerűen fordul át tragédiába a történet (a rémálom kulcsszerepet játszik ezen a ponton), mint *A magyar jakobinusok* történelmi regényében. Mindkét esetben Habsburg-uralkodó áll a tragédia hátterében, ráadásul a *Jockey Clubban* közvetve bár, de mintha kétszer is utalás történe az 1848-49-es szabadságharcot követő Habsburg megtorlás bűnére. Először Erzsébet királyné osztja meg aggodalmát fiával arra vonatkozólag, hogy a jogtalanságot szenvedett magyarok bosszújától fél,⁴⁴ másodsor a végső útra készülődő Bécs Rezsőnek jutnak eszébe azok, „akiket a kivégzési helyre vezetnek, és emelt fővel mennek.”⁴⁵ Jelentéses lehet, hogy a *Jockey Club*nak is van *Az álkirályfi* című fejezete, akárcsak a *Velszi hercegnek*, ráadásul mindkét esetben a második fejezet az. Rezső azonban egyáltalán nem a szerencse kegyeltje, s ezt a különbséget az elbeszélő éppúgy lakáskörülményeinek vázolásával mutatja,⁴⁶ mint Bimy esetében. Mindenesetre alakmásként sokkal sikeresebb Rezső, mint Bimy, elegendő lehet a pesti színházban történt zajos ünneplésre utalni.⁴⁷ Ugyanakkor ő nem akar mindenáron *hasonlítani*: „Tehetek én arról, hogy olyan végzetesen hasonlítok a Gazdához?...”⁴⁸ A Rudolf-regényből úgy tűnik, a trónörökös alteregóválasztása – legalábbis kezdetben – nem volt tudatos. Később azonban legalábbis elgondolkodtatóak Rudolf szavai Vetsera Máriához: „Köszönöm, hogy Rezsőnek szólított, mert az az én magyar nevem. Így szólít a barátom, Jókai Mór is.”⁴⁹ Elképzelhető, hogy nem a kisember akar híressé válni, hanem a királyfi vágyik a tisztességes polgári életre. A látszat, játék és többféleképpen értelmezhető értékvilág, illetve az esetleges értékvákuum⁵⁰ jelenlétére utalhat, hogy az álkirályfi első „nyilvános szereplése” a színházhoz kötődik. Az is figyelemreméltó, hogy éppen *A denevér* előadásán terjed el a *pletyka*, miszerint a trónörökös Színésznő szeretője után cipeli a ruháskosarat.⁵¹ Ennek következménye lesz, hogy a Rudolfról már életében keringő mendemondák – melyek legfontosabb részlete talán az volt, hogy egyszerre több helyszínen képes megjelenni az álruhás királyfi – a doppelgänger szerepeltetésével

⁴³ 33. jegyzet 165-166.

⁴⁴ I. jegyzet 386.

⁴⁵ I.m. 394.

⁴⁶ I.m. 275.

⁴⁷ „A trónörökös! – kiáltozzák egymás felé buzdítólag.” I.m. 305.

⁴⁸ I.m. 357.

⁴⁹ I.m. 366.

⁵⁰ Ezzel kapcsolatban lásd 33. jegyzet 218-219.

⁵¹ I. jegyzet 287. Valóság és művészet együtt láttatására példa, hogy a Froscht alakító színész szintén részeges, mintha az élet és a látszat egyesülne.

kapnak magyarázatot.⁵² A Színésznő olyan ruhákba öltözteti Rezsőt, amilyeneket Rudolf szokott viselni, hogy fokozza a látszat sikerét, a csalást. A siker miatt tapsol, holott neki szoktak tapsolni.⁵³ A kertjébe küldi „rejtőzni” Rezsőt, ahol a járókelők „véletlenül” megleshetik őt: „A titkár ült mozdulatlanul az orgonabokor mögött, mint valami viaszbaba egy ruhakereskedés kirakatában.”⁵⁴ A *Jockey Club* írásakor már működhetett az alakmás szerepkörének az emlékezetben való rögzítésre vonatkozó funkciója is, így az elbeszélő emlékező kiszólásai segíthetik látszat, valóság és emlékezet egymásra olvashatóságát:

„A szakállas fiatalember testhezálló vadászruhájában olyanformán mehetett végig Pest utcáin, mintha napjainkban bejönne sétálni a városba a Stefánia útról a trónörökös szobra.”⁵⁵

Pesti kiküldetése alkalmával (Bratfisch, a fiákeres már fölkészítette, hogy a jóindulatú pesti emberek mindent elhisznek, amit a bécsiek hazudnak nekik)⁵⁶ Bécs Rezsőt is rabul ejti hosszabb-rövidebb időre az általa keltett látszat: Stefániát látja a pesti szőke nőknél.⁵⁷ Mintha ez az epizód előlegezné későbbi reménytelen szerelmét Vetsera Mária iránt.⁵⁸ Ez a szerelem nem a tárgyával köti össze szorosán alanyát, hanem azzal, akit helyettesít. Így válik egyre inkább Rudolffá,⁵⁹ nemcsak külsejében, hanem sorsában is. Elgondolkodtató, hogy életét egy Bécs környéki elmeegógyintézetben végzi (talán éppen Döblingben?).⁶⁰ Az utolsó előtti fejezetből ugyanis tudható, hogy ekkortájt fiának is elzárást (Olmützben) rendelt el az uralkodó. A hétköznapiok kézzelfogható valóságát szinte nem is érinti Pesten, hiszen Pilisy Rózának Újvilág utcai házában kvártélyozzák el, melyről köztudomású, hogy rendhagyó vendégekről és vendégségekről ismert. Rezső doppelgänger szereplései nagyobbrészt színházi előadásokon zajlanak, a legjelentősebb (midőn Pálmay Ilka elájul a megtiszteltetéstől, hogy a „krónprinc” inkognitóban figyeli őt a nézőtérrel) *A denevér* pesti előadásán. Ugyancsak *A denevér* keringője csendül föl Ilkánál, a szerenád alkalmával.⁶¹ Ifjabb Johann Strauss vígoperája, mely sorozatos tévedésekre, rejtőzködésre, titkolózásra és megtévesztésre épül, s központi jelenete egy maszkabál, jelképe vagy vezérmotívuma is lehetne a regénynek, ha a tragikus vég nem kódolódná mélyen a szövegben. A nyelvi megformáltság szintjén erre a kódolásra példa a visszatérő mondat, mely a nyár szépségeit dicsérve szinte mellékesen fűzi mondandójába az uralkodót. Az ismétlés hatására azonban a két – látszólag független – közlésegszövegből összetett mondat fenyegető

---

⁵² I.m. 362.

⁵³ I.m. 289. A látszat fontossága Rezső következő úrnőjére, a Költőnőre is jellemző, aki „Kitartóan harmincesztendő asszony volt.” I.m. 291.

⁵⁴ I.m. 291.

⁵⁵ I.m. 299.

⁵⁶ I.m. 298.

⁵⁷ I.m. 300.

⁵⁸ I.m. 352–360.

⁵⁹ I.m. 354.; 358–359.

⁶⁰ I.m. 397.

⁶¹ I.m. 314.

kijelentéssé válik: „Ferenc József Ischlben volt, és Bécsben nyár volt.”⁶² Ezt a fenyegetést váltja valóra a trónörökös összeütközése a birodalom atyjával, melyet ő sikerként könyvel el, holott neki kellene a legjobban tudnia, hogy az egyenes beszéd kudarcra van ítélve abban az országban, amelyet az operett látszatvilága kormányoz.⁶³ Wolfgang Kraus az Osztrák–Magyar Monarchia kései békekorszakának Bécsét folyamatos, nyíltszíni színházi előadásként értelmezi, melynek fő szervezője Hans Makart volt.

„Bécsben mind a mai napig él az a sajátos hagyomány, amely játékot csinál az életből és összekeveri a játékot a valósággal. (...) Már a barokk korban és a múlt század végén is Ausztria-szerte érezhető volt, hogy megpróbálják színpadi játékká változtatni a valóságot. (...) Korántsem véletlen, hogy Sigmund Freud *Álomfejtése* Bécsben íródott. Itt különösen hasznos és szükséges volt az álmok és az élet összefüggését vizsgálni.”⁶⁴

Megjegyzem, Erzsébet királyné a látszattal ellenkező oldalról jellemzi urát, amikor a tökéletes pontosság és önuralom tulajdonságaival magyarázza fiának atya megközelíthetlenségét.⁶⁵

Megtévesztés, öncsalás a bécsi Színésznő romantikus története Rudolf királyfival kötött titkos esküvőjéről, melynek hátterében zsidó rituálé sejthető, ami ezúttal a Színésznő ellenségeinek köszönhetően a neveltségessé válást és a hamisságot jelzi. A látszatot nem minden esetben tudat alatt választó magatartás a századforduló populáris kultúrájának giccses fölhangoztól nem mentes, érzelgős műfajának, a magyar nótának segítségével értelmeződik: a Radics Béla primás által játszott nótákban a Színésznő királyfi „férjének” és „anyósának” kedvenceit ismeri föl, hiszen a Monarchia népeinek közvélekedése szerint a koronás főknék éppúgy megvannak a kedvenc nótáik, mint az egyszerű állampolgároknak.⁶⁶ A legveszélyesebb és egyben legsikeresebb helycserére a Burgban kerül sor Rudolf és Rezső között, s utóbbi olyan sikeresen játssza szerepét, hogy még egy császári unokanóvérral is sikerül titkos éjszakai találkát nyélbe ütnie.⁶⁷ Ebben a helycserében kerül először rövid időre Rezső birtokába az aranygyapjú, amely más Habsburg-tárgyú Krúdy írásműnek is fontos kelléke.⁶⁸ A rendjel második átadását jelezheti előre ez a mozzanat. Másodsorra nem csínyt jelképez az aranygyapjú átruházása, hanem végső döntést szentesítene. Az aranygyapjú hiánya lesz az oka az uralkodó haragjának, mely Olmützbe záratná a királyfit.⁶⁹ Rudolf álrühás kalandjai azt a közhelyes megállapítást is idézhetik, melyre Krúdy több

---

⁶² I.m. 360., 362.

⁶³ I.m. 375–376.

⁶⁴ Wolfgang Kraus: *Kultúra és hatalom. A vágyak átváltozása.* (ford. Révai Gábor és Szabó Veronika) Európa Könyvkiadó Budapest, 1993. 63–64.

⁶⁵ I. jegyzet 384.

⁶⁶ I.m. 336–337.

⁶⁷ I.m. 344–351.

⁶⁸ I.m. 344. Krúdy Gyula: *Aranygyapjú: Egy mesebeli kártyázás hiteles története.* In: Uő: *A XIX. század vízitkártái.* Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1986. és Uő: *Királyregények.* Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1979. 58–62.; Uő: *Egy krónikás könyvéből. Portréorozatok, emlékezések.* Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1987. 314–321.

⁶⁹ I. jegyzet 387.

művében többször utalt, s főként a Habsburgokkal kapcsolatban: az udvar árnyékában élő kisemberek boldogabbak, mint az uralkodók és családjuk, nekik többet szabad az életből.⁷⁰ A helycsere hasonlítható az *Ezeregyéjszaka* meséi közül ahhoz, melyben Hárún ar-Rasíd és Abu 'l-Hasszán cserélnék helyet a kalifa tréfája okán.⁷¹ A mesei cselekmény ugyanakkor operett librettókat idézhet, meg *A denevér* sokszoros szerepcseréit.

A külsőségek (öltözködés, evési-ivási, dohányzási szokások⁷²) folyamatos, bennfentesnek látszani akaró számbavétele jellemzi az elbeszélésnek azt a rétegét, melyen a cselekmény aktivizálódik. Ezen a szinten azonban szinte semmi lényeges nem történik. A megörökítésre érdemes események a háttérben, de még inkább zárt ajtók mögött zajlanak, s a cselekmény közvetlen alakítóinak csak másodlagos információi lehetnek róluk, illetve hallgatóság, leskelődés, de legfőképpen a találgatás és az álmodozás útján értesülnek a történésekről. Ez azonban azt is jelenti, hogy a „megörökítésre érdemes események” szereplői belenyugodtak már abba, hogy a sorsnak, saját sorsuknak nem lehetnek alakítói, ahogy a Krúdy hősök kapcsán erről Szauder József értekezik.⁷³ Ez a rezignáció nagyrészt abból származtatható Szauder szerint, hogy a hősök a múlt emlékvilágába rögzítették jelenüket: „Alvinczi is abból él, amit megmenthetett az elmúló időből, amit tárgyiasan megrögzíthetett.”⁷⁴ Alvinczi „ördög”-ként mutatkozik a Velszi herceg lapjain, mikor először találkozik vele az olvasó az Újvilág utcai házban, mely jellemző módon a Szemere-Alvinczi regények elbeszélői terében mindig az „Arany Sas” fogadóval közös értelmezői rendszerben mutatkozik.⁷⁵ Ez az a fogadó, ahol Alvinczi-Szemere szívesen tartózkodik, s ugyancsak ez az a hely, melyet „Traktároovics” Szabolcs vezérnek és seregének lakóhelyül jelöl ki az *Etel király kincseiben*.⁷⁶ Az „Arany Sas”-ban élheti át Alvinczi-Szemere a folyamatba tétetett megállt idő élményét, azt az illúziót, amely talán az Osztrák–Magyar Monarchia egyik alapvető léttapasztalata volt.⁷⁷ A fogadó a fejlődő Pesten van ugyan, de falain belül megállt az idő, mintegy Krúdy buddhista tanulmányait idéző közties létben várakozva léteznek Szabolcs vezér és vitézei.⁷⁸ Ez a közties lét a tibeti *Bardo-thosgrol*-nak megfeleltethetően lefokozott. Krúdynál a finoman árnyalt humor eszközeivel jelenítetik meg.⁷⁹

Félelmetesnek tűnő, kifürkészhetetlen és ellentmondásos szokásai és viselkedése miatt Alvinczi nevezhető ördöginek, például azon tulajdonsága miatt, mely a *Velszi hercegen*

---

⁷⁰ I.m. 352. Ezzel kapcsolatban lásd Kelemen Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*. Argumentum Kiadó Irodalomtörténeti füzetek 155. Budapest, 2005. 92–93.

⁷¹ A történet tudtommal az újabban kanonikusnak tekintett *Ezeregyéjszaka* korpuszban nem található, de van olyan gyermekek számára átdolgozott változat, melyben szerepel, s Krúdy talán olvashatta ezt.

⁷² 15. jegyzet 420.; 1. jegyzet 351–352.

⁷³ Szauder József: *Krúdy-hősök*. 3. jegyzet 16–17.

⁷⁴ I.m. 30–31.

⁷⁵ 15. jegyzet 415., 431.

⁷⁶ 11. jegyzet 330–331.

⁷⁷ I.m. 345., 397–398.

⁷⁸ Kelemen Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*. Argumentum Kiadó Irodalomtörténeti füzetek 155. Budapest, 2005. 18., 24–25., 28., 30., 82., 101., 281.

⁷⁹ 11. jegyzet 334–335.

még csupán Gogol *Holt lelkek* című regényének cselekményére utaló⁸⁰ hóbortként említődik: adósságokat vesz. Valójában, ahogy Bimy előtt reggeli-délelőtti toalettjét előadja (eljátssza) inkább egy hóbortos-„zseniális” Jókai-hősre hasonlít, akárcsak Merseházy, a *Mákvirágok...* kertésze. Később egy saját 1910-es novellájára, *A zöld vadászra*⁸¹ (ezzel együtt Jósika Miklós azonos című művére is) utalva a zöld vadászhoz hasonlíttja Alvinczit.⁸² Ahhoz a zöld vadászhoz, aki Mátyás király volt inkognitóban a hagyomány szerint. Kapcsolódhat tehát Alvinczihez a királyi hatalom szimbolikája, de csak az inkognitóval, a rejtőzködéssel és főleg az álarcval, álruhával kapcsolva. Bimy első „találkozása” Alvinczivel egyoldalú, Bimy voyeurként lesi és hallgatja Alvinczi és Róza beszélgetését, bár „Traktárovics” magatartását is jellemzi olykor a kémkedés (amikor Josephine és Bimy kettősét lepi meg kétszer is).⁸³ A regényalakok nem azonosíthatók főszereplőkkel, főhősökkel. A Velszi herceg esetében még azt is meg lehet kockáztatni, hogy „hősök nélküli regény”, mint a *Vanity Fair*.⁸⁴ Ha vannak is hősei egyéb Szemere-Alvinczi regényeknek (*Jockey Club*, *Valakit elvisz az ördög*), azok a hősök nem a középpontban állnak, hanem a periférián rejtőzködnek, titokban találkoznak egymással, míg a narrátorok, a mellékszereplők a középpontban leskelődnek, hallgatóznak. Rudolf trónörökös tétlenségre van kárhozthatva, midőn az atyai szigor miatt soros szobafogságát tölti a *Jockey Club* nyitányában is, ahol – jellemzően – a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt dobol az udvar idegein.⁸⁵ Úgy érzi: őseinek árnyai léptenyomon felelősségre akarják vonni azért, mert nem illeszkedik a hely szelleméhez.⁸⁶

Rezső a pesti színházban léthelyzeténél fogva – néző – azt a szerepet kapja, hogy az elsötétített nézőtérrel figyelje a színészeket, mint mindenki más. Ehelyett őt kezdik el figyelni, pontosabban azt, hogy félig-meddig *rejtőzködve, titokban figyel*.⁸⁷ Szemere Miklós Casino-beli vacsoráját Bratfischsel és Rezsővel együtt az olvasó is kívülről követheti csupán nyomon. Hangok és különböző értesülések szűrődnek ki a Casinóból, étel-ital és szivarmaradékot szolgáltatnak *bentről* a *kint* várakozóknak – *kint* és *bent* jelentéssel helyzetéből nemcsak urak és szolgák határozódnak meg, hanem a valódi és az álkirályfi személye is. Nemcsak az olvasó és a „főszereplők” figyelnek, a Monarchia detektívjei is jelen vannak a háttérben, akik Rudolfot figyelik, bár a *Ferenc József barátjánője* című novellából az is kiderül, hogy magát az uralkodót is megfigyelte saját titkosrendőrsége.⁸⁸ Rezső leskelődése által leszünk tanúi annak a meghitt pillanatnak is, mikor Rudolf Pálmay Ilka kérésére kaszál a Margit-szigeten.⁸⁹ Az álkirályfi a Nemzeti Casinóban Ilkával történt malórról úgy szerez

⁸⁰ *Az álköltő* című fejezet Bernula ispánjáról megtudható, hogy „ősei orosz regényekben szolgáltak.” 15. jegyzet 457. Az orosz irodalomra való újabb utalás mellett az is fontos lehet, hogy Bernula személye ilyen formán valamely szövegbelső lehetséges világ részesevé válhat.

⁸¹ Krúdy Gyula: *Rákóczi harangja*. Móra Könyvkiadó Budapest, 1975. 46–51.

⁸² 15. jegyzet 455.

⁸³ I.m. 455–456. 487.

⁸⁴ Fried István a postakocsi regények ciklikussága kapcsán Balzac *Emberi színjátékát* említi. 33. jegyzet 216.

⁸⁵ I. jegyzet 267.

⁸⁶ I.m. 268.

⁸⁷ I.m. 303–306.

⁸⁸ Krúdy Gyula: *A XIX. század vizitkártyái*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1986. 39–43.

⁸⁹ I. jegyzet 324–325.

tudomást, hogy Bratfisch számol be róla másodkézből szerzett információk alapján, melyekben megint csak fontos szerephez jut a töredékesség (például az étrend kapcsán), valamint a sejtetés és a körülírás.⁹⁰ A kémkedés, leskelődés és másodkézi információk fölhasználása az elbeszélői technikát is tematizálhatja, így a *Jockey Club* kapcsolatban is érvényes lehet Fried Istvánnak *A tegnapok ködlovagjaira* tett megállapítása:

„Krúdy esetében a *ködlovag* igen határozott jelölés, mintegy a szubjektumra vonatkoztatott, a színre állítandó figurákat karakterizáló jelzés, a történekek mögött rejtőző narrátori intenciók mutatják, pontosabban szólva a narrátor feltételezett pozíciójának fölvalódása, amely egyszerre jelenti be a történet megírását és megírhatatlanságát, ennek következtében a szubjektum összerakhatóságát és összerakhatatlanságát.”⁹¹

Rudolf királyfi írásra adja a fejét, mégpedig olyasmire, amit az elbeszélő szépírásként értékel. Arról a vállalkozásról – *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* – van szó, amelyet valójában maga Rudolf trónörökös indított el, szervezett és tartott kézben rövid élete folyamán. A regényben Jókai Mór az, aki szerkesztőként segítője lehet Rudolfnak,⁹² sőt tőle vár írásaiért honoráriumot, mellyel majd Vetserákat segítheti.⁹³ Ennek megfelelően lesz írásából szépróza, holott *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*-t olvasván, láthatjuk, hogy a trónörökös saját munkái előszavak, illetve inkább földrajztudományi jelentőségű útleírások, semmint szépirodalmi művek.⁹⁴ Ugyanakkor ismertek Erzsébet királyné műkedvelő költeményei. Krúdy regényében a királyné saját regényes-romantikus természetét látja fiában öröklődni,⁹⁵ s ez aggodalommal tölti el az anyát. A regény Rudolf királyfija számára kiemelten fontos a művészeti tevékenység. Megkockáztatom: írása sokban összehasonlítható Márai Sándor Szindbádjának írásával a *Szindbád hazamegyéből*.⁹⁶ Mindketten délben írnak, mindketten pénzt szeretnének keresni az irodalommal, mindketten lila tintával írnak, áhítatosan, az írás iránti alázattal. De ami a legfontosabb: mindketten a Duna vidékéről írnak, az Osztrák–Magyar Monarchiáról (bár Márai Szindbádjánál inkább magyar tájak dominálnak, s Krúdy Rudolfjának tájleírásába kevésbé tekinthetünk bele, mint a Márai-regény központi mozzanataként majd' harminc oldalas látomásba.) *A Jockey Club* írásaktusa mindazonáltal szövegbe szerkesztettsége által jelentős mértékben különbözik is Márai regényétől. A patetikus alkotói folyamatot (Rudolf Vetsera Máriának és Máriáért ír, róla ábrándozik)⁹⁷ ellenpontozza az azt szorosan követő szöveg: Bauernhuberné, a furdető asszony monológja, mely a pletyka ősfarmájaként kérdőjelezi meg az előző

---

⁹⁰ I.m. 326–329.

⁹¹ 33. jegyzet 167.

⁹² 1. jegyzet 268.

⁹³ I.m. 269–270.

⁹⁴ Ilyenek voltak a *Bécs és környéke*, *A Bécsi erdő*, *A dunai ligetek Bécestől a magyar határig* című részek, valamint a trónörökös jegyzeteinek nyomán készült *Beregmege* című fejezet.

⁹⁵ 1. jegyzet 383.

⁹⁶ Márai Sándor: *Szindbád hazamegy*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó Budapest, 1992. 59–88.

⁹⁷ 1. jegyzet 281–282.

retorika eredményeit.⁹⁸ Ezzel együtt az özvegy Vetsera báróné apologetikusnak szánt folytatásos regénye az *Extrablatt*-ban a szépirói tevékenység paródiájaként értelmeződhet.⁹⁹ Ugyanakkor ötletet ad a trónörökösnek: neki is védőiratra lenne szüksége. Atyja vagy az utókor, esetleg jelenkora birodalmi nyilvánossága előtt? Találgatásra az apológia formája adhat okot, mivel Rudolf is regényes védelmet óhajt. Azt szeretné, ha Jókai Mór írná meg regényét.¹⁰⁰ Az irodalomtörténetből tudható, hogy ez nem teljesült, de Jókai több apró képen örökítette meg „Rezső” királyfit.¹⁰¹ Szőrényi László arról is beszámol, hogy az 1897-es *Rudolf-Emlék-Album*-ba írott *Rudolf trónörököséről* című szövegében Jókai politikai indítékokat ad a királyfi öngyilkosságának.¹⁰² A *Jockey Club*-ban a magyar író az uralkodói haragtól félvén nem hajtja végre a trónörökös kérését.¹⁰³ A pletyka a leskelődés, hallgatóság útján szerzett információ áramlásának eredeti csatornája, s talán így válik értelmezhetővé a regény címe is: valóság(ok) és látszat keverékéből leszűrt tapasztalat(ok) alapján épül föl a mű szereplőinek többféle alternatív világa. A *Jockey Club* tagjainak is megvan az elképzelése a történeletről, s bár ez a valóságsszegmens nem azonosítható a regény lehetséges világával, a *Club* tagjainak jellemrajzából sok mindent megmutat, még többet sejtet. A regény nyitányában olvasható írói vállalkozással párhuzamba állítható a végkifejletben kibontakozó, majd egyre fölerősödő olvasói tevékenység, melynek kapcsán ismét fölbukkan az ábránd: Rudolf a trónról lemondva íróként keresi meg a kenyeret Mária és a maga számára. Az írás fenséges voltával kapcsolatos kritikaként azonban nemcsak Bauernhuberné „retorikája” olvasható. Megjegyzendő még, hogy az uralkodó is ír, az ő írása azonban praktikus: a törvénykezéssel és az államvezetéssel kapcsolatos, valamint a hatalom gyakorlásának olyan utasításos eseteivel, melyek közül a regényben a parancs a legjellemzőbb, mely fiának Olmützbe való záratására vonatkozik.¹⁰⁴ A Költőné épp olyan vaníliaszínű papírra ír lila tintával, mint a királyfi, ráadásul az álmait írja le, Bécs Rezső álomfejtő segítségével.¹⁰⁵ Az elbeszélő érzékelteti: ennek a babonás tevékenységnek esztétikai értéke csekély. Az aktív cselekvésként is fölfogható írással szemben Rudolfr (és Rezsőre is) sokkal jellemzőbb a passzív olvasói tevékenység, mely az értelmezésben aktivizálódhat. A királyfi olvasása kifejezetten szerzőhöz kötött: Jókai Mór műveiről, különösképpen *Az arany emberről* van szó. Ez a jelenség Krúdy egyéb műveiben is fontos jelölő pozícióban van, s különösen igaz ez az éppen vizsgált szövegcsoportha.

---

⁹⁸ I.m. 271–274.

⁹⁹ I.m. 379.

¹⁰⁰ I.m. 380.

¹⁰¹ *Az Életemből* és az *Útleírások* kötetek tartalmazznak a trónörökösrel kapcsolatos szövegeket.

¹⁰² 23. jegyzet 292.

¹⁰³ 1. jegyzet 387.

¹⁰⁴ I.m. 388.

¹⁰⁵ I.m. 295–296.

A Jókai olvasás

A Krúdy-művek szépirodalmi utaláshálója, s ebben Jókai Mór műveinek kitüntetett szerepe, közismert.¹⁰⁶ Különösen gyümölcsöző lehet ezen a témakörön belül *Az arany ember* olvasásának elbeszélését figyelembe venni, mely Krúdy hőseinek legfontosabb Jókai-olvasmánya,¹⁰⁷ ahogy Nagy Miklós *Krúdy és Jókai* című tanulmányának tanúsága szerint a gimnazista Krúdynak is az volt a *Kárpáthy Zoltán* mellett.¹⁰⁸ *Mézeskalács* című 1916-os cikkében *Az arany ember* kapcsán ír arról Krúdy, hogy Jókai mítoszteremtése valójában a XIX. század magyar történelmi valóságában, „realizmusában” gyökerezett, persze Jókai műveiben idealizálta (sic!) a Krúdy által reálisként fölfogott alakokat.¹⁰⁹ Egy évvel később a *Bukfencben* már az *Az arany ember* olvasás valósul meg, amely a szereplők értelmezői aktusát helyezi előtérbe.¹¹⁰ Ezek az értelmezések egyrészt vágykivetülések, mint a *Bukfenc* esetében vagy az *Asszonyágok díjában*¹¹¹ (ebből a szempontból a legpontosabban a *Búcsú Senki-szigetétől* című cikk fogalmaz, melyben intézményessé válik az aranyemberek turizmusa Senki szigeteire),¹¹² másrészt olyan cselekménytípusok, melyek közvetlenül avatkoznak bele a történet bonyolításába. A Habsburg-tárgyú és a régi Magyarország megmentésével kapcsolatos szövegekben az utóbbiról van szó. A régi Magyarország megmentése esetében a kifejezés mindkét tagja hangsúlyos, s ez az a kapcsolat, amely végzetessé válik: a „rég” magával rántja az enyészetbe a „Magyarországot”. Legkíméletlenebb objektivitással *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* antiszemita heccbe rángatott nyíri kurtanemeseinek esetében mutatkozik ez meg. A Jókai-(pontosabban *Az arany ember*) olvasás szempontjából tanulságos Ónody Géza és Vay György beszélgetése. A regény a tiszai tutajosok kapcsán merül föl, mint olyan alkotás, amely még az író remekei közé tartozik. De az értékítélet, mely szétválasztja Jókai jelentős alkotásait a „felejtésre méltóktól”, nem esztétikai – mint ahogy *Az arany emberrel* kapcsolatos pozitív vélemények is inkább az udvarlás és a társasági élet okán születnek –, hanem primitíven politizáló:

„ – Akár csak *Az arany emberben* megírta Jókai.

– Amikor még tisztességes ember volt Jókai, nem adta el magát a zsidóknak – felelt Vay György csendbiztos Ónody Géza megjegyzésére, mert regényolvasó ember volt ő is, hiszen szeretett néha női társaságban fogogni. Miről beszéltek volt akkoriban az úrinők Magyarországon? Jókai regényeiről.”¹¹³

¹⁰⁶ Krúdy olvasmányélményei irodalmi felhasználásának relatív szerepéről Fried István ír *Krúdy-olvasás* című tanulmányában. 33. jegyzet 34.

¹⁰⁷ *A Blaháné meséi* című Krúdy szöveg szerint állítólag Balatonfüreden írta ezt a regényt Jókai, a *Jókai barátja, a boldogtalan Rudolf királyfi* című munkában (mely a *Jockey Club* vázlatként is olvasható) viszont a Habsburg trónörökös Budapestre látogatván éppen azt szeretné meglesni, ahogy az említett mű íródik. Krúdy Gyula: *A XIX. század vizitkártyái*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1986. 252.; 50.

¹⁰⁸ Nagy Miklós: *Krúdy és Jókai*. In. Irodalomtörténet 1970/1. 112–120.

¹⁰⁹ Krúdy Gyula: *Magyar tükrök*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1984. 298. Hasonlóan értékeli Jókait *A magános ember naplója* című, Tompa Mihályról szóló cikkében. Uő: *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 109.

¹¹⁰ 19. jegyzet 433–434.; 443. Ezzel kapcsolatban lásd 108. jegyzet 112.

¹¹¹ Krúdy Gyula: *Pesti nőrabló*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1978. 456–459.

¹¹² Krúdy Gyula: *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 155–158. Fried István ezzel az olvasói magatartással kapcsolatban fölhívja a figyelmet az élet és az irodalom egymásba játszhatóságára, arra, hogy „az irodalom a személyes lét egyik tényezője lesz.” 33. jegyzet 294–295.

¹¹³ Krúdy Gyula: *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter*. Magvető Könyvkiadó Budapest, 2003. 270–271.

Hasonló értelemben használja Jókaira regényszerűség címét meghatározásként a *Ha ma élne Jókai* című 1929-es cikk, mely jelenkorának keserű kritikája, éppen abból a szemszögből, hogy az (olvasó) közönség által annyira tisztelt Jókai hús-vér valójában nem lenne szalonképes a világháború utáni Magyarország művelődéspolitikája számára.¹¹⁴ Az igazsághoz azonban talán közelebb állhat az a megállapítás, mely szerint Jókai már életében sem élvezhette műveinek értően elemző kritikáját. Ahogy Fried István írja:

„Valójában – s ez az én előfeltételezésem – a Jókai-kritika kezdettől fogva, néhány (...) kivételtől eltekintve nem volt képes dialógust kezdeményezni a Jókai-életművel, lényegében olyan keretek között szemlélte azt, amelyeken belül vagy nem volt Jókai számára hely, vagy túlnőtt rajta az író, vagy olyan kritikai-esztétikai rendszernek bizonyult, amellyel a Jókai-típusú regényírás (...) alig bizonyult értelmezhetőnek.”¹¹⁵

Az arany ember olvasása-értelmezése *A Jockey Club* és a *Valakit elvisz az ördög* című regényekben válik különösen fontossá. Fried István *Kit visz el az ördög? (Egy Krúdy-regény fordított világa)* című tanulmányában *Az arany ember* olvasási stratégiáit elemzi. A regény könyvtáros mellékszereplője Jókai-persziflázst ad elő, melyben Fried István elemzése a népszerű bűnügyi lektűrök értelmezői magatartásának eredményét látja,¹¹⁶ jómagam emellett a primitív paródia lehetőségét is fontosnak tartanám, annál is inkább, mert így könnyen Jókai-kritikává is válhat a könyvtáros egyéni értelmezése, olyan kritikává, melyet például *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* Vay Györgye vagy Ónody Gézája fogalmazhatott volna meg. Ezáltal a kritika visszafordul, s megformáltságával, értelmezői üzenetével annak az olvasói rétegnek a kritikájává válik, amelyik a Fried István által említett lektűr felől közelít. Ebből a szempontból példa értékűen kétértelmű a telekkönyvezető megjegyzése, melyből nem derül ki, hogy a regény szó birtokos jelzője a főszereplő Tímár Mihályra vagy az író Jókai Móra vonatkozik-e: „Nem érdemes az ilyen többszörös rablógyilkosnak a regényét olvasni.”¹¹⁷ További adalékkul szolgálhat, hogy míg dolgozatom elején a zseni kategóriáját alkalmaztam (Krúdy meghatározását átvéve) mindazokra a különleges, valamit kereső-kutató hősökre, akik Jókai regényeiben is megtalálhatóak, addig Tinódi a „bolond” szóval illeti őket.¹¹⁸ Jókai életművét nemcsak társadalompolitikai szempontból érték elhamarkodott bírálatok. *A korszerű romantikus* című tanulmányában Fried István rámutat: Jókai egyszerűen más (angol, francia) iskolákra is figyelt életművének későbbi szakaszában, olyan prózapoétikai folyamatokra, melyek nem bizonyosan állottak a kortárs kritika

---

¹¹⁴ Krúdy Gyula: *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 169–171. Ezzel kapcsolatban Fried István írt megfontolandóan *A „való” és az „igaz” között és A Jókai-befogadás állomásai és dichotómiái* című Jókai tanulmányaiban. In. Uő: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Ister. Budapest, 2003. 58., 187–188.

¹¹⁵ Fried István: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Ister. Budapest, 2003. 170.

¹¹⁶ 33. jegyzet 292–295.

¹¹⁷ 11. jegyzet 19.

¹¹⁸ I.m. 30.

figyelmének homlokterében.¹¹⁹ Fried István a Krúdy-regény ifjú hölgyeinek *Az aranyember* olvasását is vizsgálja, mely mintha válasz lehetne a telekkönyvvezető és a könyvtáros értelmezésére, azonban kiderül, hogy ugyanolyan vágyteljesítő olvasásról van ezúttal is szó,¹²⁰ mint a *Bukfenc* Gyöngyvirágjának esetében.¹²¹ Fried István fölteszi a kérdést: milyen továbbgondolásra alkalmas jelentése lehet Tinódi Jókai-értelmezésének a *Valakit elvisz az ördög* szerkezetét tekintve? Lehetségesnek tartja, hogy Krúdy értelmezői-értékelői aránypárokat hozott létre, melyek saját regényciklusának, a postakocsi-regényeknek – melyeket Balzac *Emberi színjátékához* hasonlíthatóan erkölcs- és társadalomtörténeti tanulmányokként is olvashatónak tart Fried¹²² – értelmezését gazdagíthatják:

„A program a fenségesbe sorolható előadást igényli, Alvinczi tapasztalatai eltérítenek a fenségestől. A nemzetmentés ábrándja akár egy Jókai-hőse is lehetne. (...) Ha Tinódi *Az arany embert* a populárisabb, egyértelműen bűnügyi regényhez közelíti, a *Valakit elvisz az ördög* szintén trivialisálja a postakocsi regényeket; (...) a postakocsi regények egy eleddig ki nem bontott változatát vagy lehetőségét prezentálja. (...) Tinódi cselekménymondása akár egy regényfelfogás öndokumentálása lehet, önreflexió.”¹²³

Az eszme-futtatás lezárásául álljon itt még egy adalék a Jókai-olvasásról. Márai Sándor Szindbádja, akit némelyek Krúdy Gyulával szoktak azonosítani, Fried István értelmezésében mielőtt fölszállna arra a bizonyos postakocsira, utolsó aktusként olvas.¹²⁴ Természetesen Jókait olvas, akit Krúdy nemzedéke, Csáth Géza vagy Cholnoky Viktor fedez föl újra, látja meg benne a mindig-korszerűt.¹²⁵ Ezzel a tettel válik teljessé az a befogadás, mely olvasást és írást egyaránt esztétikai tettként értelmez, pontosabban az alkotást a teremtett világok tovább életetésében – tovább-gondolásában is képes meglátni.¹²⁶

A *Jockey Club* című regényben Rudolf trónörökös és dublóre, Bécs Rezső olvassák *Az arany embert*. Mindkettejük számára elvárásként fogalmazódik meg, hogy Vetsera Mária is olvassa a művet, Bécs Rezső azonban akarva-akaratlanul ez ellen dolgozik: „elmeséli” Máriának a regény történetét, így annak kihunyhat érdeklődése a szöveg iránt. Mária úgy gondolja, hogy egy ekkora horderejű történet elmeséléséhez megfelelő körülményeket kell teremteni, Rezső azonban megnyugtatja ennek ellenkezőjéről, és az elbeszélő véleménye szerint megfelelő módon adja elő Jókai regényét emlékezetből mesélve: „Jóízűen, hűségesen, cifrázva beszélt, mint egy romantikus fiatalemberhez illik.”¹²⁷ Az olvasónak

¹¹⁹ 115. jegyzet 7–8.

¹²⁰ 33. jegyzet 295–296.

¹²¹ 11. jegyzet 19.

¹²² 33. jegyzet 216.

¹²³ I.m. 302–303.

¹²⁴ Fried István: „... egyszer mindenkinek el kell menni *Canudosba*.” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*.) Enciklopédia Kiadó Budapest, 1998. 59–61.

¹²⁵ 115. jegyzet 59–61.

¹²⁶ A Jókai–Krúdy–Márai hatás Szindbádhoz is köthető ezeregyéjszakai szimbólumrendszerével kapcsolatban lásd még I.m. 124.

¹²⁷ 1. jegyzet 371.

kétségei támadhatnak Rezső előadásának szorosan szövegkövető voltát illetően, és nemcsak a „hűségesen” és a „cifrázva” szavak együttes használata miatt. A mesélő ugyanis személyesen érintve érzi magát a történetben, és hallgatója is inkább azonosulni szeretne *Az arany ember* Noémijével, mintsem a regény értelmét kutatni. Rudolf saját cselekedeteit és terveit szeretné igazolni *Az arany emberrel*, ezért (is) próbálja elmagyarázni Máriának – aki egyébként szívesen és sok regényt olvas –, hogy miképp keletkeznek a szépirodalmi szövegek, mi az írás természete.¹²⁸ Tímár Mihály sorsát sajátjaként ismerteti szerelme előtt Rudolf, együvé látva életet és irodalmat.¹²⁹ Csakhogy Tímár sorsa mégiscsak értelmezhető mitikusan tragikusként, ahogy Eisemann György írja *Midas és a századforduló* című tanulmányában:

„Modern Midas’, ahogy egy angol kiadás nevezi Tímárt, már elhatározta magát az öngyilkosságra. De a korszak egészét tekintve, e hőstípus általában nem tud túllépni saját pusztító létformája határain és törvényein, tévedése súlyának felismerése után sem. Gyöz Silénos, és nincs többé menekülés a 'szörnyű Semmisség elől'”.¹³⁰

Fölsejlik *Az arany ember* sikerének közvetlen oka: Tímár Mihály két egymást kizáró karriert fut be egyszerre, a lehetetlent valósítja meg. Megjegyzem, Nagy Miklós említett tanulmányában nem az egymást kizáró kölcsönösségre, inkább a két karrier-típus közötti választásra helyezi a súlyt, ilyen módon egyezéseket mutatva ki a mikrovilág idilljébe forduló Jókai- és Krúdy-hősök és íróik történelmi-politikai kiábrándultsága között: Jókai a Schmerling-kortól, Krúdy a világháborútól fordul el.¹³¹ A vágyott lehetetlent hívja Georges Bataille Kafkáról írott tanulmányában szuverenitásnak. Ez a szuverenitás pedig akár a trónörökös önként vállalt halálát is megmagyarázhatja.

„A szuverenitásnak ez az ára: joga csak a halálhoz van: sohasem cselekedhet, sohasem követelhet olyan jogokat, amelyek pusztán a cselekvés sajátjai, a cselekvése, amely soha nem hitelesen szuverén, hiszen az eredményre való törekvés velejárója a szolgálalkúság – a cselekvés így mindig is alárendelt. Van valami váratlan a halál és a gyönyör közti cinkosságban? A gyönyör – ami számíthatás nélkül, s minden számíthatás ellenében tetszik –, a szuverén lét attribútuma, illetve jelképe; büntetése, egyszersmind eszköze pedig a halál.”¹³²

Rudolf aktív atya, az uralkodó, a hivatalnok tökéletes alakjaként adomák, anekdoták hőse lett, ő nemcsak népeinek atya, hanem birodalmának első szolgálója is. Cselekvése *szolgálat*. A trónörökös által elkövetett kettős gyilkosságban pedig elég világosan körvonalazható a gyönyör jelenléte, ráadásul a gyönyör által a lét megszakítottasága folyamatossá tételének a

¹²⁸ I.m. 363–365.

¹²⁹ I.m. 365–366.

¹³⁰ Eisemann György: *Végidő és katarzisz*. Orpheusz Kiadó Kft. Eger, 1991. 122–123.

¹³¹ 108. jegyzet 119.

¹³² Georges Bataille: *Az irodalom és a Rossz*. Nagyvilág Kiadó Bp. 2005. 190–191.

vágyáé, mely Bataille *Az erotika* című munkájának egyik alapvető fölismerése.¹³³ Rudolfhoz hasonlóan irodalmi kíváncsiság hajthatja Szemerét az *Etel király kincsében*, midőn a vesztes kincskereső vállalkozás lezárultával még mindig valamely tanulságot, eredményt hajszolva megbízta Pilisy Rózát, hogy ő csikarja ki Szabolcs vezérből az elbeszélés hagyományos (századfordulós) értelmezésének valamely változatát.¹³⁴ Mintha az események regénybe foglalása elégítené ki Szemerét, s ezért a vallomások elbeszélői formák (melyek a regény műfajához tartozóként is értelmezhetőek) iránt kifejezetten érdeklődne.¹³⁵

Érdekes filológiai anomáliát eredményez Krúdy egyik ötlete Rudolf *Az arany ember* értelmezésével kapcsolatban. Egy alkalommal arról számol be Máriának: tudja, hogy a Senki szigete nem az idilli romantikus környezet, amilyennek Jókai lefestette, mivel ő járt ott, és látta a csempészeket és a nyomort. Ezeket az úti élményeit meg is írta Jókainak *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben* megfelelő kötetébe.¹³⁶ Rudolf trónörökös soha nem írt beszámolót az al-dunai Vaskapuról – talán a halál akadályozta meg ebben –, írt azonban a Bécsi erdőben található 831 méter magas Vaskapu csúcsról. Ezt látta egybe szándékosan vagy véletlenül Krúdy *Az arany ember* nyitányának helyszínével. Olvasás, írás és látszat szempontjából csomópont a műben Rezső találkozása Jókai Mórral. Rudolf írásművét viszi a magyar írónak, aki azon kevesek közé tartozik, kiket nem téveszt meg a hasonlóság, s mintha a regény világában mindenki író lenne, fölkinál egy hírlapírói állást Rezsőnek, aki ezután pesti tartózkodása alatt titkárból újságíróvá válik,¹³⁷ s ennek kapcsán a magyar irodalmi élet olyan alakítói is szerepet kapnak, mint Kóbor Tamás egy olyan rövid megjegyzés erejéig, mely Rezső alakját szorosabban a történeti valósághoz fűzi.¹³⁸ A tragédia felé közeledő szereplők megfertőződnek az írással, s a nem író, sőt az önmagáért való – művészi – írást különösként csodáló, nehezen értelmező Vetsera Mária és családja egyre inkább belebonyolódik az írásba és az irodalmi interpretációba. Jókai Mór *Magnétájának* Fried István-féle értelmezése talán a *Jockey Club* főhőseinek tragédiáját is segít megérteni:

„Amit Magnéta megfogalmaz, a századfordulós szerelemfelfogáshoz közelít, részint annak a morbid esztétikának, részint szerelem és halál (...) összefüggésének tematizálódása révén, az írástól téve függővé realizálódását. A vágy írásba fordulhat át, a létezés további feltételévé a megírás válik, valójában ez lesz uralkodóvá.”¹³⁹

Kérdéssé válik: mi fontos végül a *Jockey Club* Rudolf trónörökösének? Vetsera Mária (íránt érzett) szerelme vagy ennek a szerelemnek az alkotássá formálása? Milyen következményekkel jár a Jókai-olvasás írássá fordítása? Ezzel kapcsolatban föltételezhető,

¹³³ Georges Bataille: *Az erotika*. Nagyvilág Kiadó Budapest, 2001. I. I., 20., 22–23., 33.

¹³⁴ I. I. jegyzet 393–394.

¹³⁵ I.m. 403.

¹³⁶ I. I. jegyzet 373–374.

¹³⁷ I.m. 300–302.; 325.

¹³⁸ I.m. 334–335.

¹³⁹ I. I. I. jegyzet 163.

hogyan – mivel Jókainak vissza kell utasítania Rezső királyi kérését az apologetikus regény írására vonatkozólag – Krúdy Jókai helyett írta meg a *Jockey Clubbot*? A Jókai-olvasás így a kanonizáció érdekében alkalmazott meggyőzés lenne? Mindezek a kérdések az elbeszélés szintjén újabb kérdéshez vezetnek: írássá fordítódik-e át a Jókai-olvasás vagy tetté? Felelős lehet-e egy könyv – *Az arany ember* – a mayerlingi kettős gyilkosságért? A regény végkicsengéséig jogos a kérdés. Innen visszatekintve a műkedvelő írás és az egzaltált életvitel – mely a Hofburg sötét folyosóin való bolyongásokban és rejtekajtók mániás használatában is megmutatkozik – az értelmezést és nem az alapszöveget hibáztathatja. A tragikus tévedés az önismeret hiányából ered, melyet kiválóan palástol egészen a végkifejletig a látszat, az álarc. Nem véletlen, hogy az utolsó nap történéseit álomszerű jelenetben rögzíti az elbeszélő, mint ahogy a regény keletkezését tekintve az sem véletlen, hogy ez az álom rémálom. A katalizmában Bratfisch és Bécs Rezső egyaránt a valóságot hiszi álomnak, miközben külső, tudatlan részesei az eseményeknek, melyek így rajtuk és az olvasón kívül térben történnek. Az álomnak vélt valóságot próbálják álmofejtéssel megérteni, s nem ismerik föl, hogy ez miért nem lehetséges. A trónörökös halálát követő időben és térben mintha létállapotként rögzülne az álom vagy a lidércnyomás a Krúdy által megörökített Magyarországon. Ennek a létállapotnak a vizsgált regényekben jellemző s ugyanakkor ellentmondásos formája az utazás.

Utazás a vörös postakocsin.

Szemere-Alvinczi nemzetmentő kísérletei kevés kivételtől eltekintve – mint amilyen például az *Etel király kincse* – köthetők a vörös postakocsin való utazáshoz. A *Valakit elvisz az ördög* tudálékos, korlátolt Tinódi könyvtárosa, akit Jókai olvasása kapcsán ismerhet meg az olvasó, az első, aki fölidézi Alvinczi Eduárd alakját és tevékenységét, mely a hamis váltók összevásárlásával és a pusztuló magyar kurtnemesi osztály egyéb anyagi támogatásával próbálja nemzetét megmenteni.¹⁴⁰ Ez az expozíció eleve megfosztja mind a főszereplő Alvinczit, mind vállalkozását a hősiesség patoszától, sőt lehetséges, hogy hitelétől is, s ezt csak fokozza, amikor először szólal meg a műben Patkó Bandit kérdezve: „Ön az a fiatalember, aki mindenkit megver a városban?”¹⁴¹ Mintha ő maga is belátná vállalkozásának kudarcát.¹⁴² A könyvtáros és a telekkönyvvezető párbeszédéből nemcsak az derül ki, hogy milyen módon kellene megmenteni a magyar középosztályt, hogy az aztán majd magához emelvén megmenthesse Magyarországot,¹⁴³ hanem – Tinódi akarata ellenére – Alvinczi legtitkoltabb vágyát is kitalálja Szuki úr: az ősnemes magyar király akar lenni.¹⁴⁴

¹⁴⁰ I. 11. jegyzet 31.

¹⁴¹ I.m. 49.

¹⁴² „Rossz végzetem hozott erre a tájra.” I.m. 97.

¹⁴³ A Tinódi által összeállított „követel” oldalt saját kisszerűsége jellemzi a legjobban: „A magyar középosztály megmentéséről van szó, (...) Talpra kell állítani ismét a régi magyar nemességet. Vissza kell vásárolni udvarházait, hétszilvafáit, kötelezvényeit, váltóit. Úrrá kell tenni ismét a dzsentrit, mert nélküle elpusztul Magyarország. Legyen megint mindenkinek agara, kocsija, akár csak bricskája is, ne járjon gyalog a nemesember. Elég volt a zsidók, grófok és meggazdagodott parasztok uraskodásából. Gyerünk vissza a régi Magyarországra.” I.m. 33.

¹⁴⁴ I.m. 34.

Amint megjelenik az alföldi vármegye székhelyén, a szó szoros értelmében sereglenek hozzá a hétszilvafás nemesek. Vállalkozásai éppen ezért szinte mindig valamely bukott honfoglalásra emlékeztetnek, vagy magának a magyar honfoglalásnak a paródiájára. Ilyen értelemben használok a mottóban idézett Ady-verset. A sereglés, a gyülekezet, melyből gyülevész had lesz a *Valakit elvisz az ördög*¹⁴⁵ és az *Etel király kincse* elbeszélője számára, egyaránt kiaknázandó lehetőség az aprólékos leírásra, mely minden kritikánál sikeresebben szolgálja a kudarc igazolását. A kudarc nem elsősorban az „új(abb)” honfoglalásé, inkább a honfoglalást megénekelni kívánó eposzé, ahogy Szörényi László írja Krúdyról „*A szent hazának képe.*” *Őstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig* című tanulmányában: „ő az, aki az őstörténeti-honfoglalási epikus témakört egy rezignált palinódiával berekeszti.”¹⁴⁶ Jókai ihlető szerepén kívül Zrínyi eposzát és általában a magyar őstörténeti epikát látja Krúdy előzményének, de – ahogy az Jókai-elemzéséből kiderül, míg *A jövő század regénye* a legoptimistább forgatókönyvvel megírt utópia,¹⁴⁷ addig Krúdy szóban forgó regényei nem pusztán ennek ellentétei. Nem pesszimisták, hanem az első világháborút követő nemzeti katasztrófa után kelteződnek, s nem a közeli jövőbe tekintenek, hanem a közeli múltba látnak a jelen keserű tapasztalataival értelmezve azt, ahogy Fried István írja *A tegnapiak ködlovagjai* kapcsán:

„nem bizonyos, miszerint a múltból következik a jelen, inkább adódhat az a lehetőség, hogy a jelenbe építendő be a múlt, a jelenből érkezik a 'felszólítás' a múlt integrálására.”¹⁴⁸

Egy soha meg nem írt eposz megvalósítója lesz Alvinczi-Szemere utazásainak krónikája, ugyanakkor kritikai metaszőveggé válik az elbeszélés elsődleges szintjén, mely retorikai pozíciók folyamatos változtatásával indíthat egymásnak gyakorta ellentmondó értelmezéseket. Szabolcs vezér kiseposzként adja elő a honfoglalás történetét a miskolci borospincében, s ebben a kiseposzban megtalálható mindaz a populáris elképzelés és képzelgés, mely a regény születésének idejét és a magyar századfordulót egyaránt jellemezhetette.¹⁴⁹ Szemerét ennek megfelelően mongolos arcvonású honfoglalóként írja le az elbeszélő, s ebben a leírásban elválaszthatatlanul keverednek a történelmi nagyságra és méltóságra vonatkozó utalások az iróniával és a paródiával,¹⁵⁰ akárcsak Arany János *Toldi estjének* fegyverszemléiben. Alvinczi külsejének leírása is bővelkedik a népszerű brosúrák módjára elképzelt honfoglaláskor alakjainak földidézésében.¹⁵¹ Megjegyzem, Szörényi László részletekbe menően kimutatta, hogyan esett Szemere áldozatul a századforduló délibábos őstörténetét terjesztő szélhámosoknak.¹⁵² Mindemellett kiderül, hogy igaza volt Szukinak

¹⁴⁵ I.m. 51–56.

¹⁴⁶ 23. jegyzet 208.

¹⁴⁷ I.m. 218.

¹⁴⁸ 33. jegyzet 173.

¹⁴⁹ 11. jegyzet 306–310.

¹⁵⁰ I.m. 329–330.

¹⁵¹ I.m. 56–57.

¹⁵² 23. jegyzet 219–220. Fried István hívta föl a figyelmet ezzel kapcsolatban Jókai Mór *A kiskirályok* című regényére, melynek szélhámosággal kapcsolatos fejezetei közül érdemes ezzel a mozzanattal kapcsolatban

Alvinczi trónigényét illetően.¹⁵³ Az arisztokrata az Árpádok vezéreire való tekintettel jelenti be igényét a koronára a nyíregyházi „Európa” szálló sörözőjében.¹⁵⁴ Érvelésének alapja a Magyarországon és Közép-Európában egybeült is gyakran hallható hol inkább, hol kevésbé jogos kijelentés, miszerint „A történelmet meghamisították.” Csakhogy a történelmet nem egyszerűen meghamisították. A történelmet a győztesek írják, s így Árpád vezéreinek esélyük sem volt az uralkodásra. A történelemből kiszorult társadalmi csoportok létrehozhatják az igazságérzetükkel harmonizáló narratívát, mely azonban a hatalom értelmezésében legfőbb mitikus vagy naívu tudománytalan lehet, mivel a tudományosság kritériumait a társadalom hatalmat gyakorló rétege állapítja meg. Ezzel kapcsolatban említhető, hogy a mítosz kétféle funkciójáról elmélkedve Jan Assmann¹⁵⁵ értelmezi a mitológiának azt a válfaját, mely dicső múltra emlékező történelmi tudatot fejleszt ki az emlékező alanyokban. Azokat a – nemritkán a hivatalos politikai irányokkal, hatalmi konstrukciók érdekeivel ellentétes – történelmi emlékeket hozza kitüntetett emlékezői helyzetbe, melyek egy bizonyos ideig az adott társadalom intézményes keretek között létrehívott történelmének perifériáján helyezkedtek el, vagy éppen feledésre lettek ítélve.¹⁵⁶ Ezek a történelmi emlékek alkalmasak arra, hogy egy értékvesztő vagy értéktvesztő jelent a nemzet daliás idejével, aranykorával szembesítsenek:

„A múlt nem magától támad, hanem kulturális konstrukció és reprodukció eredményeként születik; mindig sajátos indítékok, elvárások, remények és célok vezéreltetével.”¹⁵⁷

Csakhogy Alvinczi-Szemere serege az értékvesztés pozíciójából próbálja szentesíteni, pontosabban anakronisztikusan a jelenben rögzíteni s a jövő felé közvetíteni saját életképtelen létmódját, melynek hamis voltát nem tudja, vagy nem akarja fölismerni. Szauder József az *Etel király kincse és A történelmi osztály* című,¹⁵⁸ 1921-es Krúdy-cikk között párhuzamot vonva rámutat az anakronizmusra, mely ezúttal egyszerre kap ironikus és tragikus jelleget.¹⁵⁹ Alvinczi valamely idealizált múltból építi érvrendszerét. Királyválasztással kapcsolatos beszédének zárásával elhatárolódik mind Kossuth Lajostól, mind I. Ferenc Józseftől, s ezzel úgy tűnik, képes harmadik utat kínálni a két példa

---

néhányat megemlíteni: *A két Thonuzóba ivadék. Tudományos dolgok. A táltosok utódja. Az ezgáment. Thonuzóba sírja. Mennyit értek Thonuzóba kincsei?*

¹⁵³ Szőrényi László rámutat, hogy Szemerének valóban voltak ilyen nyílt törekvései. 23. jegyzet 220.

¹⁵⁴ 11. jegyzet 57.

¹⁵⁵ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 1999. 79.

¹⁵⁶ Ezzel kapcsolatban a következőket írja Herbert Marcuse *Az egydimenziós ember* című könyvében (Kossuth Könyvkiadó Budapest 1990): „A múltra való emlékezés veszedelmes fölismeréseket hívhat elő, s a fennálló társadalom láthatóan tart az emlékezet fölforgató tartalmaitól. Az emlékezés az adott tényektől való elszakadás egy módja, olyan módja a ’közvetítésnek’, amely rövid pillanatokra megtöri az adott tények mindenütt érvényesülő hatalmát. Az emlékezés visszaidézi a múltbeli borzalmat és reménykedést.” 120.

¹⁵⁷ 155. jegyzet 88.

¹⁵⁸ Krúdy Gyula: *Magyar tükör*. Balassi Kiadó Budapest, 1998. 88–91.

¹⁵⁹ 3. jegyzet 183–184.

között választó korabeli magyar társadalomnak.¹⁶⁰ Érdemes ehhez hozzáolvasni Alvinczi titokzatos kísérfőjének – aki többszörösen leszerepel – bemutatkozását, midőn Kossuth Ferenchez (pontosabban a Kossuth-fi korteskedéséhez) képet határozza meg magát.¹⁶¹ Antiszemitizmusával legalábbis elbizonytalanítja Alvinczit, kinek gyengesége újabb karikatúrisztikus vonásokat kap.¹⁶² Legszívesebben megszabadulna a „züllött úriembertől” (ez lesz a szereplő „eposzi” jelzője), de azt végül csak megvesztegetéssel lehet lerázni. Jellegzetesen többértelmű Alvinczi jellemzése az ágensre („Förtelmes ember!”), midőn az úgy dicséri a készítenő csíklevest, hogy Ferenc József sem evett még olyat. Nem egyértelmű ugyanis, hogy Alvinczi a levestől, annak jellegzetesen kegyetlen elkészítési módjától viszolyg-e, esetleg attól, ahogy a csíkokat a paraszttól kicsikarta a „züllött úriember”, vagy pedig a Ferenc József ízléséhez való hasonlításától. Talán mindezen motivációk együtteséről lehet szó.¹⁶³ Érdemes megjegyezni, hogy később az *Etel király kincse* kapcsán Szemere számára fontossá válik a csíkleves. Ezzel szeretne kedveskedni Szabolcs vezérnek, akinek kincskereső vállalkozásától a magyar kismemesi osztály újbóli fölemelkedését jobban várja, mint maguk a kismemesek.¹⁶⁴

A szabolcsi kismemesi réteg egyénekenkénti és összesített leírásai, melyek újra és újra előkerülnek a műben, eposzi jellegűek, hiszen az enumerációt pótolják-parodizálják. Alvinczi seregének szemléjéről van szó. Csakhogy ettől a seregtől a *Valakit elvisz az ördögben* a vezér viszolyg a leginkább. Nem csupán a mentál- és a fizikai higiéné szempontjából egyaránt értékelhetetlen megjelenés taszíthatja a kívülállót ennek a seregnek a „vitézeitől”, de az a retorika még inkább, mellyel jelentéktelen személyüket megpróbálják előtérbe tolni. Phtrügyi Pál például így nyilatkozik meg:

„ – Jó helyen járok? (...) Itt találok azokat, akik a magyar középosztályt megmenteni akarják? (...) Ez a béna kar jelképezi a magyar Középosztályt (...) Én vagyok az a magyar Középosztály, amely az ónodi gyűlés óta megbénulva várja feltámasztását.”¹⁶⁵

Az idézet első fele Phtrügyi belépője az elbeszélésbe. A mű egyik központi mondatát, melyet Alvinczi föladatként fogalmaz meg magának, Phtrügyi kérdésként használva elbizonytalanítja. Az idézet második felében önmagát a magyar történelem dicsőséges korszakához tartozóként jellemzi, ezt a korszakot azonban szintén saját történelmi értékítélete szerint illeszti a magyarság történelmének egészébe, s habár a kuruc szabadságküzdelmek a magyar nemzeti tudat számára pozitívan épültek a nemzeti mitológia nagy narratívájába, Phtrügyi kirekesztést sugalló retorikája ennek a korszaknak az értékét is dekonstruálhatja. A kuruc mítosz durva profanizációja olvasható az *Etel király kincse*ben,

---

¹⁶⁰ I. l. jegyzet 58.

¹⁶¹ I. m. 60.

¹⁶² I. m. 61.

¹⁶³ I. m. 67.

¹⁶⁴ I. m. 346–347.

¹⁶⁵ I. m. 80–81.

mely a nyersen közönséges szexualitás és az obszcén tréfa felé mozdítja el a „kuruc” jelet.¹⁶⁶ Mintha Phtrügyi és Alvinczi egymás mellett elbeszélve képtelenek lennének megérteni egymást, ennek példája lehet, hogy a kurtanemes Alvinczi megítélésében értéktelen, sőt veszélyes¹⁶⁷ pörös iratokat hoz váltók helyett, s nem tartja helyesnek Alvinczi stratégiáját a magyar középosztály megmentésére. Jellemző módon a mű szövegében a középosztály kifejezés végig a hétszilvafás nemességre vonatkozik, s nem a polgárságra, mintha ez is a múlt konzerválására tett utalás lenne. A kismemesség megmentése fölötti huzavona akkor válik végképp ironikussá, illetve a magasztos eposzi vállalásokat relativizálóvá, amikor a váltóhamisító Phtrügyi bejelenti: nem bízik Alvincziban:

„De előbb szeretném megtudni, hogy mire kellene a méltóságos úrnak ezek a váltók? Azt csak nem vehetem készpénznek, hogy akad az országban olyan bolond ember, aki az amúgy is régen veszni indult középosztályt megmenteni akarná? Ki törődik itt a középosztállyal?”¹⁶⁸

A Szauder József *Szindbád Purgatóriuma* című tanulmányában írtak szerint Phtrügyi és a kurtanemesek azért nem válnak meg hamis váltóiktól, „Mert a hamis váltó lett az élet hétköznapijaiban legtöbbet forgatott, életre 'jogosító' nemesi levelük.”¹⁶⁹

Az óstörténet epikáját a költőknek a szentség szférájával kell összekötniük, ahogy erre Szőrényi László rámutat „*A szent hazának képe. Óstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig* című tanulmányában.¹⁷⁰ Krúdy a szándékos profanizációval következetesen dekonstruálja az eposzt. Alvinczi előtt végigvonul egész „serege”, akik be is állnának zászlaja alá, meg nem is, de a haza megmentésének magasztos célja helyett csupán a felelősség előli menekülés és a túlélés hajtja őket. Szőrényi László úgy látja, Alvinczinek nem egyszerűen megmentenie kellene ebben a regényben Magyarországot, hanem azt az országot kellene megteremtenie, amelyik ideáinak megfelelhette.¹⁷¹ Alvinczi kiábrándult monológjára a züllött úriember cinikus megjegyzése volna hivatott válaszolni, Patkó Bandi azonban olyan alternatívát próbálna adni, amely a Krúdy-életműben legalábbis szokatlan: támaszkodjon Alvinczi a múltból itt maradt öregek helyett az ifjak erejére¹⁷² (esetében ez szó szerint meg is történik, amikor kiveri a kocsmából a csalókat).¹⁷³ Krúdy legtöbb művében azonban – főképpen a történelmi tárgyúakban – az idős, az öreg jelenti az értékállót, az, aminek minél több köze van a múlthoz.¹⁷⁴ Habár az életmű második felében (főleg a *Királyregényekben*) változik ez a szemlélet, de még azokban a művekben is alkalmaz idős szereplőket, sőt az *Etel király kincse* Szabolcs vezérével (parodisztikusan bár, de) mintha azt sugallná, hogy az aktív élet

¹⁶⁶ I.m. 314–315.

¹⁶⁷ „Pereket nem veszünk – mondta most igen komoly hangon Alvinczi. – Éppen az örökös pereskedés volt egyik okozója a magyar középosztály tönkremenésének.” I.m. 82.

¹⁶⁸ I.m. 84. Ahogy később a züllött úriember is csalást emleget. I.m. 93–94.

¹⁶⁹ 3. jegyzet 180–181.

¹⁷⁰ 23. jegyzet 208.

¹⁷¹ I.m. 228.

¹⁷² 11. jegyzet 91–92.

¹⁷³ I.m. 94.

¹⁷⁴ Lásd ezzel kapcsolatban 78. jegyzet 54–102.

ötven fölött kezdődik. A fiatalságról ugyanakkor így ír *Szemere de genere* Huba című, 1919-es cikkében: „Az ifjúság, akihez Szemere fellebbezett, olyan romlott kezdett lenni, mint az öregek.”¹⁷⁵ Alvinczi az 1928-as *Valakit elvisz az ördög*ben mintha megfogadná Patkó Bandi javaslatát, elkötelezi magát az új Magyarország fölemelése mellett.¹⁷⁶ Az 1931-es *Etel király kincsében* viszont újra a régi Szemerét láthatjuk, aki a régi Magyarországot választja. Mintha az ötvenéves Szabolcs vezér lenne a legfiatalabb ember az egész történetben.¹⁷⁷ Szörényi László véleménye szerint a történelmi Szemere Miklós szkeptikus volt, szerinte „az ő és az új Magyarország egyaránt romlott.”¹⁷⁸ A *Valakit elvisz az ördög* sem fogalmaz egyértelműen ódonág kontra reformok viszonyában. Miközben jól kivehető a szónoki fölkiáltás mögöttes, a nyelvi megformálással ellentétes értelme, a rezignált hangvétel mintha tompítaná az iróniát.¹⁷⁹ A züllött úriember végül úgy távozik a cselekményből, hogy hangsúlyt kap vele kapcsolatban a szöveg fikcionaltsága. Szerző és olvasó egyaránt említetik az elbeszélő által, mint olyan szubjektumok, akiknek immár kellőképpen elégük lett a mondott személyből, aki a szöveg Magyarországnak hátsó kertjeiben, árkaiban, bozótosában, csatornáiban, a szennyben tűnik el.¹⁸⁰ A kiábrándult Alvinczi is távozni szeretne a történetből, őt azonban egyrészt legendás vörös postakocsija hagyja cserben, másrészt értelmezhető a közlekedési malőr úgy is, hogy az alföldi táj húzza magához, tartja vissza a könnyelmű kalandba bocsátkozó arisztokratát.¹⁸¹ Ami ezután történik a regényben, az értelmezhető úgy is, hogy pusztán a várakozás kényszerítő ereje miatt valósul meg. Elgondolkoztató azonban, hogy minden említésre méltó cselekmény *ezután* történik. Ezzel kapcsolatban Szauder Józsefet idézem, aki a cselekmény visszaszorulását már a századelő Krúdy-műveiben is kimutatja:

„1905-ben és 1906-ban azonban már megsűrűsödik a legendakör, rátelepül az alakokra, valami oly töménységgel, hogy a cselekmény funkcióját is kikezdi, a tárgyias történetből a légkört (...) illusztráló gesztusok egymásba záruló sorozata lesz, a cselekmény egyre szorosabb közelébe kerül a jellemképnek, mely nem is valódi mozgáson, hanem pusztán 'pótcselekvésen' át kerekedik plasztikussá.¹⁸² (...) Krúdy már kezd lemondani a cselekményről, a történésről.”¹⁸³

---

¹⁷⁵ 158. jegyzet 80.

¹⁷⁶ 11. jegyzet 98.

¹⁷⁷ I.m. 304.

¹⁷⁸ 23. jegyzet 228.

¹⁷⁹ „Ó, Magyarország nem olyan ország, amely egykönnyen változzon akár száz esztendő leforgása alatt. Az apák kabátjait, nadrágjait, csizmáit és meggyőződéseit szívesen viselik tovább a fiak. Alig találának valami újítást az ősök, ha visszatérnének a régi temetőkből, legfeljebb a házi gyertyaöntés ment ki a divatból, petróleummal világítanak.” I. l. jegyzet 96. Vö. i.m. 100. Hasonló az „Arany Sas” leírása az *Etel király kincsében*. I.m. 332.

¹⁸⁰ I.m. 96.

¹⁸¹ „El kell innen mihamarább utazni! – dörmögte Alvinczi, de éppen akkor jelentette a kocsis, hogy a postakocsi a kerékgyártó reparálására szorul, legalább egy napig tart a munka.” I.m. 98.

¹⁸² 3. jegyzet 49.

¹⁸³ I.m. jegyzet 53.

Nagyjából azonos cselekményszerkezet jellemzi az *Etel király kincse* című regényt is, bár első olvasásra az utazás – amely a regény első felét jórészt kitölti – mozgalmas kellene, hogy legyen, különösen, ha honfoglalásról van szó, amint azt időről időre hangoztatják Szabolcs vezér nyíri seregének tagjai.

Ady mottóul választott sorai másképp értelmezhetőek a föltételezett regényidőkben, melyek a tárgyalt Krúdy-regényekben egyaránt a XIX–XX. század fordulójának felelnek meg, és másképp értelmeződnek az első világháború és Trianon utáni Magyarország idejében, s megint másképp abban a korban, melyben keletkeztek. Bár Szauder József *Szindbád születése* című tanulmányában éppen a „magyar 'történelmi' osztálynak” természetrajza kapcsán fedezi föl az egyezéseket a '10-es és a '20-as évek Krúdy-műveinek ironiája között.¹⁸⁴ Alvinczi-Szemere minden csalódása ellenére szereti „mindenképpen” magyarjait, ahogy Krúdy írta róla halála után: „Mindennél jobban szerette hazáját, nem az olvasókönyvek iskolai rövidlátásával, hanem fájdalmasan, nyitott szemmel, álmatlanul, amint egy bűnbe esett asszonyt szeretnek tovább a férfiak.”¹⁸⁵ Magyarország esetében ez különösen igaz, hiszen Szent István fölajánlása óta Mária országának nevezetik. Szörényi László kimutatja, hogy a haza nőalakban való megszemélyesítése, amely esetünkben akár a fölajánlással is kapcsolatba hozható, Jeremiás siralmi, illetve Lucanus nyomán topizálódik.¹⁸⁶ Ugyanakkor már Pál apostol ír arról, hogy az egyház Krisztus teste, tehát megszemélyesít. Ráadásul Jan Assmann hipotézise szerint az országok-közösségek megszemélyesítésének gyakorlata – így a páli szöveghely is Ozirisz 42 darabra szabdaltsága újraegyesítésének mitikus gyakorlatából származhat, mivel Egyiptom 42 körzetből állt, ráadásul mindegyik körzethez Ozirisz egy-egy tagját rendelték.¹⁸⁷ Az elbeszélők számára a sorscsapások utáni magyarság szétszórattatására is vonatkoztatható a „mindenképpen”. A sereg gyűjtésének és előszámlálásának témáját már körüljártam. A visszavétel a regények idejében „sok-sok minden”-re vonatkozik, s mindez valószínűsíthetően legalábbis ellentétben áll a lírai alany szándékaival, hiszen Alvinczi serege többek között a törvényerőre soha nem emelkedett *Tripartitum* jogi helyzetét szeretné „visszavenni”, olyan – számára – ideális Magyarországhoz visszatérni, amely soha nem létezett, mitikus megalapozását pusztán a történelem olyan daliás időinek sajátos átértelmezése adhatná, mint a honfoglalás vagy a kuruc szabadságküzdelmek. A kuruc szabadságharc és Szemere Miklós személye között figyelemreméltó összefüggést fedezett föl a Krúdy-életműben Szörényi László Krúdy Szemere-nekrológja kapcsán.¹⁸⁸ A két térben és időben egyaránt távoli esemény Szabolcs vezérék utazásával mintha egymásra másolódna, miközben tételesen megfogalmazódik, hogy Szabolcs honfoglalása a hármassorszámot kéri magának a történelmi emlékeztőtől, miután a kettest többek között éppen a nyíri honfoglalók adják visszamenőleg Szapolyai

¹⁸⁴ I. m. jegyzet 38–39.

¹⁸⁵ 158. jegyzet 75. Ehhez hasonlóan jellemzi Szemerét Szabolcs vezér az *Etel király kincse*-ben. II. jegyzet 316.

¹⁸⁶ 23. jegyzet 209. Hungária megszemélyesítéséről Krúdy kapcsán lásd még Szörényi László: *Bécs szimbolikus szerepe Krúdy műveiben*. In. i. m. 222.

¹⁸⁷ Jan Assmann: *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 2008. 130.

¹⁸⁸ 23. jegyzet 227., 291.

János vajda a mohácsi tragédia utáni Budára vonulásának. Ez utóbbihoz ragaszkodnak inkább, mint az elsőhöz, útvonalát is többé-kevésbé pontosan próbálják követni.

„Szapolyai János, aki hosszú idő után, a mohácsi vész után lett nemzeti királyunk, éppen azon az úton ment Buda felé, amelyen valaha a honfoglaló Árpád vezér haladt, mert néki is újra kellett elfoglalni az országot. Szapolyai János közelebb van vagy ötszáz esztendővel, mint Árpád, azért csak azt kell nézni a mostani hazafiaknak, akik Árpádról szeretnének tudni, merre ment ugyancsak Szapolyai.”¹⁸⁹

A hangsúly ezúttal az újra elfoglaláson van, akárcsak az általam átértelmezett Ady-mottóban. Az „újra” azt sugallja, hogy időközben „valahol-valahogyan” elveszett a haza, s úgy kell azt újra elfoglalni, hogy megmaradunk földrajzi keretein belül. Csakhogy észre kell venni: a primitív mitologizálásnak szüksége van a jogállás rögzítése érdekében a hagyomány követésére, még akkor is, ha ez a hagyomány már nem annyira az ősi magyar sámánisztikus, hanem a zsidó-keresztény kultúrához kapcsolódik. Mindegyikben fontos azonban a helyváltoztatás mitikus szimbóluma. Gyanítható, hogy Szabolcs vezérék utazgatása sokkal többet köszönhet a zsidó exodus mítoszának, amely esetükben a szecesszió klasszikus példájaként, mint a jelen társadalom dekonstruktív és rekonstruktív elutasítása olvasható. A nyíri atyfiak is egy földrajzi helyhez köthető romlottságot kívánnak elutasítani, de nem úgy, hogy kiutaznak belőle, hanem éppen a szívébe utaznak, hiszen a kor rohamléptekben fejlődő magyar fővárosa testesíti meg mindazt, amelyet elutasítva az új-régi Magyarország újra megalapítható. Jellemző, hogy Szabolcs vezér serege hagyományos magyar módon utazik, lóháton,¹⁹⁰ s ez a lófuttató Szemere szempontjából különös figyelemre tarthat számot. Az elbeszélő az anakronizmus magasztos és ironikus értelmezése felé egyaránt nyit, amikor így fogalmaz: „álombeli volt a csapat.”¹⁹¹ A kitalált-álombeli hun múltat a legközönségesebb (és legszomorúbb külvárosi) pesti jelennel ütközteti a narrátor.¹⁹² Ezzel kapcsolatban Szauder Józsefet idézem:

„a 3. honfoglalás bús-boros vitézei (...) maguk sem veszik komolyan kincskereső útjukat – az egész út hangulata s jelentése az utolsó mulatozásra induló korhelyek kirándulása és az anakronisztikus vitézi kavalkád között hullámzik.”¹⁹³

Szemere gondoskodni szeretne a fővárosba érkező nyírségi hunok foglalkoztatásáról. Véleménye korszerűsége miatt válik anakronisztikussá egy anakronisztikus helyzetben, mely kísértetiesen emlékeztet Mikszáth *Új Zrínyiászára*.¹⁹⁴

Krúdy fantáziáját különösen izgatta a mohácsi korszak, de még inkább a történelmileg-etikailag sokrétűen és ellentmondásosan megítélhető Szapolyai alakja, aki *Királyregényeiben*

---

¹⁸⁹ I. l. jegyzet 307–308.

¹⁹⁰ I.m. 326.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² I.m. 326–328., 338.

¹⁹³ 3. jegyzet 185.

¹⁹⁴ I. l. jegyzet 348.

Alvinczihez hasonlóan vonzza magához a kétes egzisztenciákat, politikai kalandorokat.¹⁹⁵ A „visszavétel” átvételként értelmezhető, a hatalom átvételeként, s az *Etel király kincséből* kiderülhet, hogy az ilyenformán fölépüldő Magyarország a Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd-féle trónviszály anarchikus idejére emlékeztetne, ha megvalósulna, olyan országra, melyben – hogy a gondolatmenet lezárásául egy másik Ady-versre utaljak – az eltévedt lovas bolyongása meghatározó léthelyzet lenne. Az idő egyébként is izgalmasan alakul azokban az Alvinczi-Szemere regényekben, melyek az első világháború után születtek. Az írás és a cselekmény korszakainak egyidejűként elbeszéléséből nem annyira probléma születik, mint inkább a két korszak tanulságainak levonása. Szörényi László fölhívja a figyelmet az egyidejűségre, mely Tisza Kálmán és Horthy Miklós korszaka között feszül.¹⁹⁶ A Krúdy-regények elbeszélői idejének többrétűsége jelentős mértékben járulhat hozzá a fiktívnek és a történetinek nevezett narratívák viszonyának értékeléséhez-értelmezéséhez. Jean Leduc *A történészek és az idő* című munkájában nyelven kívüliként tételezi a történeti időmeghatározást, mint ami a naptár időrendjén alapítódik.¹⁹⁷ Csábító lenne ez az elképzelés, ha a naptárak nem a nyelv jeleivel vagy a nyelv által alapított kozmológiai utalások alapján konstruálódnának. De mit kezdünk azokkal a narratívákkal, amelyek magabiztosan kezelnek egymástól eltávolodott vagy távoli időintervallumokat *egyszerre*? Ráadásul az elemzés tárgyát képező szövegek esetében ez az időintervallum még nem is olyan megdöbbentően nagy, mint amilyenről Krúdy kapcsán Szerb Antal a Nyugat 1941. 5. számában megjelent *Magyar irodalmi almanach az 1941. évre* című cikkében ír: „a tegnap Krúdynál is bizonytalan időszak. Zsigmond királytól a világháború kitöréséig húzódik”. Jan Assmann amellett, hogy a valóságot értelmi felépítését és szimbolikus kódolását tekintve nyelvi szerkezetüként értelmezi, a történelmi valóságot is olyanként határozza meg, mint amely alapvetően retorikai alakzatokon keresztül konstruálódik, s rámutat, hogy szimbolikus valósággháló alakítja évszázadok során a történelmet.¹⁹⁸

Szabolcs vezér vitézei a korteskedő, zászlóhurcolgató régi Magyarországot¹⁹⁹ – mely nem is olyan régen talán még el sem múlt egészen a mű keltezésekor – szándékoznak magukkal vinni a fővárosba, hogy aztán Budán fölleljék Attila kincsét. Mintha a fővárosi ember nem tudná, hogy milyen kincsen ül, s vidékről, a Nyírségből kell jönni a magyarnak, hogy megmutassa, mintegy újra fölfedezze az egykor megvoltat. Miskolcon, miután honfoglalásuk finánciális helyzete Szemere Miklósnak köszönhetően immár biztonságba került, heraldikai arculatukat is igyekeznek kidolgozni. Zászlóra van szükség.²⁰⁰ Az ikonográfiát egy hölgy dolgozza ki, így lesz a szabolcsi hunok zászlaja piros mezőben zöld macska, mely aranyömböt gurít.²⁰¹ Szörényi László alapos háttérkutatót végezve

¹⁹⁵ Lásd 78. jegyzet

¹⁹⁶ 23. jegyzet 220.

¹⁹⁷ Jean Leduc: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. Kalligram Pozsony, 2006. 290–291.

¹⁹⁸ 187. jegyzet 142.

¹⁹⁹ 11. jegyzet 273–274., 325.

²⁰⁰ 1.m. 319. Megjegyzem, Szauder József *Szindbád feltámadásától Szindbád megtéréseig* című tanulmányában elemzi, hogyan használja föl Krúdy a nemzeti lobogó jelképét a századforduló színházi nacionalizmusának érzékeltetésére. 3. jegyzet 74.

²⁰¹ 11. jegyzet 323–324.

Krúdy *Álmoskönyvében* mutatja ki a heraldika eredetét: „A turul helyett föltételezhetőleg azért lett macska a címerállat, mert a macska, Krúdy *Álmoskönyvének* tanúsága szerint a szerelem, a bujaság szimbóluma.”²⁰² Jómagam csatlakozva az életműhöz szorosan kötődő értelmezéshez, annál egyszerűbb megfejtést is elképzelhetőnek tartok: a jámbor asszonyosság giccses-posztbiedermeier mintára pusztán egy szép kis fonalgombolyagot gurító cicát szeretne hímezni a hunok szent zászlajára... A vállalkozás végcélját illetően megoszlanak az elképzelések. Szabolcs vezér inkább a szent sír – Attila sírja – föltalálására helyezné a hangsúlyt, ezáltal legitimizálván a kurtanemesi Magyarországot,²⁰³ míg a sereget elsősorban a kincsek finansiális konkrétsága mozgatja a vállalkozásban. Szörényi László Zrínyi Miklós Attila-epigrammája kapcsán méltatja a hun uralkodó fontosságát a magyar őstörténeti epikában. Attila közvetlenül a Szentlélek attribútumaival ruháztatik föl, „a magyar elhivatottság legátfogóbb szimbólumává” válik.²⁰⁴ Pestre érkezvén az „Arany Sas” közönsége előtt nyílt titokká válik, hogy Szabolcs vezér „Jeles dologban fáradozik, Attila kincsét keresi a pusztuló dzsentrí megmentése céljából.”²⁰⁵ Utazása a vidéki Magyarországon zarándoklat jellegű. Zarándokként látogatja végig a magyar múlt vélt vagy valós emlékhelyeit. Különösen fontos így a miskolci stáció, ahol IV. Béla, a muhi csata, a Sajó, az 1848-49-es szabadságharc és Szemere Bertalan emlékét idézik föl.²⁰⁶ Szemerével kapcsolatban hangsúlyt kap az a Kossuth-párti anekdota, miszerint Szemere segítségével ásta el Kossuth a szent koronát Orsovánál, s annak rejtekhelyét éppen Szemere árulta el Ferenc Józsefnek.²⁰⁷ Szabolcs vezér maga alkotta magyar történelmi mitológiájában aktualizálva tölti ki az esetleges retorikai-logikai hézagokat, így szorossá és közvetlenné fűződik a nemzeti mítosz újraalkotásának-föltámasztásának folyamatával: egymást értelmezi és bizonyítja törekvés és cél. A honfoglaló magyarok eszerint már megtalálták Attila sírját és kincsét, melyek így a *hagyaték* politikai és mitológiai kettős értelmében válnak fontossá.²⁰⁸ A harmadik honfoglalás föladata ennek a föltalálásnak a megújítása, újra érvényesítése.²⁰⁹ Méghozzá abban az értelemben, ahogyan sokan Werbőczy *Hármaskönyvét* az *Aranybulla* megújításának tartották. Másrészt ez a törekvés a magyar őstörténeti epikának abba a részletébe is beleilleszthető, mely Attila szent sírjának föl kutatását közvetlenül a honfoglalás legitimációs törekvései közé sorolja. Ezzel kapcsolatban Szörényi Lászlót idézem:

„A 'szent haza' el-, illetve visszafoglalására indított irodalmi expedíciók Zrínyitől (...) Jókaiig végig a remény jegyében indultak el. A már birtokolt vagy a megszerezni kívánt szentség, megszentelődés koronként érzékenyen módosult aszerint, hogy éppen mi volt a tartalma a nemzeti hivatás és az

²⁰² 23. jegyzet 219.

²⁰³ „Itt van az idő, hogy megmentsük az úgynevezett 'hét szilvafás' magyar birtokos osztályt! – mondogatta Szabolcs vezér.” 11. jegyzet 286. Vö. 23. jegyzet 218–219.

²⁰⁴ I.m. 212–213.

²⁰⁵ 11. jegyzet 333.

²⁰⁶ I.m. 295.

²⁰⁷ I.m. 298.

²⁰⁸ I.m. 304–305.

²⁰⁹ Vö. 23. jegyzet 219.

összemberi, európai lét együttesének. Aranytól fogva ez az összhang elérhetetlennek látszik, és ezért nem marad más hátra, mint az egész témakör csúfóndóran szignált fölszámolása.”²¹⁰

A sír válhat a nemzeti önmeghatározás egyik legerősebb szimbólumává, ahogy Jan Assmann írja az ókori egyiptomi politikai kultúrával kapcsolatban:

„A sír az identitás és odatartozás legerősebb fókusza. A város a saját sír, továbbá mindazon sírok helye, amelyekért az ember, mint leszármazott felelős.”²¹¹

Az *Etel király kincse*ben megvalósul a nemesi középosztály illúziók nélküli (realista? naturalista?) megmutatása, és ugyanezen réteg hősiek küzdelmének megéneklése. Küzdelem a fönmaradásért, de nem a megújulásért. A múltban történő folyamatos rögzítettség vágya vezeti ezt a küzdelmet, ebből következően különös Szabolcs vezér seregének történelemszemlélete: a hunok a Dunántúli-középhegység működő vulkánjai között lovagolnak, Árpád népét vándorcigányok hódoló serege köszönti az új-óhazában, ahol már akkor vendéglősök és főpincérek várták őket,²¹² a nyíri honfoglaló magyarok pedig tokaji bortól vagy szabolcsi vinkótól lerészegedve maradnak le a honfoglalás további folyamatáról. Fölmerül a kérdés: ezért kellene a honfoglalást ezer évvel később folytatnia és befejeznie Szabolcs vezérnek? A vezér őstörténeti epikus szónoklata az avasi pincében nincs híjával a hatalmas birodalmakat alapító, roppant időtávolságot föltételező kozmikus eszköztárnak. Magától értetődő egyszerűséggel állapítja meg: az ősi Magyarország mesebeli gazdagságának kozmikus oka az volt, hogy „a nap és a hold közelebb volt még Magyarországhoz, mint napjainkban.”²¹³ Ezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni Jan Assmann véleményét az archaikus társadalmak – így az egyiptomi – kozmogeneziséről. A gazdasági, egészen pontosan mezőgazdasági bőség egyezést mutat Hérodotosz tudósításával, amely Egyiptom rendkívül ősi voltát próbálja érzékelteni, s amelyet Assmann is fontosnak tart idézett művében:²¹⁴

„Elbeszélésük szerint ez alatt az idő alatt a Nap négyszer változtatta meg pályáját, kétszer kelt fel ott, ahol most lenyugszik, s kétszer nyugodott le ott, ahol most felkél. *Mindez azonban nem hozott változást Egyiptomra sem a földekben, sem a folyók hozamában, sem a betegségben, sem a halál módjaiban.*”²¹⁵

Szabolcs vezér és „népe” mátrixként használja a történelemből ismert eseményeket, de arra kevésbé és kevesebben gondolnak, hogy nem csupán a szívesen kiválasztott-megjelölt eseménysorok léphetnek be a jelen idő körforgásába, hanem a kevésbé örvendetes végűek is,

---

²¹⁰ I.m. 220.

²¹¹ 187. jegyzet 279.

²¹² I.1. jegyzet 317.

²¹³ I.m. 313.

²¹⁴ 155. jegyzet 74.

²¹⁵ Hérodotosz II. 142.

arról nem is beszélve, hogy majd' minden jelenleg ismert történelmi eseménynek legalább kettős etikai-erkölcsi értelmezése lehet. Ez a probléma plasztikusan megmutatkozik a kun-magyar közös történelem és a tatárjárás tárgyalásakor.²¹⁶ Ugyanakkor Szabolcs vezérnek a történelem általa folyamatoként tétélezett létmódjával kapcsolatos fönntartásait is meg kell fogalmaznia, mégpedig a személyes tapasztalat szintjén.²¹⁷ Másképp nehezen értelmeződhetne jelen tanulmányban az özvegy Borynéval folytatott viszony, legalábbis annak első, populárisan historizáló mozzanatai, melyek vállalkozásának átgondolására készítetik Szabolcs vezért, aki mintha vidékiességének pozitív erkölcsi hozadékait is képes lenne belevinni az elbeszélésbe.²¹⁸ Nemzetmentő vállalkozásáról azonban a regény végkifejletében kiderül, hogy nem a haza fölemelkedését szolgálja. Éppen ellenkezőleg. Attól a pillanattól fogva, miután valamely nehezen megmagyarázható delíriumos látomásnak engedelmessé válik, a kincskeresők mozgása az eddigi jól körvonalazhatóan horizontálissal szemben vertikálissá válik,²¹⁹ ez azonban nem a kinczsás pozitív jelentéstartományai felé nyit, inkább a pokolbéli alászállás felé. A kinczsás romák a regény íródásának korában népszerű egyiptomi eredetmitosszal kerülnek kapcsolatba, Eszmeralda királynőjük Cleopátrával, kinek neve már fölbukkant a regényben egy nyomorúságos szexuális hirdetés kapcsán.²²⁰ Csalásra, szélhámosságra és hamisításra, illetve hamisítványra utalhat a kincskeresés kapcsán az a Jókai-párhuzam, melyre Nagy Miklós hívta föl a figyelmet. Ő Jókai *A kiskirályok* című művének Tonuzoba sírját kereső igyekezetét hasonlítja az *Etel király kincsé*hez, rámutatva a két vállalkozást kísérő sikertelenségre, mely *A kiskirályok* esetében egyértelműen szélhámossághoz és hamisításhoz kötődik.²²¹ A vertikális meghökkentően – szinte már ponyvai közvetlenséggel – idézi föl égi és földi szerelem örök kibékíthetlenségét, mely egyenesen a cselekmény kataklizmájához vezet: Etel király kincse elvész a kíváncsi tekintetek elől, s ez nem utolsósorban Szűz Máriának, a magyarok nagyasszonyának köszönhető, mintha Szent István utasítására ő védené meg magyarjait az eltévelyedéstől.²²² Az *Etel király kincse*vel kapcsolatos elemzések eleddig nem tartották fontosnak a regény további részleteivel való foglalkozást, pedig a szöveg itt még nem ér véget, Szabolcs vezérnek el kell szenvednie nemcsak vállalkozása kudarcát, de nevének megváltozását is, melyet éppen Pilisy Rózának „köszönhet”: megfosztatik a vezér nevezettől. Róza – föltehetőleg Szemere utasítására – arra kéri Szabolcsot, hogy az Attila számára baljóslatú Ildikó névvel szólítsa meg, s ebből a szempontból egyáltalán nem lehet véletlen, hogy Róza Újvilág utcai házában éppen egy Makart-csokor alatt jelöli ki Szabolcs helyét, mivel Hans Makart I. Ferenc József udvari festője volt.²²³ Talán a kaland végkifejlete szempontjából volt valójában szüksége

²¹⁶ I. l. jegyzet 320–322.

²¹⁷ I. m. 360–362.

²¹⁸ I. m. 362–363.

²¹⁹ I. m. 364–393.

²²⁰ I. m. 349., 391.

²²¹ 108. jegyzet 120.

²²² I. l. jegyzet 392–393.

²²³ I. m. 400.

az elbeszélőnek Pilisy Rózára, hogy Szabolcstól többszörösen eltávolítva, levélformában értesülhessen az olvasó a kincskeresés végkifejletéről, a – szükségszerűen – hiábalónak bizonyult vállalkozást további remények nélkül lezáró hazatérésről.²²⁴

---

²²⁴ I.m. 408–411.

A dilettantizmus dicsérete

(Lovik Károly a magyar századforduló irodalmában)

„Íme egy rendhagyó 'regény': zavaros, kusza, semmi elegancia, semmi magakelletés, írója nem ismeri a hatáskeltés titkát, az egyensúlyozást, a mérlegelést, képtelen különbséget tenni a végzet és a mindennapok vagy az ösztönök és a hit között. Regénynek sem merném nevezni, ha nem sejténém, hogy az igazi regények (...) ismeretlen törvényeknek engedelmességeknek.”
(Földényi F. László)¹

Jorge Luis Borges *Az Alef* című novellájában² legalább két íróportré fedezhető föl. Összeköti őket Beatriz, kiben az örök nő mint múzsa sejlik föl. Neve nyilvánvaló utalás Dantéra és művére, az *Isteni színjátékra*, a novella végére kiderül: az írónál fontosabbak a művek. Beatriz-Beatrice-nek a művekhez is köze van. Dantéhoz hasonlóan Borges (ezúttal az egyes szám első személyű elbeszélő) számára is platói kapcsolatról van szó, mely a síron túl is létező. A másik művész Daneri, kiről az elbeszélő beszámolójából és az elbeszélésbe fűzött idézetekből egyaránt kiderül, hogy dilettáns szerző. Mégis az ő műve lesz irodalmi-kritikai és olvasói siker, ráadásul az *Alef* mágikus meditációjában megmutatja Borgesnek Beatriz Danerihez írt „hihetetlenül szókimondó, trágár” leveleit, melyből sejthető, hogy a múzsa melyik művésznek kedvezett. A történet csak első megközelítésben olvasható az argentin kultúrpolitika és közízlés realiztikus kritikájának. Legalább ennyire bírálja, esetleg poentírozza azt a művészi arisztokratizmust, kifinomult elitizmust, mely a Borges-olvasás során némelykor fölmerülhet. Óvakodnék kijelenteni, hogy dolgozatom címéhez hasonló jelentés tulajdonítható *Az Alef*nek, a mindenkori esztétikai ítéletek értékét azonban viszonylagossá teheti a novella értelmezése. Egy alkotó művészetének kortárs kritikai megítéltetése esetében még fontosabb az esztétikai értékelhetőségre vonatkozó kérdés, hiszen a kortárs bármilyen belátó, bölcs és pártatlan is (illetve próbál is lenni), befolyásolják divatos eszmék, esztétikai-elméleti iskolák, sőt művészeti műhelyek, folyóiratok körüli csoportosulások is, már csak pusztá létezésükkel. Valószínűsíthető például, hogy az alkotói magányba vonuló, a művésztársadalommal a kapcsolatot nem vagy csak fölületesen tartó művész kritikai megítéltetésébe belejátszhat a kívülállás. S ez nemcsak azt jelenti, hogy elmarasztaló kritikákat kapnak művei, főképpen azt, hogy semmilyen kritikát nem kapnak.

A Földényi F. Lászlótól származó mottó nem egyszerűen a dilettantizmusra vagy a kívülállásra hívhatja föl a figyelmet, mivel szerinte az általa tárgyalt szöveg (Vajda Jánosné Bartos Róza *Emlékiratai*) vállalja a kockázat és a bukás veszélyét, s ez nem volt jellemző

¹ Földényi F. László: *Egy hiányzó láncszem. Vajda Jánosné Bartos Róza emlékiratai*. In. Uő: *A tágra nyílt szem. Esszék, 1990–1994*. Jelenkor Kiadó Pécs, 1995. 156.

² Jorge Luis Borges: *Válogatott művei I. A halál és az iránytű. Elbeszélések*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1999. 320–339. A novellát Benyhe János fordította.

a magyar irodalomra. „Az irodalomban nem marad érintetlen az élet” – írja Földényi.³ A művésznek be kell emelnie alkotásába a lét unalmát, sematizmusát, örökkön ismétlődő kisszerű formáit. Minderre Musiltól Kafkán keresztül Tolsztojig bőségesen hozza példáit. Ezzel szemben a magyar irodalom (ezúttal főként a XIX–XX. század irodalmáról van szó) Földényi szerint bővelkedik a „gyermeki fantázia” szülte anekdotákban, kalandokban, zsánerképekben, melyeket ő romantikus előítéleteknek nevez. A Jókai–Mikszáth-típusú regényekről ír, melyekre szerinte a történelmi problémák iránti fogékonyság, és a haladásba vetett hit jellemző, legfőképpen pedig a technikai profizmus,⁴ melyet szerinte az egzisztenciális kockázattól való félelem nagy mértékben indokolhat.

„A magyar próza a legritkább esetekben bocsátkozott túlzásokba; sem a dosztojevszkiji rendetlenség, sem a karkai végső elrendezettség nem kísértette meg. És az arany középut (...) itt is a tehetetlenséget, a kiszolgáltatottságot leplezi. Mert akik megpróbáltak kiszakadni a nálunk uralkodó hagyományokból, vagy ilyenekről eleve nem is vettek tudomást, azok magányos csapásra, a kudarc vonzáskörébe tévedtek.

Magyarországon a kudarc mindig ígéretesebbnek bizonyult a sikernél.”⁵

A kudarc nem föltétlenül egy a zajos bukással, látványos fiaskóval. Jelentheti az említett hallgatást is, mely az ismeretlenséget eredményezheti, főképp, ha a művész még az „írók által olvasott írók” között is szemérmes tartózkodással volt csupán jelen.

Krúdy Gyula életművének jelentős részét teszik ki a visszaemlékezések, portrék, melyekben a krónikás és a riporter nézőpontjából örökítette meg a magyar társadalom-, politika- és irodalomtörténetnek az első világháború és Trianon tragédiájával oly gyorsan régmúlttá váló időszakát. Ő volt az a szerző, aki szinte Balzac *Emberi színjátékát* idéző teljességgel és részletességgel kísérelte meg a múlt és az elmúlt időt – gyakorta annak tanulságaival együtt – megőrizni valamely kérdéses térben és időben tételezett utókor számára. Különösen tanulságosak lehetnek íróportréi, melyek gyakorta szerzőjük irodalmi hangoltságáról mondanak el többet, mint alanyukról. A visszaemlékezések sorát mégsem a világháború után írt portrék nyitják, hanem az 1913-as *A vörös postakocsi*, melyben (és a későbbi postakocsi-regényekben) átesztétizálva jelennek meg a századforduló magyar irodalmának, történetének, politikai életének képviselői, s ebből a műcsoportból mutatnak tovább az olyan közvetlenül memoárszerű alkotások felé, mint *A tegnapok kódlovagjai* vagy az *Ády Endre éjszakái*. Krúdy alaposágát és körültekintő figyelmét tekintve legalábbis elgondolkodtató, hogy a dolgozat alcímében szereplő Lovik Gyuláról milyen mennyiségű és minőségű emléket őrzött meg. Föltehetőleg *A vörös postakocsi* híres jelenetében bukkan föl a Krúdy-életműben először Lovik Károly egy rövid említés erejéig, midőn Dideri-Dir, a Bonifác Béla meghatározása szerint „stréber” író a kortárs fiatal magyar írók-költők egy viszonylag hosszabb felsorolásába Lovikot is beilleszti, mint olyan ifjú művészt, akibe

³ I. jegyzet 157.

⁴ Megjegyzendő, hogy az idős Jókai prózáját a technikai fölkészültség hiánya miatt is érték támadások. Gyulai Pál, Imrei Ferencz vagy Péterfy Jenő Jókai-recepciójára utalhatok ezzel kapcsolatban.

⁵ I. jegyzet 158.

szívesen szerelmes lenne azért, hogy A Hét hasábjain együtt vagy váltakozva jelenhessenek meg a műveik.⁶ Lovik A Hét belső munkatársi körébe tartozott. Fontosabb ennél, mert talán Krúdy Lovik-értelmezéséhez, megértéséhez visz közelebb, az *Őszi utazások a vörös postakocsin* című regényben szereplő rövid említés, ahol Alvinczi Eduárd nem íróként, hanem a „Vadászújság” flórát-faunát alaposan ismerő „tudós” szerkesztőjeként emlékezik meg az íróról.⁷ A *Kékszalag hőseiben* szintén Alvinczi kapcsán említetik Lovik, aki ilyenformán azok közé a Krúdy-hősök közé sorolódik, akik „éppen ott voltak”, ahol valami történt. Rezeda Kázmér készíti neki a meghívót a céllövő versenyre,⁸ mint a *Vadász- és Versenylap* szerkesztőjének. A regény vasúti utazást leíró jelenetében közelebből megismerheti az olvasó Krúdy Lovikját. Megtudhatja róla, hogy „nagy tehetségű író” ugyan, de a kupében „sem vette le a vörös kutyabőr kesztyűt”, s lapjának arisztokrata szerzői között szívesebben utazott volna, mint „a dohánybűdös írói körben.”⁹ Mindez parvenü sznobságot is jelezhetne, Lovik viselkedése azonban az írói mesterségre szemérmesen büszke alkotót is idézheti, aki kerüli, hogy hivatásáról, melyet szenvedélyének tart, művei közrebocsátásán túl a nyilvánosság előtt számot adjon. Szintén Szemere-Alvinczi kapcsán említetik az író és szerkesztő a *Bródy Sándor vagy a Nap lovagja* című Krúdy-regényben (Szemere ezúttal saját nevéen szerepel). Tudományos igényű hírlapi tevékenysége, mely főként a lovak dresszírozására vonatkozik ehelyt, a konzervatív irodalmi értékek képviselőjével párosul.¹⁰ Móricz Zsigmond kapcsán említetik még egyszer Krúdy *Irodalmi kalendáriumában* Lovik, mint annak a cizellált, nyugati ihletettségű, frankofon irodalomnak a képviselője, melyre Móricz Kazinczy nyelvújításával együtt „fittyet hányt”.¹¹ Különös ez a kitétel Lovikkal kapcsolatban, akiről tudni való, hogy széleskörű olvasottsága mellett orosz írók (Puskin, Gogol, Turgenyev) ihlették inkább (akárcsak Krúdyt), kiknek műveiben az abszurd fantasztikum iránti hajlam bizonyos romantikus jellemvonásokkal társult, vagy ellenkezőleg: a realista társadalomrajz mellett a lírai tájleírások bensőségességében talált ellenpontjára. Ráadásul az *Ády Endre éjszakáiban* Csehov és Turgenyev hatását említi az elbeszélő Lovik kapcsán, akit úgy mutat be, mint „bizonyos Lovik nevű pesti ügyvéd Károly nevű fiát, aki olyan jóízű vidéki történeteket ír, mint egy gazdasági praxi.”¹² Könnyen olvasható a Krúdy-életmű idézett szakaszaiból egy olyan Lovik-portré, mely a műkedvelő, vörös kesztyűs, arisztokrata írókat mutatja a befogadónak, kritikus karikatúrát formálva az arcképből. Közelítené ez a megjelenítés a Lovik-prózát a Földényi F. László által kiindulópontként fölvetett Bartos Róza művéhez. Krúdy említett műveiből azonban a tudatos kívülről alakja bontakozik ki, aki a hagyományosnak tekintett magyar civilizációs-kulturális értékek

⁶ Krúdy Gyula: *Összegyűjtött művei 9. Regények és nagyobb elbeszélések 5. A vörös postakocsi*. Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2007. 278–279.

⁷ Krúdy Gyula: *Összegyűjtött művei 10. Regények és nagyobb elbeszélések 6*. Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2007. 267–268.

⁸ Krúdy Gyula: *Utazások a vörös postakocsin II*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 358.

⁹ I.m. 366.

¹⁰ Krúdy Gyula: *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 298–299.

¹¹ I.m. 617.

¹² Krúdy Gyula: *Ády Endre éjszakái*. Helikon Kiadó Budapest, 1989. 33–34.

főntartása mellett foglalt állást, miközben túlélésük egyetlen esélyét a klasszikus európai mintákba illeszkedésben látta.¹³ Ezt az értelmezést erősítheti Márai Sándor *A magányos lovas* című cikke¹⁴ is, amelyben a második világháború második évében olvasódik újra a Lovik-korpusz, mégpedig olyan szemszögből, amely az irodalmi (kor) divatokkal szemben az irodalom általánosan elfogadott, mindenkor aktuális értékrendszere felől közelít.¹⁵ Ebből a nézőpontból Lovik munkássága Márai jelenétől idegen, ez azonban nem azt jelenti, hogy időszerűtlen, mivel – bármennyi (kötelező, és már a paródia határát érintő) tiszteletadás tesz is a cikkíró a kortárs népi, és „politikus” írók irányába – tisztán kivehető, hogy a nyelv és a stílus igényessége minden kortárs divatáramlat elé helyezendő. Lovik „civil,” kívülálló alkotói magatartásáról így ír Márai: „A jelenség időszerűtlen. De a valóság, mely e mondat mögött lappang, időszerű.”¹⁶ Ez a valóság nem a közelgő ’40-es évek valósága, hanem a szerző elvárásai által az örökre tételezett esztétikai elvárások objektivitása, amely az el nem kötelezettség és a tisztán művészeti értékek követelményrendszere felől fölülírhatja a magyar irodalom kortárs eltévelyedéseit. Nem az irodalmat kell a népiesség felé közelíteni, hanem a szó legnemesebb értelmében vett népet kell a legszigorúbb értelemben vett irodalom számára fogékonytá tenni.¹⁷ Márai számára föltehetőleg eszköz a Lovik-életműre vonatkozó utalás, hogy saját esztétikai nézeteit kifejtse, mindenesetre az, hogy Lovik műveit választotta apropóként, saját hagyománykonstrukciójáról – melyben a ködlovag-szerzők éppúgy meghatározó szerepet játszottak, mint Krúdy Gyula – mondhat el sokat. Gondolatmenetét a műalkotás önmagában való létére és lényegére való utalással zárja: „Hagyják meg az írókat magányos lovasnak, akár céljához ér, akár eltűnik a szürkületben.”¹⁸

Mielőtt tehát az író Lovik Károlyról esne szó, rövid kitérőt teszek Krúdy ködlovag-portréi felé, hogy a Tisza István emléket idéző szövegekben keressem az író Lovik arcképének lényegi vonásait.¹⁹ *A Tisza írók közé megy* a Magyar Figyelő vacsoráját örökíti meg (nem utoljára a Krúdy-életműben), melynek díszvendége Tisza István miniszterelnök volt.²⁰ Vacsoraszomszédjával Herczeg Ferenc mellett Lovik Károlyt választották, s ezzel a szerző föltehetőleg azt kívánta jelezni, hogy a Tisza által képviselt értékek ezt a két írókat jellemezték

¹³ Széleskörű műveltségére jellemző lehet az a föltételezés, mely Korek Valériától származik. *Az Egy elkésett lovag* harmadik epizódjában olyan leíró részletre bukkant, mely föltűnően emlékeztet John Everett Millais *Ophelia* című 1852-es festményére. A világlátott, s különösen Angliában otthonos Lovik láthatta a festményt. Korek Valéria: *A századelső három mesternovellistája*. Aurora Kiskönyvek. München, 1987. 55. 30. jegyzet.

¹⁴ Márai Sándor: *A magányos lovas*. In: Pesti Hírlap 1940. III. 24. 67. sz. 5. és Uő: *Vasárnapi Krónika*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó Budapest, 1994. 126–129. Köszönet Fried Istvánnak, aki a közlésre fölhívta figyelmemet. A továbbiakban az utóbbi kiadásra hovatkozom.

¹⁵ „Kitűnő író volt, a legnemesebb magyar mondatokat írta. Magatartása csaknem érthetetlen már; ez a fajta író elveszett irodalmunkból.” I. m. 126.

¹⁶ Uő.

¹⁷ I. m. 128.

¹⁸ I. m. 129.

¹⁹ Krúdy Tisza-képével kapcsolatban Fried István *A tegnapok ködlovagjai* című tanulmányára hívom föl az olvasó figyelmét. In: Fried István: *Szomyas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*. Új Palatinus Könyvesház Kft. Budapest, 2006. 186–189.

²⁰ A beszámolóból megtudjuk, hogy Krúdy is a vacsoravendégek között volt, s kezét szoríthatott a kormányfővel. Krúdy Gyula: *A XIX. század vizitkártyái*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1986. 128.

a társaságban leginkább.²¹ 1927-ben keletkezett a szöveg. Két évvel korábban, a *Tisza István utazása a halál felé* című visszaemlékezésben még más volt az ülésrend. Tisza mellett nem Lovik ült, hanem Farkas Pál a Magyar Figyelő szerkesztője, s Lovik, Krúdyval együtt, Tiszával szemközt foglalt helyet.²² Talán Herczeg és Lovik volt az a két író, akikkel nem kellett Tiszának irodalmi eszmecserét folytatnia, mint ahogy Lovikkal rögtön beszélgetésbe kezd a *Tisza írók közé megy* címszereplője a Szent István-díjat nyert Kapusról, kinek trenírozásában Lovik vitathatatlan érdemeket szerzett, s „a legszélesebb körökben feltűnést keltett, talán nagyobbat, mintha a jeles író valamely akadémiai pályadíjat nyert volna.”²³ Mindez Lovik szavait igazolja, aki *A Hétben* a Szent István-díj kapcsán először Kapust mutatta be az olvasóknak, s keserűen tréfálkozva jegyezte meg, hogy az író Lovik Károlyt inkább be kell mutatnia, mivel nagyrészt ismeretlen. Elgondolkodtató, hogy éppen abban a lapban írja ezt, amelynek évek óta belső munkatársa volt.²⁴

Agaraszatról, vadászatokról és főképpen vidéki lóversenyekről folyik a beszélgetés Tisza és Lovik között, míg végül a kormányfő érdeklődve egészen Lovik felé fordul, midőn az közmondásos szerénységével hipológiai szakismereteit adja elő neki. 1915-ös Lovik nekrológiájában Szini Gyula is megemlíti az íróról, hogy „Tisza Istvánnal órák hosszat el tudott vitatkozni egy-egy angol szó etimológiai jelentésén.” A Krúdy-cikk zárlatában már valóban irodalomról lesz szó, ezúttal Herczeg Ferenc előadásában. Ez a rész nagyságrendekkel rövidebb, mint a Lovikkal folytatott beszélgetés, ráadásul:

„Tisza ezután nem is kérdezősködött tovább. Élénk figyelemmel hallgatta a Herczeg Ferenc vezetésével megindult irodalmi beszélgetést, de egyetlen megjegyzést sem tett a hallottakra. Gondolkozva nézett maga elé, néha az asztalterítőre...”²⁵

Ez a szöveg tovább mélyíti az író és a Krúdy-hős Lovik kívülállását irodalmi, magánéleti és társadalmi szempontból egyaránt. Lovik Károly, az író, regényeiben és novelláiban szintén nem követte az irodalmi divatokat. Az élet érthetetlenségét, kiismerhetetlenségét és kegyetlenséget is nélkülöző ürességét próbálta megragadni még olyan könnyednek tűnően hangolt műveiben is, mint *Az aranypolgár*. Földényi F. László Vajda Jánosné Bartos Róza *Émlékirataival* kapcsolatos észrevételei, mintha a Lovik prózára is érvényes lennének:

„Figyeljünk (...) a hangnemre, arra az önmaga előtt is lepezett beletörődésre, amellyel az életet folyamatos borzalomként éli meg, anélkül, hogy ennek tudatában lenne. (...) az életnek nincsen semmiféle középpontja. Történetében egymásra csúsznak a horizontok (politika, erkölcs, házasság, szerelem, művészet, perverzión), és a létezés, mint állandóslut katasztrófa jelenik meg. Az igazság kedvéért (...) tegyük hozzá: magyar katasztrófa ez – véget nem érő földrengés, amelyet ma sem hevertünk ki.”²⁶

---

²¹ I.m. 127. Herczeg Ferencet egyenesen, mint a miniszterelnök íróját aposztrofálja Krúdy. I.m. 128.

²² I.m. 158–159.

²³ I.m. 130.

²⁴ *A Hét* Politikai és irodalmi szemle. Válogatás. I-II. 1890–1899., 1900–1907. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1978. II. 201.

²⁵ 20. jegyzet 132.

²⁶ I. jegyzet 160–161.

Érdekes módon Lovik önként vállalt, keresett magánossága és némely műcsoportjának vélt sikertelensége között párhuzamot von a recepció egy része.

„Lovik magyar író volt: szemérmes, zárkózott. Mintha maga gondoskodott volna arról, hogy az utókor keveset tudjon meg életéről. Nem volt kávéházi ember, klubokba sem járt – talán időnként szabadkőműves-páholyát látogatta. Tudva anyagi függetlenségéről, szinte fáj a kérdés: minek volt a megszámlálhatatlan tárca, minek a selejtes regények?” – írja Korek Valéria.²⁷

A szakirodalom kritikai része szinte egyöntetűen a regényeket véli a Lovik-életmű leggyengébb részének, de tárcáiról másutt nem olvasható „fájdalmas” kérdésfölvetés. Illés Endre úgy ír Lovikról, hogy „Ő az az írónk, aki belülről ismerte a gögös, bécsi Jockey Clubot.”²⁸ Páholytagságát ugyanott ő is megerősíti.

A Thurzó Gábor szerkesztette *Ködlövagok* című tanulmánykötetben Vass László írt Lovikról egy némelyek által később elfogultnak tartott esszét, melynek bevezetőjében szintén Lovik kívülállóságát és ismeretlenségét tárgyalja.²⁹ Krúdy írásművészetével állítja párhuzamba Lovikét a ködlövag lét alkotássá formálása és a postakocsi-történetek miatt, melyeket a magyar századvégi próza jellemzőiként említ.³⁰ Lovik műveinek székszisében, humorában és metafizikájában (bár nem fejt ki, hogy mit ért ezúttal metafizikán) a folytatódó romantika lehetőségét látja Vass, mely lehetőséget francia és orosz irodalmi ihletés után kapott a magyar irodalom.³¹ Ismertté vált a párhuzam, melyet Alain Fournier és Lovik között vont az E. T. A. Hoffmann ihlette *Nathanael* című mese³² kapcsán, s megjegyzi, hogy Lovik két legfontosabb témája a szerelem és a halál.³³ Ezeket a meséket Thomka Beáta a zárt formájú fantasztikus elbeszélések gyűjtőfogalma alá sorolja, s E. A. Poe, valamint Kafka hasonló műveivel vonja párhuzamba.³⁴

„Lovik (...) fogékony a misztikum iránt, az irracionális elemet (hiedelemmonda, látomás, fantasztikum) azonban fegyelmezett racionalista elbeszélő alapállással ellensúlyozza. (...) ösztönös vonzalma a népi misztikához józan és szenttelen narrációval párosul.”³⁵

Illés Endre Lovik-tanulmányában a Fournier-párhuzamot nem tartja indokoltnak, az orosz hatást annál inkább, főként Puskinét.³⁶ Mintha Lovik az *Anyegint* gondolná, írná

²⁷ 13. jegyzet 63.

²⁸ Lovik Károly: *A kertelő agár*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1970. 533.

²⁹ *Ködlövagok. Írói arcképek*. Szerk. Thurzó Gábor, Előszó: Márai Sándor. Szent István – Társulat Budapest, 1942. 89–91.

³⁰ I.m. 97.

³¹ I.m. 99.

³² Lovik Károly: *Okosok és bolondok*. Singer és Wolfner kiadása Budapest, 1911. 3–38. A novella alcíme is ez: (*Hoffmann utolsó meséje*.)

³³ 29. jegyzet 100., 103.

³⁴ Thomka Beáta: *Rövidprózai formák a magyar irodalomban*. In. Uő: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Forum Könyvkiadó Újvidék, 1986. 59.

³⁵ I.m. 60.

³⁶ *Az Egy elkésett lovag* címszereplője, Miklós, közvetlenül a végzetes párbaj előtt az *Anyegin* párbajjelenetét idézi.

tovább, legalábbis a szándék szintjén. „Nem az abszolútum, nem a lélek, de egy finoman félreértett Anyegin Lovik Károly (...) novelláinak láthatatlan hőse.”³⁷ Pedig a francia hatás lehetősége is megfontolandó, ha az *Egy elkésett lovag A rajongó Adél* című fejezetére gondolunk, amely sűrített Bovaryné-történetként is olvasható.³⁸ Vass László együtt látja Lovik sportolói és írói karrierjét, mikor a honi Puskin befogadás kapcsán Bérczy Károlyról, Puskin magyar fordítójáról azt jegyzi meg, hogy tőle veszi át Lovik a *Vadász- és Versenylap* szerkesztését és tulajdonjogát.³⁹ Görgeyről kezdett regényével együtt említi *A lovassport története* című nagyesszéjét.⁴⁰ Vass számára Lovik mikszáthi öröksége a „csupaszív romantika” és az „egészséges derű” fogalmaival határozható meg.⁴¹ Ebben a fölfogásban említi *Az aranypolgár* mellett *A leányvári boszorkány* című regényt is. Véleménye szerint az érett Lovik a mikszáthi hatást levetkőzve olyan típusú szövegeket írt, melyek Krúdy prózáját juttatják az eszébe, de ezt ő az önállósodás jelének tartja, akárcsak a novellák előtérbe kerülését.⁴² Loviktól valójában távol állt a sokáig Jókai nevével jelzett romantika,⁴³ s Mikszáth elbeszélői módszereit is módjával használta, vagy szántszándékkal túlírta, hogy a mögöttes groteszk jelentés még erőteljesebben bontakozhasson ki. Föltételezhető, hogy nem csupán a korabeli magyar irodalom intézményének szokásrendszerével próbált szakítani, amikor függetlenségét őrizve, visszavonultan, aggályos körültekintéssel alkotott, hanem a honi irodalmi hagyományokon túl szeretett volna új irányokat létrehozni, még ha nem is olyan intenzitással, ahogy erről Földényi F. László az újabb magyar irodalom kapcsán ír:

„Az önismeretében oly korlátozott magyar irodalmi próza alig egy generáció óta próbál ismét szembenézni önmagával, hogy leszámoljon azzal a magyar regényírói hagyománnyal, amely anekdotázással, kalandossággal, kellően adagolt hatásokkal, mindenekelőtt pedig bravúrosan táltalt előítéletekkel, rögtönzött politikai szemlélettel igyekszik elleplezni, hogy történelmileg, művészileg egyaránt gúzsba van kötve.”⁴⁴

Schöpfung Aladár a Nyugat 1914. 9. számában, egy évvel Lovik halála előtt, és jóval több, mint egy évtizeddel írói jelentkezése után írja, hogy „Lovik Károlyt kezdik észrevenni.” A kritikus (aki szinte az első volt a máig sem túl hosszúra nőtt sorban) ezt Lovik magatartásával magyarázza, mondván a szerző „Irtózik a feltűnéstől.” Arra is rámutat azonban, hogy a Lovik művészetében általa jelentősnek tartott irónia éppen abból a hűvös

---

Lovik Károly: *Egy elkésett lovag*. Noran Könyvkiadó Budapest, 1999. 146.

³⁷ 28. jegyzet 539.

³⁸ 36. jegyzet 95–106.

³⁹ 29. jegyzet 99.

⁴⁰ I.m. 110–111. A Görgey-regényről Illés Endre elismerő megjegyzést tett Lovik-tanulmányában. 28. jegyzet 539.

⁴¹ 29. jegyzet 106.

⁴² I.m. 109–110.

⁴³ Az *Egy régi gavallér följegyzéseiben* Tatjana emlékezése Jókairól például a befogadói körre tett utalással távolítja Jókai művészetét Lovikétól. Lovik Károly: *A keresztúton*. Singer és Wolfner kiadása Budapest, 1914. 183.

⁴⁴ I. jegyzet 161.

távolságtartásból ered, mely nemcsak a szerző és közönsége között figyelhető meg, hanem szerző és műve között is. Maupassant hatását ismeri föl a clubmanokról szóló művekben, ugyanakkor a romantika diszkrét jelenlétét is kimutatja a szövegekben. Figyelemre méltó, hogy ő az arisztokratikus hangvételt és helyzeteket pozitívan értékeli Lovik műveiben, mivel nem affektálást olvas ki belőlük, hanem nemesen finom lélekrajzot, illetve annak igényes megvalósítását. Olyan belsővé érelt kulturális érzékenységet ismer föl, melyet általános érvényűnek tart Lovik prózájában. „Lovik egyike a legfinomabb stílusztáknak” – írja Schöpflin, s mint későbbi kritikusaik nagyobb része, ő is a novellatermést emeli ki az életműből. Regényeiből a szélesebb perspektívát hiányolja, bár az igényes előadást és a lírai hangvétel különlegességét ezúttal is kiemeli. Több mint hetven évvel később Thomka Beáta is Lovik rövidprózai hangoltsága mellett érvel:

„Lovik prózájának alapszerkezete a novella terjedelmű történet. Ezt bizonyítják rövid formáin kívül regényei is, legmeggyőzőbben *A kertelő agár*, melyben novella jellegű egységek felfűzéséből bontakozik ki a narratív szerkezet.”⁴⁵

A leányvári boszorkány kapcsán Mikszáth hatása mellett Herczeg Ferenc művészetére utal Schöpflin, mint olyanra, amely túlzottan is közel állhat Lovik regényeihez. *A Nyugat* 1916. 18. számában megjelent *Levelek a Kálváriáról* című cikkében hasonlóan inkább hibaként, mint erényként említi az írói hatást Gyóni Géza verseivel kapcsolatban, csakhogy ott Lovik novelláinak a hatásáról van szó. Az elmarasztaló kritika mellett mindenesetre megemlékezik az író társ megidézésének különös voltáról, hiszen nem a lírai alany, hanem a vers krasznajarszki fogolytáborban lévő magyar katonája teremti meg közvetlenül az utaláshálót. Lovik regényeit Schöpflin terjedelmesebb és részletesebb novelláknak tartja, s létezésüket Lovik művészete dekadens vonásaként tudja be, a dekadens jelzőt nem pozitív vagy esztétikai (kategória) értelemben használván. 1915-ös, posztumusz *Önéletrajzában* maga Lovik is elsősorban novellistának tartja magát, bár megjegyzi, hogy élete legnagyobb szépirodalmi elismerését (szakirodalmi munkái külföldön többször nyertek kitüntetések), a Magyar Tudományos Akadémia Péczely-díját a *Vándormadár* című regényéért kapta. Schöpflin a recenzió születésekor kiadott *A keresztúton* című kötetet tartja a legkiemelkedőbb Lovik-műnek, melyből nem lát lehetőséget a további fejlődésre.

A különállás, elzárkózás, az írókat foglalkoztató esztétikai témák iránti (látszólagos) érdektelenség, amely a sporttevékenység egzotikusnak tűnő válfajai iránti érdeklődéssel társult, voltak szembeszökőek a Lovik-nekrológot író Szini Gyula számára is, szerinte Lovik Shakespeare és Thackeray olvasását is a versenylovak iránti érdeklődése befolyásolta. Említést érdemel ugyanakkor, hogy Lovik *A lovassport története* című áttekintő szakkönyvében az angol telivér történetét hasonlítja az angol szépirodalom történetéhez, pontosabban egy olyan regényhez, amelyet mintha Sir Arthur Conan Doyle, Charles Dickens, Lord Tennyson és G. B. Shaw folytatólagosan írtak volna.⁴⁶ Lovik Syrion álnéven *A Hétbe* írt cikkeiről

---

⁴⁵ 34. jegyzet 84.

⁴⁶ Lovik Károly: *A lovassport története*. Noran Könyvkiadó Budapest, 2000. 16–17. Említésre méltó, hogy a magyar lovassport kialakulásának áttekintése közben megjegyzi, hogy II. Lajos rendezte 1525. május elsején az első

elismeréssel ír Szini, de megjegyzi, hogy az író társ egészen más szemmel nézte Londont és Párizst, mint ő, s rámutat a kettejük közötti értelmezői-befogadói szakadékra, amelyről őszintén megírja, hogy egy ideig Lovik emberi megítélésében is befolyásolta, dacos, gögös embernek tartotta. Szemérmességét, kívülállását tartja az ismeretlenség, az el- és befogadás elmaradása okának. Utolsó munkáit a megnyílás kísérleteként értelmezi Szini, egyúttal éppen ezeket a műveket véli az életmű legjelentősebbjeinek, a további fejlődés szempontjából legígéretesebbeknek. Mintha a Nyugat ugyanebben a számában közölt Lovik önéletrajz is Szininek az irodalmi közélet felé történt nyitásra vonatkozó gondolatai mellé kíváncsogna. Lovik a tőle megszokott szigorral és önkritikával ír, elítélve korai irodalmi próbálkozásait. Földényi F. Lászlónak a létezés sematikuságával kapcsolatban idézett észrevételei felől is értelmezhető az önéletrajz szikár kijelentése: „Életemben semmi különös nem történt velem”,⁴⁷ még akkor is, ha néhány sorral alább mintha maga a szerző cáfolná ezt a lósporttal kapcsolatos múltját említve. Egzisztenciális biztonságát, írói függetlenségét köszönhetette a lovakkal kapcsolatos elmélyült tudásának. Csakhogy az életrajz írásakor már mintha hátrányként értelmeződne, ami kezdetben elérni kívánt cél volt:

„Sokat foglalkoztam lótenyésztéssel, az utóbbinak köszönhetem, hogy az irodalom terén szabadon mozoghattam, mert nem kellett a napi kenyérért küzdenem. Így talán gyakran úgy írtam, ahogy a saját ízlésem és nem ahogy a nagy közönség igényei megkívánták, amivel nem azt akarom mondani, hogy helyesen cselekedtem. Író és közönség között szoros kapcsolatnak kell lennie.”

Szini nekrológiának gondolatait juttathatja az olvasó eszébe, és igazolhatja ez a kései önéletrajz, csakhogy Lovik így zárja mondanivalóját: „Ha még egyszer előlről kellene kezdenem a földi küzdelmet, megint csak író lennék, és megint csak a régi szerszámaimat keresném meg.” Lehetséges tehát, hogy Lovik látott saját prózapoétikájában valamelyes változásokat az utolsó években, életművének összességét azonban egy fejlődési vagy inkább változási ív mentén elképzelve mindenkor vállalhatónak tarthatta. Az állatokhoz, különösen a lovakhoz való vonzódása azonban több lehetett az egzisztenciális támasz keresésénél, s nem is pusztán rokonszenv mozgatta. A Héttben, 1903-ban megjelent Fadrusz-nekrológiájában arról ír, hogy Fadrusz János miért fordult az állatvilághoz modellett keresve, s fölidézi a szobrász egyik hozzá írt levelét is:

---

futtatást, föltehetőleg Kelenföldön. I. m. 82–83. Erről az eseményről Krúdy Gyula körülbelül két évvel később készült *Királyregények* című regénytrilógiájában, melynek Habsburg Mária mellett II. Lajos is fontos szereplője volt, említést sem tesz, holott köztudott, hogy történelmi művéhez részletekbe menő aggályossággal kutatta a forrásokat. Ráadásul említést tesz egy pozsonyi futtatásról, még II. Ulászló idejéből a trilógia előtanulmányának is tekinthető *Árnyékkirály* című regényében. Krúdy Gyula: *Rákóczi harangja. Történelmi elbeszélések*. Móra Könyvkiadó. Budapest, 1975. 75–76. Pozsonyban először 1826-ban volt futtatás Lovik szerint. Lovik i. m. 88.

⁴⁷ A kijelentés későbbi kifejtése talán még jellemzőbb: „Az önéletrajzírásnál látja az ember, milyen üres és rövid az élete, milyen lényegtelenek azok az események, amelyeket egykor fontosaknak tartott, milyen magától értetődő és sima a földi pályánk, ha visszafelé nézünk rá. Sorsommal meg vagyok elégedve, az irigység nem bánt, a könyvek mindig jóbarátaim voltak, s remélhetőleg azok is maradnak öregségemben: ennél nagyobb és szebb tanulságot nem meríttem az életből.”

„S itt (...) találkoztunk össze ketten: (...) én, a szegény író, akinek egyetlen vagyona a mélységes utálat, amelyet embertársaim legnagyobb részével szemben érzek. Amit én már rég megcselekedtem, hogy más terepment kerestem gondolataimnak (...), s eltávozva az emberektől, az állatban kerestem a maradandóságot, a lelket, az őszinteséget, arra kényszerült ő is, és hatalmas fantáziájával az állatvilág ösmeretlen kincsei felé fordult. Levele, amelyben ezt nekem megírja (...) itt fekszik előttem.”⁴⁸

Állat- és vadásznovelláiban⁴⁹ az állatok lelki tulajdonságait, ösztöneit próbálja megragadni, hogy segítségükkel földéríthesse néha különösnek tűnő motivációikat. Tapasztalatait – amelyeket már Kapussal, a díjnyertes lóval kapcsolatban is fejtegetett – így foglalja össze az *Oculiban*: „a kutya nagyobb emberismerő, mint amilyen kutyaismerő az ember.”⁵⁰

Azt, hogy – elfeledettsége előtt – az írók által olvasott író volt Lovik, számára nem föltétlenül jelentett kudarcot. *Irodalmi séta* című cikkében⁵¹ általában az irodalmat és különösen a kortárs magyar irodalmat jellemzi úgy, mint amelyet leginkább írók olvasnak. Az olvasók széles táborán kívül leginkább az értő és szigorúan esztétikai alapokon álló kritikát hiányolja irodalmunkból, személyeskedőnek, legjobb esetben is barátinak tartva kora kritikai fölhozatalát. Az olvasókkal – pontosabban a „nem” olvasó potenciális közönséggel – szemben azonban még szigorúbb. Véleménye szerint a magyar közönség

„gyűlöli (...) a céhet, s boldog, ha olyat jutalmazhat tapsaival, aki kívül áll a hivatásos litterátori körökön. Ez magyarázata a dilettánsok sikereinek. S ezt jelzi, hogy ugyanazon nap, mikor Ignotusról föltételezik, hogy valakinek a fülbevalóit kiszedi, a *Rákóczi* premierje szenzáció számba megy.”⁵²

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Lovik szépirodalmi műveiben a műalkotás folyamatát általában s annak esztétikai vonatkozásait különösen ironikusan fogja föl az elbeszélő. Példa erre *La Côte* című novellája, mely mind az ihletnek, mind az úgynevezett nemes érzelmeknek görbe tükröt tart, s közvetve magát a művészetet profanizálja.⁵³ De az „igazságot megírni akaró”, a „nép közé vegyülő” oknyomozó, politikailag elkötelezett, a társadalmi igazságtalanságok ellen küzdő újságíró-tudósítóról is határozott véleményt formál *A halál kutyája* című novellájában, melyben a népi horror elemekkel bővített mese főszereplőjében, a halált hozó kutyában ismer magára az elbeszélő újságíró: nem a kutya öli meg az embereket, de a nyomában pusztulás jár, akárcsak a tudósítónak.⁵⁴ Az álom vonja össze a babonás hiedelem és a valós történések motívumait.”⁵⁵

⁴⁸ 24. jegyzet 150.

⁴⁹ *Boglár. A sárkány. A pálosi komondorok. Oculi. Leveles láda.* 95–107. Lovik Károly: *Őszi Rózsa.* Singer és Wolfner kiadása Budapest, 1907. 51–58., 121–140.

⁵⁰ I.m. 140.

⁵¹ 24. jegyzet 1906. 386–388. Syron néven.

⁵² I.m. 387.

⁵³ 28. jegyzet 47–64.

⁵⁴ 43. jegyzet 111–120.

⁵⁵ 34. jegyzet 64. Vö. ezzel Eisemann György: *Verdoppelung. Verwandlung. Phantastikum.* In. Uő: *Die Wende zur*

A kritika anomáliáihoz visszatérve *Irodalmi sétájában* a rosszindulattal magyarázza, s a líra hiányára vezeti vissza, hogy a kortárs magyar irodalom sterilen tiszta és tökéletes. Lírán ezúttal elsősorban nem műnemet ért, hanem az irodalom eredendő „forrását”, melyet a drámának és az epikának is hordoznia kellene. S miért van rá minden területen szükség? Lovik szerint azért, hogy a művészet ne távolodjon el az élettől, a világtól.⁵⁶ Annak a technikai tökélynek, a logikus középsernek a hibáira hívja föl a figyelmet, melyet Földényi F. László illet kritikával, a magyar irodalommal kapcsolatban. A Hét 1907., utolsó évfolyamában Lehár Ferenc *A víg özvegyének* sikere kapcsán folytatja az *Irodalmi sétában* megkezdett gondolatsort.⁵⁷ A századik előadásához érkezett operettet kortörténeti eseményként határozza meg, mivel nem pusztán műfaji kiválósága jellemző immár rá, hanem befogadásának zajos sikertörténete is, e kettő viszont a kort jellemzi, melyben pályáját megfuthatta. Ebben elsősorban a szerző érdemeit látja: „nem a műfaj emeli az író, hanem a poéta a műfajt.”⁵⁸ Alapvetően mégsem lelkesedik az operett sikeréért, mivel véleménye szerint közönségsiker tekintetében ez volt a budapesti saison egyedüli attrakciója, hiányoztak mellőle az irodalom drámai alkotásai, de a zenedráma egyéb sikerei is.⁵⁹ Végül érzelmes hangot megütve ítéli el a cikk elején kortörténeti fontosságúnak nevezett művet, de úgy, hogy kiinduló megállapításai igazak maradnak: *A víg özvegy* valóban kortörténeti jelentőségű, egy olyan koré, mely nem, vagy csak igen kevésé értékeli az esztétikumot.⁶⁰ Ugyanúgy egy korszak szimbólumává válhat, mint Zrínyi kirohanásának olajnyomatos képei vidéki vendégfogadók vagy szállodák szobáiban, ahogy erre több novellájában utal Lovik,⁶¹ aki ugyanakkor maga is írt operettlibrettót, például Szabados (Szvoboda) Béla zeneszerző *Felsőbb asszonyok* című zeneművére, melynek premierje a Népszínházban volt, 1904. március 26-án.

Földi Mihály a Nyugat 1927. 7. számában *Halott író könyve* címmel hosszabb ismertetőt írt az előző évben posztumusz megjelent *Asszonyfej* című kötetéről, mely Lovik elbeszéléseit tartalmazta Vass László *Előszavával*, mely a későbbi, Thurzó Gábor szerkesztette *Ködlouagok* kötetben szereplő esszéjének előtanulmányaként olvasható. Földi érzelmes fõlhangokat gyakorta alkalmazó beszámolója a „krónikaíró” Krúdyt igazolhatja, amennyiben a tizenkét éve halott íróról olyan elbizonytalanítóan sejtető távolságtartással ír, mintha legalábbis Petőfi Sándor vagy inkább Balassi Bálint kortársa lett volna. Mások emlékezetére,

---

Moderne 1882–1895. A kéziratot a szerző hozzájárulásával hivatkozom.

⁵⁶ 24. jegyzet 388.

⁵⁷ Lovik Károly: *A víg özvegy* I.m. 443–445. Syron néven.

⁵⁸ I.m. 444.

⁵⁹ „Lehár diadala tulajdonképpen súlyos veresége a komolyabb színezetű törekvéseknek. (...) irodalmi s művészeti életünkre nézve valóságos katasztrófnának tekintem *A víg özvegy* sikerét.” Uo.

⁶⁰ „És látom, amint a víg özvegy a termékenységével szaporodik, terjeszkedik, belopózik a festészetbe, az építészetbe, a tudományba, a társadalmi életbe, kiszorítván onnét minden egyebet, elsősorban a művész hitét, hogy könnyedségen, pajzánságon, mókán kívül egyéb figyelemre méltó dolog is van a világon. Ez az oka, amiért nem tudok örülni a Lehár megérdemelt sikerének, (...) s amiért egy nagy zenei tehetség megnyilatkozását kártékonyabbnak és rosszabbnak tartom Zerkovitz és Kucsera urak összes bűneinél.” Uo. Karl Kraus és Hermann Broch hasonlóan ítélték meg az operettet. Hermann Broch: *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés?* Helikon Kiadó Budapest,

1988. 60–61., 163., 219–221.

⁶¹ *Tor, Názshónap.* In. Lovik Károly: *Leveles láda. Elbeszélések.* Singer és Wolfner kiadása Budapest, 1901. 7., 47.

hallomásokra hivatkozik Lovikkal kapcsolatban. Recenziója nagyrészt a novellák cselekményének ismertetése vagy olvasói hangulatok földézése a művek kapcsán, de a korban egyre ismertebbé váló buddhizmus⁶² felé is nyitja Lovik lehetséges világait, habár ez a hatás filológiaiilag nem mutatható ki az életműből. A Lovik műveiben megjelenő végtelen vadon és a keleti puszták egyszerre idézik Turgenyev vadászbeszéléseit és a szerző saját invencióját, mely a magyar nemzetkarakter keleties alapállását tartja kiindulópontnak, de hogy ebbe milyen mértékben érthető bele a buddhizmus, annak is inkább a Földi által szabadon értelmezett, halálvággyal rokonított változata, arra az életmű egészének vizsgálata is bajosan adhat választ. Jellemzőbb és közelebb vihet Lovik magyarságképének megértéséhez a *Kléber tábornok* című novellában ábrázolt déli magyar táj, mely a lassú, vidéki magyar életvitel környezetét adja moccsatlan fenségességével.⁶³ Szintén a történelmen kívüli moccsatlanság áll az *Egy falu* földvidéki történetének középpontjában, ezúttal azonban nem a kedélyes vagy fenséges mozdulatlanságot sugallja a szöveg, hanem az állati tudatlanság egykedvűségét.⁶⁴ A *Purifikáció* című politikai tárcaként is értelmezhető novella, mely a fiktív, de beszédes nevű Előd vármegyében játszódik a társadalmi-politikai értelemben vett mozdulatlanságnak, „maradiságnak” előnyeit és hátrányait vizsgálja a humor eszközével. A régimódi berendezkedésű vármegye akkor indul hanyatlásnak, amikor megszüntetik a „korrupciót” és a „hatalommal való visszaélést”, és „fölvilágosult” elvek alapján vezetik tovább.⁶⁵ Lovik elbeszélői gyakorlatában „az állandóságot, változatlanságot rögzítő, a helyzetet fenntartó motívumok” uralkodnak, írja Thomka Beáta.⁶⁶

A hallgatás évei után a Nyugat jogutódjának tekintett Magyar Csillagban Szauder József foglalkozik újra Lovik művészetével, s a rövid tanulmány a Lovik-recepció történetében föltehetőleg először próbálja meg az életművet a magyar irodalomban elhelyezni. A hely, amelyet Szauder kijelöl Lovik számára, nem a különöst elismerő pozíció, amelyet a kortársak képzeltek el a szerzőnek. Nem sorolódik a jelentős életművek közé a tanulmány összegzésében,⁶⁷ sőt a retorikai ígérennyel megírt dolgozat először gyengének ítélt regényeivel foglalkozik, azokkal is lényegesen többet, mint a novellákkal, így jobban előtérbe kerülnek, hibáikkal együtt. Szauder elsőként abban látja a korpusz problematikusságát, hogy a regények hősei jellemüknél fogva nem alkalmasak a feszült, „érdekes” cselekmény megteremtésére. A szereplők „tehetetlensége” a narráció bizonytalanságába torkollik, s a helyzetek szintelen egyformasága, a jellemek közti különbség hiánya is csökkenti a művek értékét, helyenként megakadályozza a cselekmény megindulását.⁶⁸ Észrevehető, hogy Lovik statikus leíró műveiből valóban hiányzik például a klasszikus modernségben megszokott cselekmény,

⁶² Lásd például Lénárd Jenő: *Dhammó. Bevezetés a Buddhó tanába. I-II.* Budapest Lamper R. Könyvkereskedése (Wodianer F. és fia) Rt. 1911. A művet olvasta többek között Krúdy Gyula is.

⁶³ Lovik Károly: *Az arany kéz. Elbeszélések.* Singer és Wolfner kiadása Budapest, 1918. 143–156.

⁶⁴ 43. jegyzet 59–66.

⁶⁵ I.m. 88–96.

⁶⁶ 34. jegyzet 75.

⁶⁷ „Szerény, félrehúzódo alakja az irodalomnak, nagy műve, nagy jelentősége nincsen: azt a finom átlagot képviseli, melyből egy élő, komoly irodalomnak minél többre van szüksége. Az átlagosat csak egy-két (...) novellájával múlta felül.” Szauder József: *Lovik Károly.* In. Magyar Csillag 1943. I. 757.

⁶⁸ I.m. 754–755.

fontosabb azonban, hogy Szauder kritikája hogyan ellenpontozhatja a vizsgáldóságom elején többször idézett Földényi F. László elképzelését a regény művészetéről, azon belül is a magyar regényéről. További párhuzamot mutathat Szauder utalása a csiszolt technikai megoldások hiányára, ugyanakkor az életszerűen elnagyolt párbeszéd, rövid, gyakran csak indulatszónyi közlésegségek szintén a fölületesség bizonyítékai számára, pedig hasonló módon és sokkal intenzívebben, gyakrabban használta őket például Móricz Zsigmond is. Szaudernek a párbeszédekről megformált véleménye kapcsán megjegyzendő, hogy az *Egy elkésett lovag* párbeszédeiben a női elbeszélő kerül előtérbe,⁶⁹ a férfi hallgat, pontosabban emlékezik, gyakorta éppen a nők elbeszélésére. Az emlékezésnek és a dialógusnak ez az együttthatója Krúdy Szindbád-novelláinak lesz majd jellemzője. A regények hibáit nem véletlenszerűnek, hanem általánosnak és következetesen jelenlevőnek látja a kritikus, ez azonban újból azt a kérdést veti föl: valójában nem hosszas megfontolás eredményeképpen szándékosak-e ezek a „hibák”? Nem egy, a szerző által fölismert, alternatív prózaforma felé mutatnak? És amennyiben valóban hibákról van szó, nem képzelhető el, hogy a szerző tudatosan komponálta a hibát alkotása alapjaiba? A kisformákat illetően is szintaktikai és értelmi szinten egyszerre jelentkező befejezetlenségről értekezik Szauder, bár a novellák közül a lírai emlékező szövegeket mint sikerülteket emeli ki (*A keresztúton* mellett *Az Arany kéz* című kötetet említi itt), miközben ő is fölveti a Herczeg Ferenczel való hasonlóságot, de rámutat, hogy az inkább csak a tárgyilagosságban jelentkezik. Sokkal fontosabbnak tartja a kortárs Krúdyval való hasonlóságot, s a szuggesztív témakezelést, mely Móra Ferenc némely művét előlegezi. Illés Endre *Lovik Károly* című tanulmányában egy Mikszáthtól elinduló, s Móricz felé mutató pályáivet rajzol, erősítve a magányos alkotó képét Lovik kapcsán:

„Más író társ nem vonzza. Magasan felette áll Herczeg Ferencnek, Bródytól idegenkedik, Gárdonyi még idegenebb. Ambrus Zoltán száraz. (...) Lovik didergető magányban él.”⁷⁰

Thomka Beáta Lovik elbeszéléseinek szerkezeteit vizsgálva úgy látja, hogy azokban a műveiben, ahol nincsenek személyiségek, egyéniségek, ott egyéni törekvések sem lehetnek. „Ahol nincs egyéni akarat és cél, valóságos és belsővé tett konfliktusra sem kerülhet sor, a cselekmény tehát nem vesz fel drámai formát.” Mindezt Thomka Lovik prózapoétikai egyénisége fontos alkotóelemeként értékeli, nem hiányosságként.⁷¹

Rónay György *Lovik Károly: A néma bűn* című tanulmányában szintén fölhívja a figyelmet a Lovik próza hiányosságaira, ő azonban árnyaltan fogalmaz, és összességében, valamint részletekbe menően egyaránt átlátja az életművet. Kitűnő írónak nevezi Lovikot, aki „mégsem egészen kitűnő író”.⁷² Választékos stílusú nyelvművészként mutatja be, aki minden szókapcsolatot, minden kifejezést mérlegel. Rónay szerint is a regények jelentik a

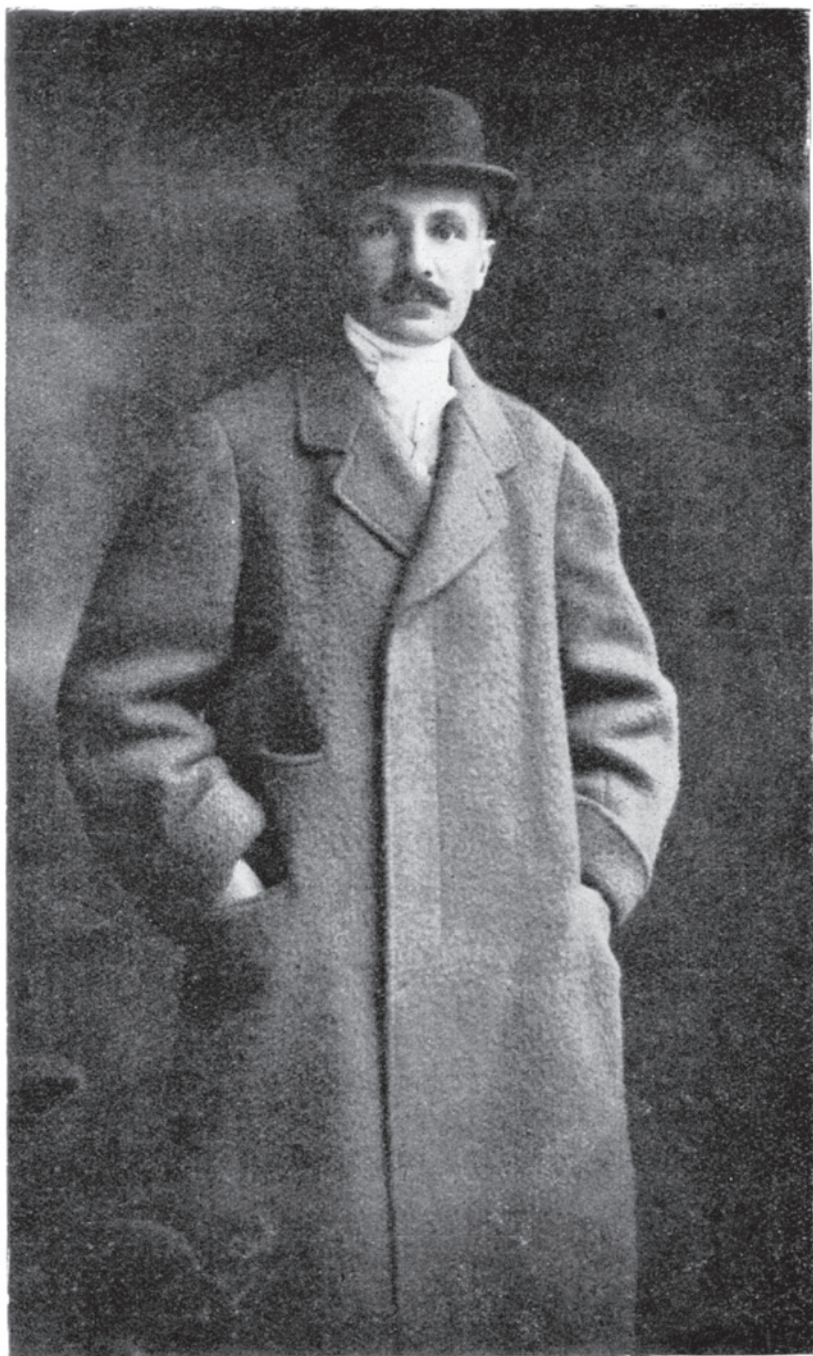
---

⁶⁹ 36. jegyzet 16.

⁷⁰ In. 28. jegyzet 530–531.

⁷¹ 34. jegyzet 78–79. vö. i. m. 82. és 85–86.

⁷² Rónay György: *Lovik Károly: A néma bűn*. In. Irodalomtörténet 1958. 160–163., itt: 160–161.

megtorpanást a művek sorában.⁷³ *A kertelő agárról*, mint kitűnően rajzolt képek sorozatáról ír, Mikszáth *Gavalléroka* mellé helyezi, bár megjegyzi, hogy talán nem véletlenek az egyezések, amikor azonban – mint írja – „Mikszáth eszközeit Jókaiével vegyíti: valahogyan megroppan.” A tanulmány nem kizárólag a Jókai-követésben látja a hibát, inkább egy olyan – közelebről nem világosan meghatározott – hiányban, lemondásban, mellyel kapcsolatban ő használja először a Lovik-recepcióban a dilettantizmus kifejezést, de mint írja, s mint az olvasó meg is győződhet róla: „nem pejoratív értelemben.” Lehetséges, hogy ez a lemondás, erőtlenség és hanyatlás Lovik elbeszélői szerkezeteit és elbeszélői világát uralja és szervezi, amennyiben erre vonatkoztathatóak Thomka Beátának a fáradtság és a monotonia szövegszervező hatásával kapcsolatos következtetései.⁷⁴ Az írókban meglévő munkabírást, kitartást hiányolja Rónay Lovikból, akit túlságosan erőtlennek, gyanakvónak vél, s „előkelő, rokonszenves dilettante”-nak nevezi. Ez a műkedvelő értelmében fölvetett dilettáns ellentéte Földényi F. László dilettánsának, aki egyetlen lendülettel veti magát alkotásának témájába, és pontosan az a kitartás és munkabírást jellemzi, amit Rónay hiányolt Lovikból, akinek utolsó műveit is az addigi kritikától eltérően értékeli. Míg Szini és Schöpflin úgy gondolták: ekkor találta meg igazi hangját, Rónay szerint kompromisszumot kötött az irodalommal és a világgal: „bábszínpadot ácsolt magának a valódi világszínház helyett.” Illés Endre szintén a bábszínház kifejezést használja a kései Lovik-próza kapcsán, utalva arra, hogy ez a szövegcsoport visszalépés az életmű egésze felől tekintve.⁷⁵ Álomvilágba menekült volna utolsó novelláival, melyek akár az emlékezet alapú későmodern prózát is előlegezhetik? Rónay ebben Krúdy Gyula túlzottan erős hatását látja, bár azt elismeri, hogy nagyjából egy időben jelentkeztek hasonló típusú novelláikkal. Megjegyzem, amikor 1911. január 17-én a Világban megjelenik *Egy kis tánciskola* címmel az első Szindbád-novella, az *Egy elkésett lovag* fejezetei valószínűleg, *A keresztúton* novellái pedig egészen biztosan már elkészültek. Ráadásul *A keresztúton*ba kerültek az *Egy régi gavallér visszaemlékezései*, melyek az *Egy elkésett lovag* előtanulmányai, ahogy erről az utóbbi novellafüzér *Bevezetése* tudósítja az olvasót.⁷⁶ További kölcsönösség lehet a párnovella jelensége a két életműben. Az *Egy elkésett lovag*, *A zöld oroszka hölgy* és *A gyűlölet* című novellái párhuzamba állíthatók, akárcsak Krúdy *A hírlapíró és a halál* és *Az utolsó szivar az Arabszürkénél* című 1928-as novellái. Végezetül érdemes ebből a szempontból olvasni az utóbbi Lovik-műnek *A vörös Ágnes* című fejezetét, melynek címszereplője a nagyvilági élet helyett éppen olyan vidéki békére vágyódik, mint az 1921-es *Mit látott Vak Béla Szerelében és Bánatban* című Krúdy regénytörredék egyik hősnője.⁷⁷ Eisemann György *Die Wende zur Moderne 1882–1895* című tanulmányának *Verdoppelung, Verwandlung, Phantastikum* című fejezetében az *Egy elkésett lovag* kapcsán nem utal Krúdyra, s ez annál is különösebb, mert ugyanott Cholnoky Viktor Trivilzió-történeteit Krúdy Szindbád- és Kosztolányi Esti Kornél-szövegeinek

⁷³ Thomka Beáta a Lovik életműből egyértelműen a novellákat emeli ki. Vizsgálatának tárgyát kizárólag novellákképezik. 34. jegyzet 58.

⁷⁴ I.m. 83.

⁷⁵ 28. jegyzet 536.

⁷⁶ 36. jegyzet 7.

⁷⁷ I.m. 61., Krúdy Gyula: *Aranyidő*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1978. 95–96.

előzményeként tárgyalja. Lovik elbeszélésfüzérére véleménye szerint nem annyira a modern emlékezőtechnikák alkalmazása jellemző, mint inkább a szentimentális naplók nosztalgikus elbeszélői karaktere.⁷⁸ Rónay a Krúdy-hatás eluralkodásánál komolyabb problémának tartja a valósághű ábrázolás átváltását az álomszerűre, bár ezzel kapcsolatban meg azt kell megjegyezni, hogy már az első novelláskötet, az 1901-es *Leveles láda* tartalmaz álom- vagy horrorszerűen hangolt történetet, mint amilyen a *Boglár*,⁷⁹ melynek címszereplője, a kísérteties, vészjósló, elvadult, gyilkos ló Edgar Allen Poe *Metzengersteinjét* is idézheti. Thomka Beáta az *Árnyéktánc* kapcsán értekezik erről a jelenségről. Szerinte Lovik prózájának központi vonása, hogy

„A képzelet világa fölérendelődik a tények világának. A fikció, a legenda, a hiedelem, a mesevilág, a látomás kiegészítője és egyben ellenpontoszója a tényleges megtörténéseknek, a valós világnak.”⁸⁰

Szántó Ágnes az Új Írásban napvilágot látott *Világkép és ábrázolásmód Lovik Károly műveiben* című tanulmányában⁸¹ abból indul ki, ahová Rónay György eljutott: az álomszerű ábrázolásból. Minden érték relativizálódásából következik szerinte a századforduló magyar irodalmában az a beszédmód, stílus, melyet egy Kiss József-idézet foglal össze: „Hazudva szép csak, s túrhető az élet.” Rónay György *Petőfi és Ady között* című kötetét idézve úgy véli, hogy hanyatló társadalmak sajátja ez az irodalmi lét- és kifejezésforma. Ezzel a '70-es évek világgazdasági válságától a következő század '20-as éveiiig ívelő korszakot tételez, bár ez a korszak korántsem volt homogén, sem történeti, sem művészeti, sem gazdasági szempontból.⁸² Szántó Rónayhoz hasonlóan komplex egységet keres és lát az életműben. Ő a kordokumentumokként értékelődő állókészszerű leírásokban találja meg ennek az egységnek az elemeit. *A kertelő agár* lehet ebből a szempontból a központi mű. Az agarászversenyen keresztül mutatja be Lovik, hogyan válik pótcselekvéssé „az ősi virtus”, így lesz Szántó értelmezésében a Balsaiak „vésztörvényésze” az ónodi országgyűlés, a családi békülés pedig a szatmári béke paródiája.⁸³ Megjegyzem, Lovik a nemzeti irodalmon túlmutató párhuzamot alkot, mikor Klárka és Balázs szerelmét a Montaguekat és Capuleteket nászban egyesítő Rómeóéhoz és Júliáéhoz hasonlítja.⁸⁴ Ennek a görbe tükörnek elődje lehet Mikszáth *Új Zrínyiásza* és a *Beszterce ostroma*, továbbgondolása pedig az 1931-ben született Krúdy regény, az *Etel király kincse*. Megjegyzem, Lovik műveiben a „történelmi középosztály” leírása nem annyira az ítélethozatal retorikáját követi, annál sokkal gazdagabb szívárványkörben mutatja be a hanyatló osztályt. Példa erre *A fecske meg a veréb* című novella, mely fekete humorral megírt fordított dzsentri-történet:

⁷⁸ Lásd az 55. jegyzet alatt említett kéziratot.

⁷⁹ 61. jegyzet 95–107.

⁸⁰ 34. jegyzet 70.

⁸¹ Szántó Ágnes: *Világkép és ábrázolásmód Lovik Károly műveiben*. In. *Új Írás* 1982. 2. 63–69.

⁸² Mindemellett a dolgozat tartalmaz egy nyilvánvaló elírást, miszerint Lovik „foglalkozása zsoké” lett volna. Erre már csak alkatalig sem volt alkalmas.

⁸³ I.m. 64.

⁸⁴ 28. jegyzet 114.

nem az élvezetekben megtépzott fizikumú és idegzetű arisztokrata hal meg a történet végén, hanem egészséges ösztönű és életvitelű felesége.⁸⁵ Hasonlóan ellentétekkel, egymást kizáró szimbiozisaival éri el bölcs humorú végkifejletét *Az istentelenségről* című novella,⁸⁶ mely minden bizonnyal sokat köszönhet Vörösmarty Mihály *A szent ember* című költeményének.⁸⁷ Tanulmánya további részében *Az aranypolgár* című, biedermeier hangulatúnak is nevezett regény társadalomkritikai oldalát világítja meg Szántó Ágnes, majd Rónay értelmezéséhez hasonlóan a lerombolt idill után megteremtett álomvilágot vizsgálja. A Lovik-recepció többi képviselőjével ellentétben Szántó nemcsak elődeit [Mikszáth, Turgenyev, Csehov, Krúdy(?)] nevezi meg, de Mezei Józsefet idézve Kosztolányi, Csáth, Török és Babits műveire tett hatásáról ír.

Ha a lélektannal közvetlen kapcsolatban nem is állt, A Hét 1898-as évfolyamában *Egy orvos naplójából* címmel novellát írt,⁸⁸ mely egy lelki betegségeket gyógyító orvos vallomása praxisa legnagyobb kudarcáról, mely az ő egészségét is megrendítette. Az orvos a gyógyításnak veszélyes változatát űzi, melyben a gyógyító magára veszi a betegséget, azonosul a beteggel, megpróbálja tökéletesen megérteni. Ennek a módszernek a pszichoanalízissel valóban sok közös vonása lehet, de sokkal inkább a samanista gyógyító gyakorlatokra hasonlít, s csak azokon keresztül a lélekgyógyászat modern megjelenési formáira.⁸⁹ A sikertelen gyógyítás végeredménye is ismert a samanista kultúrákból: a gyógyítót legyőzi a magára vett betegség, páciensén sem tud segíteni, s ő is maradandó lelki károsodást szenved, hinni kezd kezeltje kísértetében is.⁹⁰ Az orvos töprengéseiből a betegségekre és a betegségre, mint állapotra vonatkozóan olyan vélemény formálódik, melyet a magyar századforduló dekadensnek nevezett művészetfölfogásában és -bölcseletében Cholnoky Viktor fejtett ki a legalaposabban. A betegség menedék a társadalmi rend, a logika elől.⁹¹ Cholnoky nézeteivel rokonítható Lovik emberi nagyságról, különlegességről és a lángészről alkotott véleménye is, melyet a Fadrusz-nekrológban fogalmazott meg nem minden irónia nélkül. Cholnoky *Türr tábornok* című cikkében⁹² a békés átmenet, a polgári gyarapodás korszakában élő utódokat a forradalom és szabadságharc hőseivel állítja szembe (ráadásul Türr tábornok esetében egy személyen belül történik ez az összehasonlítás: az ifjú

⁸⁵ 61. jegyzet 133–146.

⁸⁶ I.m. 147–162.

⁸⁷ Vörösmarty Mihály: *Költői művei I-II*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1987. I. 423–427.

⁸⁸ 24. jegyzet I. 403–421.

⁸⁹ Claude Lévi-Strauss: *Mágia és vallás. A varázsló mágiája*. In: Uő: *Strukturális antropológia I-II*. Osiris Kiadó Budapest, 2001. I. 144–148. és Mircea Eliade: *A szamanizmus. Az eksztázis ősi technikái*. Osiris Kiadó Budapest, 2002. 38–75.

⁹⁰ 24. jegyzet 420.

⁹¹ „Abban a harcban, melyet a gyógyítás ellen folytatnak, az a tanulság rejlik, hogy állapotukat helyesnek, sőt, egyedül jónak tartják, s noha ősmérik a világ természetes rendjét is, szívesebben megmaradnak maguk alkotta világjukban és kreatúráik között. Ez arra a gondolatra vezet, hogy fájdalmas-e nekik egyáltalán betegségük? Nem-e jobb menedékük az ő fészük, mint a világ polgári rendje, s nem illenek inkább lelkükhöz az ő szabálytalanságai, mint a világ kegyetlen béklyója: a logika?” I.m. 410.

⁹² Cholnoky Viktor: *Kaleidoszkóp*. Élet Irodalmi és nyomda Rt. Budapest, 1914. 16–21.

szabadságharcos és a végül civil pályát befutó veterán között). Lovik a bölcs közepszerben élők csendes boldogságával a lángeész tragikus sorsát állítja szembe.⁹³ A kor, amelyben ő alkot, a hétköznapi cselekvéseké. Thomka Beáta írja:

„Az újabb kori novella olyan kor művészi formája, melyet a kétely, a hitvesztés jellemez, s a véletlen, a csoda tagadása. A világ gépezete rutinosan működik, a sorsoknak csak hétköznapijaik vannak, fordulat utáni monotonía és látszatrend uralkodik. Ez az életérzés indítja útnak a századelő rövidprózáját, s ezzel a létélménnyel áll kapcsolatban Csáth, Cholnoky, Lovik novellaformája.”⁹⁴

A „daliás idők” nemzedékének és az utódokénak párhuzamos jellemzésével kezdődik *Vándormadár* című regénye is, melynek főszereplője érzékeny idegzetű, művészi hajlamú arisztokrata, aki azonban semmivel nem foglalkozik különösebben, nem műveli sem magát, sem környezetét, sorsa mintha elrendelten haladna a kiüresedés és az öngyilkosság felé, míg atyja a kiegyezés korának kiemelkedő politikusa volt, „melleleg” ismert festő.⁹⁵

Az ideg-, illetve lélekgyógyászat Cholnokyhoz hasonlítható jelentőséggel foglalkoztathatta Lovikot, hiszen regényein és novelláin kívül, ahol az érzékeny lélekrajz mellett a rögeszmés mániákus gyakori alakja is megfigyelhető, legalább még egy, az *Egy orvos naplójából*-hoz hasonlítható tárcaszerű novellát⁹⁶ írt *A Hétbe*, *Az emberi lélek* címűt, mely cselekményét tekintve konvencionálisnak, sőt banálisnak nevezhető, az elmélkedő, fölvezető részek viszont figyelemre méltóak. Így a bevezető is, mely összefoglalja a betegsége és egészségre vonatkozó diagnózisok relativitását.⁹⁷ Ez a relativitás bírhatná rá a tudományokat mind kutatói módszereik, mind elért eredményeik, mind következtetéseik helyes értékelésére. Az elbeszélő számára „az ember benső világa tele van rejtelmekkel”, mint a jungi vagy (kisebb mértékben) a freudi pszichoanalitikus iskolák szerint. A végső következtetés a kudarc beismerése: még arra sem képes a tudomány, hogy biztosan megállapíthassa a betegségnek nem egyszerűen természetét, hanem pusztá tényét.⁹⁸ *A hazugság* című novella főszereplőjének személyiségét sem határozhatjuk meg könnyen. Habár a szöveg végén szanatóriumi ápolók szállítják le a vonatról, nem derül ki, hogy örült művésztől vagy művészi tehetséggel megáldott örültről volt-e szó.⁹⁹ *Az emberi lélek* említett részleteit tekintve nem dönthető el a kérdés, ugyanakkor azt sugallhatja a szöveg, hogy nincs döntésre szükség. Mindkét személyiségformát egyszerre hordozhatja az elbeszélő fantaszta

⁹³ 24. jegyzet 150–151.

⁹⁴ 34. jegyzet 52–53.

⁹⁵ Lovik Károly: *Vándormadár. Regény*. Singer és Wolfner Kiadása Budapest, 1909. 8.

⁹⁶ Lovik novelláit az elbeszélői szerkezet bizalmasodó megszólításai, kiszólásai közelítik Thomka Beáta szerint a tárcához. 34. jegyzet 67.

⁹⁷ „Betegnek lenni, (...) éppen olyan viszonylagos, mint az erkölcs vagy a gonoszság, (...) Itt is a többség dönt, kérdés azonban, igaza van-e a nagyobb számaránynak?” 24. jegyzet 181–182.

⁹⁸ „véges emberi elménkel nem tudjuk megállapítani, ki a beteg, ki az egészséges, talán azt, hogy a szenvedő lélek hasonlatos a fájdalomában gyöngyöt szülő kagylóhoz (...) Annyi bizonyosnak látszik, hogy az ember benső világa tele van rejtelmekkel, s mikor azt hisszük, hogy egy kérdését megfejtettük, akkor vagyunk a megoldástól a legtávolabb.” I.m. 185.

⁹⁹ I.m. 220–225.

útítársa. Az útítárs elbeszélőként viszonylag gyakori Lovik műveiben. Az *Amadeus* című novellában¹⁰⁰ is ezt a szerepet játssza, de a *Vándormadár* rendkívül gyakori és motivikusnak is nevezhető vonatútjainak párbeszédeiből és monológjaiból¹⁰¹ szintén az elbeszélés olyan egyénien értelmezett technikáira lehet következtetni, amilyen majd Krúdy Gyula *Az útítárs* című 1918-as regényében olvasható.¹⁰² A vonat a *Vándormadár* főszereplőjének életében fontos szerepet játszik, szinte szenvedély fűzi ehhez a közlekedési eszközhöz Illésházyt.¹⁰³ A *Szerafin* című novellában szép élethazugság és egyenes, unalmas életigazság dilemmáját boncolgatja Lovik,¹⁰⁴ bár a forma ezúttal fontosabb lehet, mint a tartalom, hiszen naplószerű önéletrajz szimulációjáról van szó. A szöveg mint a sors, az élet igazolása születik meg az elsődleges értelmezői szinten. Ennek a szövegnek a születése, szerzője általi olvasása és értelmezése adja a cselekményt. A lelki jelenségeknek egy különös típusa figyelemre méltóan sok Lovik műnek képezi alapját. A szenvedés boldogsága, a szenvedés iránti vágy, melynek mazochista tünetei is fölbukkannak a szövegekben, ha nem is minden esetben lelki betegség, de olyan lelki állapot, melynek ihlető hatását nem szabad alábecsülni. A *Symphonie pathétique* című novella alaphangulatát a dallamhoz kötődő szerelmi vágyakozás adja: a két nővérbe egyszerre szerető elbeszélő másutt is megjelenik az életműben. Az elbeszélő izgalmi állapotba kerül Csajkovszkij *Symphonie pathétique*-jének hallgatása közben. Fölteszi a kérdést: „Van-e nagyobb, szebb dolog a fájdalomnál, a kétségbeesésnél, az elmúlásnál?”¹⁰⁵ A cselekmény mocsaras környezete is közrejátszik a melankolikus élethangulat létrehozásában, akárcsak a *Nathanael* és az *Árnyéktánc*¹⁰⁶ című novellákban. Az emlékezés keretbe foglalja a történetet, de hangnemét is megadja, hiszen a novella végén kiderül: a szenvedésnél és a fájdalomnál már csak az ezekre való emlékezés lehet boldogabb.¹⁰⁷ Ez a kijelentés szinte irodalmon kívüli aktussá teszi a történetet, pontosabban a történet elbeszélését, amelynek fölidézés jellegére esik ezúttal a hangsúly. Az *Árnyéktánc* befejezésében a fájdalom és a szenvedés boldog létállapotában lévő társa a halál, aki azonban nem félelmetes, mivel része (főszereplője?) a titokzatos, melankolikus vagy misztikus történeteknek, meséknek, melyek körülveszik a boldog szenvedőt, akárcsak a *Kísértetek* gyermekhősét, akinek álombeli fantáziáiban, talán nem véletlenül bukkannak föl Lovik-novellák hősei és témái.¹⁰⁸ Ez megmagyarázhatja az író vonzódását az álomszerű, különös történetekhez az életmű második szakaszában, ugyanakkor észre kell venni, hogy már első novelláskötetében, a *Leveles ládában* is olvasható hasonló.

A mazochizmusnak a szadizmusmal elegy változata szervezi az *Árnyékok* című elbeszélést,¹⁰⁹ mely a sírig tartó szerelem helyett a sírig tartó gyűlölet története, s a végén

¹⁰⁰ Lovik Károly: *Asszonyfej. Elbeszélések*. Grill Károly Kiadása Budapest, 1926. 117–118.

¹⁰¹ 95. jegyzet 17–23., 40–45.

¹⁰² Krúdy Gyula: *Az útítárs*. In. Krúdy Gyula *Összegyűjtött művei 12*. Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2008. 202–260.

¹⁰³ 95. jegyzet 138–142., 144–145., 160–162., 174–175.

¹⁰⁴ 61. jegyzet 22–23. Ugyanezt a témát dolgozza föl a humor nézőpontjából a *Zöldkő* I.m. 119–127.

¹⁰⁵ I.m. 39.

¹⁰⁶ I.m. 135–142.

¹⁰⁷ I.m. 41–42.

¹⁰⁸ 43. jegyzet 141–158., de különösen 155.

¹⁰⁹ 32. jegyzet 83–101.

elkövetett gyilkosság, melyet gyűlöletből, utálatból és kétségbeesésből követtek el, mégis szerelmi gyilkosságként hat. Mintha a gyűlölet lenne a szerelem legmagasabb rendű megjelenési formája. Az *Egy elkésett lovag* novellafüzére is hasonlóan végződik. Miklós lovag számtalan szerelme közül senki nem jön el a temetésére, csak Elíz, aki szenvedélyesen gyűlölte őt.¹¹⁰ A *szenvedés* című novella egy miniatúr esszé tartalmaz, melyben ismét az elbeszélő fejt ki szerelemről és szenvedésről, illetve ezek összefüggéséről vallott nézeteit. Valójában nem a szerelem vagy a szenvedés, mint olyan fontos, hanem hatásuk, mely egy mesebeli csodaországba viszi el alanyát, ahol ismeretlenek a földi törvények, illetve általában a törvények és a kötelezettségek.¹¹¹ A mazochizmus az *Okosak és bolondok* című szanatóriumi novellában patológiai problémaként jelenik meg.¹¹² Az utolsóként megszólaló ápoltszámol be róla mint saját szenvedélyéről, melyből nem akar meggyógyulni. Esete többszörösen összetett, mivel szenvedni szeretett volna, de az élete kiegyensúlyozott volt, s attól szenvedett, hogy nem szenvedhet. Végül egy nevetséges fiziológiai fájdalommal próbálja meg elaltatni kezelőorvosa éberségét.

Az olyan, ködlovagoknak nevezett szerzőkhöz hasonlóan, mint Cholnoky Viktor, Cholnoky László, Szini Gyula vagy Krúdy Gyula, Lovik Károly műveinek is van egy csoportja, mely a kártyajátékokhoz fűződik, mégpedig úgy, hogy jelkép- vagy szimbólumrendszerrel teremt az elbeszélésben a kártya ikonológiáját. A *leányvári boszorkány* fürdőfalujának vendégfogadó-jában zajló partik paklijának különös szimbolikája a regény világához hasonlóan komikus. Ez a komikum megfosztja a lehetséges világot minden szomorú, tragikus vagy akárcsak komoly kimenetelű történéstől, habár bonyodalomban és próbatételekben nem szűkölködik a rendkívül cselekményes szöveg. A kártyapakli ikonológiáját is a komikum fosztja meg mindattól a túlvilági vagy ördögi misztikumtól, mágiától és tragikus sorsszerűségtől, melyek az évszázadok során, de különösen az említett szerzők műveiben – föltehetőleg Puskin *A pikk dáma* című novellájának hatására – a kártya jelentéshálójára rakódtak.¹¹³ A Lovik-regény kártyásai unaloműzőnek használják a kártyát, s töltnybe, patkószögbe játszanak. A kártyafigurák szimbolikájának ismert „mágikus” tulajdonságai nem érvényesülhetnek. A pakli hiányos lévén, a „sátáni szakralitás” szimbolikáját (az ördög bibliája) profán elemekkel kell kiegészíteni, így profanizálódik a kártya „szövege”, de ez ezúttal nem értékvesztéshez, hanem az említett komikum jelentkezéséhez vezet.¹¹⁴ A jelenetet a pakli pusztulása tetőzi be: a rumos mécsesek lángjainak martaléka lesz Tell Vilmos és a Schiller-drámáról mintázott játék többi szereplője. „Pokoli bűz maradt utánuk; ez is bizonyítja, hogy a kártyában ördög lakik.”¹¹⁵ Ez az ördög ezúttal nem játszhatta el kísértői szerepét. A *Szergiusz* című novellában úgy mutatkoznak a kártyafigurák, mintha szereplők lennének, és az elbeszélő ezúttal is

¹¹⁰ 36. jegyzet 148–150.

¹¹¹ 32. jegyzet 143–149., de különösen 147.

¹¹² I.m. 186–193., de különösen 191–192.

¹¹³ *A pikk dáma* hatásáról a Lovik életművében Illés Endre írt. 28. jegyzet 539.

¹¹⁴ „A zöld királyt egy névjegy helyettesítette, a piros hetest egy pezsgősvignetta” Lovik Károly: *A leányvári boszorkány*. ZePró Kiadó Békéscsaba, 2007. 122.

¹¹⁵ I.m. 123.

a komikum eszközához folyamodik, csakhogy a pikk király és a treff bubi a kártyaparti mellett az emlékezésen keresztül megvalósuló sorshelyettesítés játékában is részt vesznek (hasonlóan Krúdy *A hírlapíró és a halál – Utolsó szivar az Arabs szürkénél* ikernovelláihoz). A pikk király az elbeszélést és a főszereplő sorsát is előbbre vinni látszik, míg a treff bubi mindkettőt hátráltatja, a történet hitelességét belülről rombolja, értékelhetőségét vonva kétségbe.¹¹⁶

A történelem Lovik műveiben csakis a társadalom és az egyén rajzán keresztül juthat kifejezésre, egyébként érdektelen Lovik hőseinek lehetséges világában. *A leányvári boszorkány* gáláns történetének expozíciója Mária Terézia koráig tekint vissza, hogy a selmecbányai patríciusok nemesi eredetének elbeszélésében s ebben a történeti kitekintésben Mária Terézia bölcs, előrelátó és kegyes uralkodónőként jelenhessen meg.¹¹⁷ Nemesi adománylevele a patríciuscsaládok ünnepeinek, így a regényben az eljegyzés számos történelmi relikviájának a központjában helyezkedik el.¹¹⁸ Ezeket a tárgyakat („régí selymek, ezüstök, jelvények, zászlók, kardok, kalapácsok”) az ünnep tiszteletére szó szerint kiállítják megtekintés, reprezentáció végett. A család múltbéli hagyományrendszerének folyamatosságát reprezentálják, összegyűjtöttségük esetleges jellegű, mint a régi magánygyűjtemények. Együttesük értelmét pusztán a hagyományok őrzésének reprezentációja adhatja. A reprezentáció a család, a ház mindennapi életére is kiterjed az ünnepi pillanatban, így a cselédekre és a munkájukat szimbolizáló munkaeszközökre is. Csakhogy ebben a jelenetsorban minden csak jele, szimbóluma annak, aminek lennie kellene, mintha a munkaeszközök mögött éppúgy nem lenne fölfedezhető hétköznapi használatuk, mint a történelmi múltat idéző családi relikviák mögött. Az „adományozó királyné” a regényben utóljára Judex Mátyás álmában jelenik meg, s megrója az álomlátót, ilyen módon avatkozva be a regény cselekményébe, a fiatal hősöket segítve a komédiák végén szükségképpen bekövetkező nászhoz, ami ebben az esetben a klasszikus hármaskör jelent. ¹¹⁹ Az azonban elgondolkodtató, hogy Mária Terézia rosszálló fejcsóválását az álmodó úgy értelmezi, mintha az ősi folytonosság megtörése miatt haragudna rá az uralkodónő. Így a fiatalok boldogsága nem az új kezdet jegyében bontakozik ki, hanem besorolódik az apák, a tekintély világába, ezt jelképezheti a diákeveket búcsúztató dal is, ami az addig megszokott latin helyett a mű végén magyarul csendül föl.¹²⁰

A közelmúlt-félmúlt történeti alakjai a szépíró Lovikot hidegen hagyják. Ritkaság, ha egy-egy ferencjózsef - kabát fölbukkan műveiben.¹²¹ A kortárs és a későbbi recepcióban többen többször említették Loviknak és író társainak érzékenységét saját koruk iránt, bár tényleges történeti-társadalmi jelenségekkel alig foglalkoztak műveikben. A munkásmozgalom vagy szegénység- és éhséglázadások is szinte csak az egzotikum szintjén jelennek meg

---

¹¹⁶ 61. jegyzet 12–21., de különösen 16–21.

¹¹⁷ 114. jegyzet 7. Egy említés a *Doktor Pogány*ban is idézi Mária Teréziát. Uő: *Doktor Pogány*. Pallas Kiadó Budapest, 1902. 4.

¹¹⁸ 114. jegyzet 133.

¹¹⁹ I.m. 208.

¹²⁰ I.m. 210.

¹²¹ 43. jegyzet 113. Uő: *Egy barátságos ház története*. Singer és Wolfner Budapest, 1911. 84.

például Lovik elbeszéléseiben.¹²² Az Osztrák–Magyar Monarchia hétköznapi tárgyi kultúrája sem különös vagy megőrzésre-említésre érdemes Lovik számára. Jellemző, hogy a híres makart-csokor mint díszítés egy Görögországban játszódó novella szállodai jelenetében említetik csupán.¹²³ Ugyanakkor *A lovassport története* című munkájában nemcsak a reformkor magyar államférfi-portréi elevenednek meg, hanem Erzsébet királyné és Ferenc József lovas- és vadászskultúráját is megőrökíti. A gödöllői rókavadászatok főszereplőjeként bemutatott királyné lovaglási szokásait, képességét dicséri, mindezt abban a stílusban, mely nem annyira hippológiai szakkönyvekhez illik, inkább emlékeztet arra a – krónikát, riportot és visszaemlékezést elegyítő – hangnemre, melyet a világháború után Krúdy Gyula alkalmaz a Habsburg-család századfordulós történetét megidéző szövegeiben. Nemcsak azt tudhatja meg az olvasó, hogy Erzsébet királyné kiváló lovas volt, de azt is, hogy szenvedélyes vadászként hogyan tervezte meg a falkavadászatokat, mit evett ebédre Gödöllőn a vadászatok és a lovaglás közti szünetekben, hogyan igényelte az egyre nehezebb akadályokat, és hogyan trenírozta saját maga lovait.

„A királyné – kitűnő keze, nagy érzéke és keresetlen eleganciája volt a nyeregben – minden lovat egyforma jól lovagolt, lett légyen az telivér, félvér vagy írországi.”¹²⁴

A királyról azt tudhatjuk meg – bár kellő tisztelettel előadva –, hogy „többször elbukott” a rókavadászatokon, ugyanakkor bőkezű mecénása a sportágnak a mű írásakor is. A történeti kitekintés mintha az akkor már halott királynéra emlékezne rezignált lezárásával: a paskáli és a palotai meetek helyén a mű születésekor már gyárak, sugárutak és lakóházak állnak, „A régi, színes vadászidőket elnyelte a múlt.”¹²⁵ Mintha nem a szakkönyvíró Lovikot olvasnánk, hanem a melankolikus, bánatba és szenvedésbe szerelmesedett elbeszélőjű novellák szerzőjét. *Az igazságról* című novella expozíciója is ezt a tájat örökíti meg, újfönt egy Habsburg, Mária Terézia uralkodásához kötve daliás időket, mikor még túzokra vadászhattak a Pestet éppen hogy elhagyó urak, de ugyanilyen valószínűséggel találkozhattak – legalább is a narrátor szerint – Rózsa Sándorral egy út menti csárdában.¹²⁶ Így lesz a múlt (Krúdyra is utalva: *régen volt félmúlt*) 1907-ben(!) szimbolikus megtestesítője a Habsburgok széles ajka, mikor a Hohenzollerekkel vagy Vak Bottyánnal, esetleg a Wittelsbachokkal történik az összehasonlítás a Balsaiak nagy orra okán *A kertelő agár* című regényben.¹²⁷ Azért válhat-válík múlttá a jelen, hogy megjelenhessen a kurtanemeseknek abban a közegében, amely érzékeny önlegitimációs rítusai miatt minden időt csak a hagyomány múltidejeként képes, illetve hajlandó értelmezni és értékelni. Ebből a szempontból a Rákóczi szabadságharc közös kuruc-labanc történelme, pontosabban annak egy család (a Balsai) történetén belüli jelentkezése magától értetődően az elbeszélés jelenidejéért, pontosabban minden további

¹²² Vö. 34. jegyzet 82.

¹²³ 36. jegyzet 99.

¹²⁴ 46. jegyzet 103.

¹²⁵ I.m. 104.

¹²⁶ 32. jegyzet 362–362.

¹²⁷ 28. jegyzet 16.

lehetséges időért szavatol, a családot történelmének változatossága (kuruc és labanc ősök egyaránt, egy történelmi időben találhatóak benne) jelöli ki erre a szerepre.¹²⁸ Az ónodi országgyűlés ezúttal nem történelmi tény, hanem a patriarchalitás szövegszervező szimbóluma, amely az anekdotákban és adomákban kifejeződésre jutó családi legendárium felől szervezi a szöveget. Csakhogy Lovik deformálja az anekdotát. Ez a gyakorlat a szöveg értelmezését ironikussá teheti, de az író új narrációs lehetőséget dolgoz ki belőle, főként rövidprózájában.¹²⁹ „Lovik novellái megválnak az anekdotikus mintától.”¹³⁰ Az idősíkok egymásba csúsztatására-torlódására további példa lehet *Az aranypolgár* regényideje, mely egy ideális – biedermeier?¹³¹ – korban játszódik, de a regényidő történelmi megfelelője mégis az a korszak, melyet az elbeszélő így jellemez: „Az alkotmányos éra helyreállítása után történt.”¹³² De hogy ez az éra az olmtüzi oktrojált alkotmányhoz vagy a kiegyezéshez köthető, arra nézve nem kap az olvasó fölvilágosítást, még az sem segítheti az értelmezést, hogy Budapest polgármestere a hosszas tartózkodásra újra a fővárosba érkező uralkodót várja.

A *Vándormadár* spleenes főszereplője számára már kényelmetlen és zavaró a történelemnek az a megjelenési formája, mely a vidéki Magyarországra oly jellemző. A megvásárolni kívánt birtokon és a kúriában tett látogatása, mely egyetlen nagyívű aprólékos leíró jelentbe komponálja a vidéki létet a vidéki magyarság léttapasztatásával és -szemléletével, valamint ennek a létnek a tárgyi rekvizitumaival, végképp meggyőzi arról, hogy az ősök világába nem kapaszkodnak már gyökerei,¹³³ menekül a nagyvilági életbe. A kúria mennyezetes Rákóczi-ágya, és ezzel összefüggésben az álmatlanság, a mozdulatlanság – melyet az örökös eső csak fokoz –, valamint a családi kripta közelsége a kertben, nem egyszerűen az elmaradottság vagy a jelenné élt múlt (a daliás kuruc idők?) until ismert jelölő. A pusztuló kert, a mindent belengő rothadászag és a hideg, nyirkos szobák inkább a halál és az elfeledettség fenyegetését jelentik, s ebben az értelemben írják fölül a hagyományos értelmezési lehetőséget, a dekadencia hangulatát teremtik meg a történelem kulisszái között alvó Magyarországon.

A *Görgy csillaga* című regény¹³⁴ – noha csak három fejezet készült el belőle – világosan jelzi Lovik elképzeléseit a történelmi epikával kapcsolatban. A kezdő mondat ezúttal nemcsak arról tájékoztatja az olvasót, hogy írója életében a lovassport fontos szerepet játszott. A történelem elutasításaként is olvashatók a nyitó sorok. Figyelmeztetnek arra, hogy a tudományos értelemben vett, vagy tudományos narratívákra is támaszkodó történelemfölfogás idegen ettől a szövegtől. Semmit sem mond ki, nem von le tanulságokat – hacsak Ándornaki elmékedéseit nem értelmezzük így –, ehelyett bemutatja, leírja, láttatja mindazt, amiből az olvasó összerakhatja a XIX. század dereka Magyarországnak rajzát,

¹²⁸ I.m. 139., 156., 157.

¹²⁹ 34. jegyzet 76–77.

¹³⁰ I.m. 83.

¹³¹ Amennyiben lehetséges ehhez a korszakmegjelöléshez jelentést tulajdonítani a Lovik prózában.

¹³² 28. jegyzet 287.

¹³³ 95. jegyzet 46–53.

¹³⁴ 1916-ban jelent meg a Nyugat 2. számában.

mégpedig úgy, hogy a töredék legnagyobb részében az események nem is Magyarországon játszódnak. A haza képe Andornaki emlékezéseiből, párbeszédéből, eszmefuttatásokból bontakozik ki, hasonlóan ahhoz, ahogy a szöveg vége felé a dunai hajút során az ismerős partok tája bontakozik ki Görgey és Andornaki előtt. Bár néhány frázisa kissé megkopott, a szöveg magyarságképe kritikus és pontos, illetve olyan, amilyennek például Széchenyi István *Naplójából* vagy nem utolsósorban Jókai *Egy magyar nábobjából* megismerhetjük. Utóbbi franciaországi jeleneteire emlékeztet Gerényi és Andornaki első találkozása a hajón, Gerényi félszeg viselkedése és Andornaki finom, de kimért elutasítása. Mindez a „magyarok, ha külföldön találkoznak” tipizálása, mely Andornaki első önkritikus elmékedését indítja el. Ebből az önkritikából a korabeli magyar nemesség motiválatlan személyiségtípusának képe bontakozik ki, melynek központi fogalma, talán az „átmenet” kifejezésében ragadható meg. Ez az „átmenet” valójában a magyar nemes létmódja, egész céltalan élete „átmeneti kor”.

„'Az átmenet', ahogy ezt a furcsa dermesztő és álmatag állapotot nevezte, egyre tovább és tovább tartott, és úgy látszott soha se akart véget érni.”

Az átmenet kifejezést olyan korra alkalmazza a szöveg, mely nem alkalmas építő, alkotó tevékenységre, körülbelül ugyanazt jelenti, mint a Claudio Magris által a Habsburg-mítosz kapcsán idézett osztrák kifejezés, a *fortwursteln*.¹³⁵ Eltölteni azt a „kis időt”, ami tulajdonképpen az élet, ahogy *Az udvar* című elbeszélésében írja Krúdy Gyula,¹³⁶ akinek Móricz Zsigmond tulajdonította nekrológiájában az átmeneti korról kapcsolatos híressé vált sorokat, melyek Huszárík Zoltán *Szindbád* filmjében is fontos szerepet játszanak.

„Nem szeretem én ezt a mai világot... Azt mondják 'átmeneti idők'... Csak hogy én nem kívántam átmeneti időt: igaz, ezt az egész életet se tudom, hogy valaha kiköveteltem volna...”¹³⁷

Ezek a sorok fejezik ki legtalálébban az „átmenet” jelentését, abban az értelemben is, ahogy talán Andornaki használja, aki még nem sejt, hogy másfél évre fölfüggesztetik az „átmeneti kor” Magyarországon. A Gerényi által fölolvastott osztrák újság szalagcímeiből értesül a forradalomról. A gyors, rövid közlésegyeségek bombázzák a hallgatót, s az olvasóban is a forradalmi események aktivitásának hangulatát ébreszthetik. Andornaki azonban egyszerre figyel a fölolvastásra és arra, hogy egy álmos berlini pincér a legyeket püföli lassan a légyecsapóval „és Andornaki lelkében a tompa puffanások összekeveredtek a történelem eseményeinek robajával.” A hírek hallgatója nem egyszerűen szkeptikus az elhangzottakkal kapcsolatban, hanem – úgy tűnik – a figyelmét sem keltik föl sem az információk, sem az események. A magyar szabadságharc – főként Jókai által – mitizált cselekményét bemutató szövegektől alapvetően idegen ez a hangnem. Lovik nem a dicsőség

¹³⁵ „ellenni”, „lébecolni” In: Claudio Magris: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1988. 236. oldal 20. jegyzet.

¹³⁶ Krúdy Gyula: *Pókhálós palackok*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 594.

¹³⁷ Móricz Zsigmond: *Krúdy elaludt*. In: *Krúdy világa*. (gyűjtötte és írta Tóbiás Áron) Osiris Kiadó Budapest, 2003. 286.

történetét írja, hanem a történelmi pillanat fölismerhetőségének lehetőségét latolgatja, illetve a lehetséges fölismeréshez vezető utat követi végig. Ehhez kapcsolódóan változik a szereplők – elsősorban Andornaki – Magyarországról alkotott véleménye. Ezekben az elképzelésekben a haza emblematikusan tematizálódik. Előbb nemtőként jelenik meg, majd egy rövidebb leírásban az allegória megelevenedvén annak az elmaradott országnak a képét mutatja, melynek fölemelkedéséért a reformkor honatyái munkálkodtak, hogy a többi európai nemzettel való összehasonlításban (mely a Lovik korabeli élclapok emblémaival dolgozván nem nemzetkaraktereket vonultat föl, hanem karikatúrákat) újra Hungária apoteisztikus elképzelése győzedelmeskedhessen, de csak azért – ahogy olvasható – mert soha nem is létezett, így hát kikezdetlen.¹³⁸

Bécsbe érkezvén a berlini osztrák „lapszemléhez” hasonlóan értesülhet az olvasó mindarról, amit Andornaki a forradalmi eseményekről megtudott. Az nem tudható immár, hogy milyen körülmények között szerezte értesüléseit, azonban a „távirati” stílus ismét a forradalmi események rapszodikus menetét imitálja. Ebben az eseménysorban a magyar történelmet alakító, közismert személyek alakja magánemberekként bontakozik ki, lévén nagyrészt Andornaki ismerősei. Így nem bravúros és merész diplomáciai vagy katonai tevékenységükről, történelmi szerepükről van szó, hanem magánéletük apró jegyeiről, melyek gyakorta (például Mészáros Lázár esetében) ellentétbe állíthatók történelemkönyvekből ismert közszereplésükkel. A bécsiek viszonya a forradalomhoz kedélyes-tréfás, játékos. Jellemző, hogy a forradalmi Bécs bemutatása Nestroy *Freiheit im Krähwinkel* (Loviknál: Die Revolution im Krähwinkel) című bohózatának sikerével kezdődik. A bécsiek kedélyességének hátterében azonban könnyen fölfedezhető az a mélyes és józanságról tanúskodó pesszimizmus, melyről Wolfgang Kraus hosszasan elmélkedik *Kultúra és hatalom* című munkájában.¹³⁹ Kraus Nestroyt „mélyen pesszimista” írónak tartja, kinek szereplői abból a meggondolásból merítenek erőt a lumpoláshoz vagy a tréfához, mely szerint a világ és az élet alapvetően tragikus, szükségszerűen rossz vége lesz mindkettőnek, hát legalább addig érezzük jól magunkat. Könnyen értelmezhető Lovik Bécs-képe is így, az októberi véres események árnyékában. A magyarokra jellemzően a magyarországi hajóúton cigánybanda játszik „népdalokat”, ráadásul egyszerre kettő, egy a hajó orrában, egy a tatjában. Andornaki értetlenül szemléli a változást, melyet mintha nem tudna követni. A bécsi forradalmi eseményeket még föl tudja dolgozni, de amikor osztrák

¹³⁸ „Magyarország képe úgy élt előtte, ahogy a megyei gyűléseken, a mellüket verő hazafiak szónoklataiból, a túlzó költők verseiből kirajzolódott. A fegyverbe öltözött, nagy természetű, acélvértes Hungáriaként, büszke, nagy szemű asszonyként, amint merően előre tartja széles pallosát. Folyton az ő nagyságáról beszéltek, folyton térdre borultak előtte, és közben a táblabírók agarak után lovagoltak, a parasztok keservesen húzták az ígát és a katonák a kávéházakban és kaszinókban kártyáztak. Hol volt a nagy Hungária? Kiben lakott? Az elmaradt, eladósodott vidéki polgároknak, a részeges lapszerkesztőkben, a névnapokra verselő rektorokban, a szószátyár szónokokban, a csapszékekben énekelő diákokban, az uzsoráskodó kis kereskedőkben, az armálisára és lovaira büszke kurta nemesben, a franciásan nevelt főurakban, a rossz vidéki színészekben? Hungária, Hungária! ez az ünnepélyes arcú szó hallatszott úton, útfélen, Hungária palástjával, óriási koronájával, félelmetes görög alakot öltött és toronymagassággal emelkedett a többi nemzet fölé. A német, mint hálósapkás sógor, az olasz, mint fülbevalós népénekes, az angol, mint kockaruhás, cilindere utazó, az orosz, mint gyertyafaló medve élt a köztudatban, csak Magyarország volt szép, győzhetetlen és félelmetes, mert csak a képzeletben és nem az élet szántóföldjén élt.”

¹³⁹ Wolfgang Kraus: *Kultúra és hatalom. A vágyak átváltozása*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1993. 62–64., 178–180. Ugyanitt idézi a poroszok és az osztrákok közti különbség kapcsán a régi élcet: „a poroszok számára a helyzet komoly, de nem reménytelen, az osztrákok számára reménytelen, de nem komoly.”

ismerőse fölvilágosítja arról, hogy „Bécsben ti magyarok vagytok az urak.”, valamint, hogy a bécsi események alakításában a magyaroknak jelentős szerepük volt, végképp nem érti a helyzetet. Ekkor jelentkezik a regénytöredék másik kulcsszava, az „akarat”, mely ellentéte lehet az „átmenet”-nek. Andornakit az érdekli, hogy honnét vették a magyarok az akaratot ahhoz, hogy saját kezükbe vegyék a sorsukat. Bécsi ismerőse a kifejezés viszonylagosságára hívja föl a figyelmet, de magyarázata valójában csak a kor eseményeinek változékonyságát indokolhatja.

A regény címszereplője az utolsó lapokon, a dunai hajóúton jelenik meg, és először németül szólal meg, fölismerve Andornakit. Az elbeszélő olyan aprólékos leírást ad testalkatáról, arcáról és külsejéről, mintha nem ismerné a magyar olvasóközönség a szabadságharc legellentmondásosabban (és hozzátehető: legigazságtalanabbul) megítélt alakítóját. Az igaztalan és elhamarkodott értékelésre bemutatásában is történik utalás: a katonaiskola diákjai sem értették meg és félreismerték a *Görgy csillaga* főszereplőjét. A regény további elkészült részében kettejük párbeszéde olvasható, melyből kiderül, hogy Görgy is óvatosan fogalmaz honi várakozásait illetően, de ő bizalommal fordul a szabadságharc ügyéhez, melynek immár el is kötelezte magát. Ismét fölmerül az akarat kérdése, s ezúttal Görgy részletes válaszban fejt ki vele kapcsolatos nézeteit. Először szinte pragmatikus szabatosággal határozza meg az akarat mibenlétét, melyet megszerezhető, fejleszthető tulajdonságnak tart. De szinte azonnal a bátorsággal vonja párhuzamba, melyet az akarattal lehet megpróbálni. Egyszerre vonatkoztatja kijelentéseit a hazára és önmagára is. Bizakodik, de egyelőre nem biztos a dolgában. Ez azonban nem az a tehetetlen szkepszis, amely Andornakira jellemző. Görgy várakozással tekint az ismeretlen jövő felé. Andornaki a régi, emblemikus Hungáriára hivatkozva védi kétkedő magatartását, Görgy szerint új Hungáriát kell teremteni, mert a régi gyakorlatilag életképtelen. A legmeglepőbb fordulat a töredék végére maradt. A '10-es évek első felében született szöveg Görgyje nemcsak az Ausztriával küszöbön álló háborút jósolja meg, hanem az azt követő kiegyezést is.

„Bizonyos, hogy harcba kell szállanunk Ausztriával. (...) És mi lesz a vége? Három évszázad óta minden magyar szabadságharcnak kiegyezés a vége. Ez is oda vezet. Föllobbanunk és lassan kialszunk, a nagy ember az lesz, aki a föllobbanásban a leghidegebb és a kialvásnál a legszenvedélyesebb lesz. És a legbölcsebb az, aki mindjárt a kezdetnél a végre gondol és olyan kiegyezést csinál, amely száz győzelemnél többet ér.”

Mintha ezek a sorok magyaráznák a történelmi Görgy ismert magatartását a szabadságharcban, s ugyanezek helyezik magyar történelmi távlatba (az időmeghatározás alapján a kuruc függetlenségi küzdelmek korának távlatába) a töredék eseményeit. Egyúttal kritikaként is értelmezhető a visszamenőleges jóslat, hiszen senki nem fogadta meg a szöveg Görgyjének tanácsát a „föllobbanáskor” és a „kialvásnál” tanúsítandó viselkedésről. Mintha ezért késett volna olyan fájdalmasan sokáig a kiegyezés, melynek a Lovik-műben megfogalmazott változatában mintha Deák Ferenc személye is kódolva lenne, mint „legbölcsebb”. A XX. század elejéről tekintve könnyen értékelődhetett úgy a kiegyezés, mint „amely száz győzelemnél többet ér”, Lovik a világháború első éveiben azonban már

borúlátóbban, bár óvatosan fogalmazott. Úgy vélte ez a háború végérvényesen meg fogja változtatni Magyarországot:

„Örökké meg fogjuk érezni, hogy 1914-ben világháború volt s örökké tülekedni fogunk annak társadalmi, gazdasági és szellemi következményei körül. Ameddig a világ világ marad vívni fogjuk a hátvédi harcokat az 1914-ik évvel.”¹⁴⁰

Az idézet rövidege miatt nem tudható, hogyan gondolta. Mindenesetre igaza lett. Lovik Károly, aki a kortárs íróktól eltérő – nem mindig kizárólag irodalmi – kontextusban figyelte és értelmezte az alkotássá érlelhető valóságot, a kor társadalmi-történeti tanulságait mégis hozzájuk hasonlóan (kiábrándultabban, de talán kevésbé szigorúan) fogalmazta meg műveiben. Személyiségének a(z irodalmi) nyilvánosságot kerülő vonásai és talán a hátrahagyott kötetek viszonylag kis száma miatt eltérő, sőt esetleg ellentmondásos kritikai vélemények formálódhattak művészetéről. A tény, hogy művei kapcsán elmarasztaló értelemben és szélesebb értelmezői szivárványkört nyitva egyaránt fölmerülhet a dilettantizmus meghatározása, nem annyira Lovik prózájának esztétikai értékeit csökkentheti, inkább a dilettantizmus jelentéskörét gazdagíthatja a szépirodalom klasszikus reprezentációjának irányába.

---

¹⁴⁰ Idézi Vass László: *Lovik Károly (1874–1915.)* In. Lovik Károly: *A préda*. Singer és Wolfner Kiadása Budapest, 1911. 5.

A hiány asszimilációja – az asszimiláció hiánya (Török Gyula véleménye a XIX–XX. század magyar századfordulójáról)

„Nehezen írt.”¹

„Új alakokká vált testekről indít a lelkem
szólani; isteneink! (hisz ez is mind általatok lett).”²

A magyar XIX–XX. század fordulója irodalmának társadalomtörténeti vonatkozásait, pontosabban ezek irodalmi-esztétikai recepcióját tekintve, szembetűnő a dzsentri problematikájának túlnyomó szerepe. A dzsentri – anyagi és társadalmi feltételeinek következtében – mintha valamely közeget képviselne a magyar századforduló történelmében. Ebből következhetne a középosztályhoz való tartozása mint szükségszerűség. Csakhogy a magyar társadalomtörténet ismeretében ez nem annyira szükségszerűség, mint inkább lehetőség, és ezt a különbségtévést szem elől tévesztve olyan messzemenő történelmi-erkölcsi következtetések vonhatóak le a dzsentri helyzetét illetően, melyek igazolhatósága igencsak kétséges. Török Gyula írásművészetéről már életében többen megállapították, hogy a magyar társadalom kérdéseinek realitán őszinte és kegyetlen kérdései foglalkoztatták. Tehát a szerző különösen érzékeny volt kora magyar történelmének formáira. Ez azonban nem állapítható meg a ránk maradt korpuszból. Mindazok a történelmi formák, melyekben a korban gondolkodtak vagy mai századforduló-képünket építhetik, nem voltak jellemzőek Török műveire,³ így a Habsburg uralkodóházzal kapcsolatos társadalomtörténeti emlékezet őrzése, sőt tudomásul vétele sem. Talán jellemző lehet erre a hiányra, hogy például Königrätz mindössze egyszer, egy udvarias utalás gesztusaképpen fordul elő az életműben.⁴ A Habsburg uralkodói család – meg nem nevezve – a Nyugat 1918. I. számába írt bécsi riport elején bukkan föl a Bécsben található kincsekről szólva, melyeket „ide sodort a véletlen szerencse, egy szerencsés család gyűjtő és harácsoló kedve.” Az *Egon* című regényben is név nélkül, csupán „kalapos király”-ként szerepel a „Bölcs és nagyeszű” uralkodó.⁵ A *Vándorló legény jegyzetei* című cikkben Bécs a régi hundsturmi temető rajzán keresztül mutatkozik meg. Török megilletődötten szemléli „egy letűnt és nálunk véletlenül sem mutatkozó nemes temetkezési művészet emlékeit.” Megidéződik a boldog békeidők hangulata is, a Török dédapa kapcsán, aki Bécsben jártában csakis magával hozott magyar kenyeret és magyar bort fogyasztott, akár egy Krúdy-hős. Radetzky adjutánsa sírjának fölfedezésével folytatódik a múltidézés, hogy aztán a Török szerint szintén itt (valójában a kismartoni Esterházy-várkapolna Haydn mauzóleumában)

¹ Thurzó Gábor: Török Gyula. In. *Ködlövagok. Írói arcképek*. Szerk. Thurzó Gábor, Előszó: Márai Sándor. Szent István – Társulat Budapest, 1942. 344.

² Publius Ovidius Naso: *Átváltozások*. (ford. Devecseri Gábor) Magyar Helikon Budapest, 1964. 5.

³ A *porban* történeti háttere Lőrinczy Huba alapos kutatásából is megismerhető. Lőrinczy Huba: *Török Gyula szépprózai életműve*. In. *Uő: Szépségvágy és rezignáció. A századforduló epikájáról*. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1984. 301. Ugyanitt ír Lőrinczy arról, hogy Török nem talált írói anyagot a világháborúban. I.m. 443.

⁴ Török Gyula: *Ikrek*. Osiris Kiadó Budapest, 1999. 16.

⁵ Török Gyula: *Egon*. In. *Egyenlőség*. 1917. február 3. 16.

nyugvó Joseph Haydn méltatásába torkolljon, hiszen ő az, aki személyével és talán művészetével egyesítheti a korabeli (művelt) Magyarországot az Osztrák Császársággal. A tévedést figyelembe véve persze fölmerülhet a kérdés: kinek a sírjánál tisztelgett a magyar „vándorló legény” valójában? A befejezés újra személyes hangú, visszatér a legendás életű dédapa, akire emlékezvén a magyar Napóleon tisztelet félreértelmezett szabadelvűsége keveredik a jobbágyfölszabadítás érzelmes kritikájával.

Mintha Törököt a magyar dzsentri sorsa foglalkoztatta volna műveiben. Munkájához olyan nézőpontot és eszköztárat, valamint társadalomelméleti megalapozást választott, mely a korabeli magyar irodalomban egyedül álló jelenség. Sőtér István *Török Gyula* című tanulmányában úgy fogalmaz, hogy Mikszáthhoz képest Török volt az, aki teljes mértékben szakítani szeretett volna a magyar dzsentrihez kötődő hamis sztereotípiákkal.⁶ Lehetséges azonban, hogy még ennél is messzebb ment, és a dzsentri magyar meghatározásaival is szakítani próbált, új értelmet adva a kifejezésnek, esetleg teljesen az addigi értelmezési körökön kívül helyezve azt. A Nyugat 1918. 5. számában Gellért Oszkár méltatja hosszan Török addigi munkásságát. Arcát egyszerre tartja „zsidós”-nak és „fajmagyaros” Szemere Miklós” arcnak. Művészetét „természetesen Jókait” hasonlítja Gellért, aki az orosz írókéhez képest könnyedebbnak ítéli meg stílusát, s inkább a francia hatást emlegeti: Guy de Maupassant-t és Anatole France-ot, utóbbit amiatt a bölcsekedő hajlam miatt, amelyet az oroszok kapcsán néhány sorral föntebb még tagadott. Harsányi Zsolttól tudható, Török kiválóan elsajátította a francia nyelvet, hogy kedvenc szerzőinek műveit eredetiben olvashassa. A legjelentősebb írónak Flaubert-t tartotta, s belefogott az *Érzelmek iskolájának* fordításába, de befejezni már nem tudta. Kováts József nem tartja jelentősnek Flaubert művének hatását,⁷ de a töredékben maradt fordításról ő is megemlékezik.⁸ Lőrinczy Huba elveti a Flaubert-hatás közvetlen eredményeinek lehetőségét a Török-életműben.⁹ Megjegyzem, Harsányi tagadja Balzac hatását az életműre, míg Kováts József doktori értekezése szerint Török követendő példának tartotta Balzacot.¹⁰ Az angol irodalomból Gellért Dickens kedélyét ismeri föl Török műveiben. Eszmefuttatását *A zöldköves gyűrű* iránti várakozással zárja, melyet a folyóiratbeli közlés során nem olvasott, Osvát Ernőtől viszont úgy értesült, hogy utóbbi „több mint 'A porban.'” Harsányi Zsolt alapos elemzésében Jókai hatása jelentőségében és összetettségében az addigi hatáskutatásokhoz képest egyaránt figyelemre méltó. Főképpen Jókai fantáziája, szuggesztív, áramló előadásmódja és nyelvi gazdagsága gyakorolt szerinte hatást Törökre,¹¹ aki emellett még Kemény Zsigmond és Tolnai Lajos prózáját is behatóan tanulmányozta.

A Török nekrológok egyik legkorábbi darabja Kortsák Jenőé a Nyugat 1918. 23. számában. A hosszas érzelmes bevezetőt követően szinte azonnal a magyar nemesi

⁶ Török Gyula: *A porban*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1964. 10–11. Ehhez hasonló véleményt formál a kérdésről Domokos Mátyás In. Utó: *Egy lelki arisztokrata*. In. Utó: *Ugyanarról másképpen. esszék. kritikák*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 70.

⁷ Kováts József: *Török Gyula élete. Doktori értekezés*. Ardealul Rt. Kolozsvár, 1930. 32.

⁸ I.m. 50–51.

⁹ 3. jegyzet 424.

¹⁰ 7. jegyzet 15–16.

¹¹ Vö. ezzel I.m. 10., 12. Török Gyula egyike volt azoknak az íróknak, akiket a Jókai-lepellel ravataloztak föl. I.m. 51.

középosztály realista ábrázolása hiányának taglalására tér át, melyet nemcsak az egész addigi magyar irodalomra tart érvényesnek, de elmarasztalja a Jókai- és a Mikszáth-életműveket is, melyeknek regényalakjai a magyar hiúságot kellemesen izgatják. Velük szembe Dosztojevszkij és Gogol módszereit állítja, és fölteszi a kérdést: vajon sikerült volna-e Török Gyulának megírnia „az új regényt a magyar középosztályról”? Furcsa módon két regényét emlegeti csupán, az *Ikrekről* és az *Egonról* teljesen megelégedezik. Márai Sándor majd' egy évvel későbbi visszaemlékezése ellentmondásosnak nevezhető, s nemcsak az újságírás megítélésének tekintetében. Többször leírta, és későbbi is leírja a jelenetet, ahogy az országházból elmenőben búcsúzkodnak egymástól Törökkel, ezúttal így zárja ezt a részletet: „Egy óra múltán már halott volt.” Pedig még egy napot élt – öntudatlanul – a Pajor szanatóriumban.¹² Török halotti arcképét a ravatalon minden bizonnyal Márai ragadta meg a legjobban. Előbb Krisztuséhoz hasonlítja szakállas fejét, majd tekintete a zöldköves gyűrűre téved, s ebből a képből bontja ki Török művészi hitvallásának – ha lehet ilyenről beszélni – allegóriáját. Márai fölismerte a zöldköves gyűrű szimbolikájának ellentmondásos voltát, mely talán magából az azonos című regényből sem bontakozik ki ilyen világosan:

„Zöld köves gyűrű – az a bizonyos, melyet minden nyomoron, vidéki szenvedéseken, filléres élet-halál problémákon keresztül keserű daccal megtartott, értéknek, kincsnek, búbánatos szimbólumnak, egy szent mánia ragaszkodásával, amelyről regényt írt s amiben úgy hitt, mint a keresztény a fészületben. Két dologban hitt: az írásban és a magyar gentry feltámadásában.”¹³

Mintha magával a Török életművel kerülne ellentmondásba Márai, amikor az írás „szentsége” mellé a nemesi középosztály (önmaga előli) megmenekülésének sikerét állítja mint Török személyes etikai rendszerének sarkalatos pontját, holott a hátrahagyott életműből ennek az ellenkezője sokkal könnyebben kiolvasható. Ezzel együtt szemlélve válik különösen elgondolkodtatóvá, hogy – akárcsak Kortsák Jenő – ő is hiányos leltárt készít a Török-művekből a végösszegzésnél. Megemlíti ugyan az *Ikreket*, az *Egont* azonban ő is kihagyja. Azt a regényt, amely rövidege és helyenként vázlatos kidolgozása ellenére a végleges, egyértelmű szakítás a magyar nemesi középosztály hagyományának összességével.

1922-ben jelent meg a Nyugat 20. számában a régi jóbarát és sajtómunkatárs Harsányi Zsolt szinte kisonográfának beillő tanulmánya, *Török Gyula, fertálmágnás és költő* címmel.¹⁴ A Byron *Childe Harold*jából vett mottót követően szinte azonnal a magyar dzsentri-sors vizsgálatának esélyeit latolgatja Harsányi, mint olyan munkáét, melynek főbb vonalait Török jelölte ki, a munka azonban korai halálával elvégzetlen maradt. Akárcsak Kortsák, ő is a külső rövid rajzával vezeti be mondanivalóját, hangsúlyozza Török ruházatának (melyet maga tervezett) „szándékosan régimódi szabású” voltát, de az 1918-as nekrológgal szemben semmi magyar jellegzetességet nem talál arcvonásaiban,

---

¹² Harsányi Zsolt számol be aprólékosan halálának körülményeiről, utolsó mondatait is megőrökítve.

¹³ Márai Sándor sorait jelzet, hivatkozás nélkül, de idézőjelben idézi Kováts József. 7. jegyzet 55.

¹⁴ Értékét némileg csökkentheti az a laudáció, melynek alanya éppen az a folyóirat, melyben napvilágot látott.

oroszosat annál inkább.¹⁵ Talán ő az első, aki lélektani szempontból is megpróbálja megközelíteni a Török-portrét. Viselkedéséből, mimikájából és mozdulataiból „Ferenczi Sándor egy szertelenül forrongó érzelmi élet rabságát találta volna egy rendkívüli önuralom zsarnoksága alatt.” – írja, s itt nem pusztán az elismert magyar pszichoanalitikus nevének említésére figyelhetünk föl, hanem az ösztön-én és a fölöttes-én harcára tett utalásra is. Talán az elsők között írja le azt is a régi barát, hogy az író természetes választása eredetileg nem az irodalmi hivatás volt, festő szeretett volna lenni, akárcsak egyik bátyja, György. Kís *Ferkó*¹⁶ című kuruc tárgyú első művének sikere fordította figyelmét az irodalom irányába, bár a képző- és az iparművészettel sohasem hagyott föl.¹⁷ Képzőművészeti tehetségét Lőrinczy Huba szecessziós vonásként értelmezi.¹⁸ Harsányi szerint az írás Török számára nem annyira tehetségéből fakadó hivatás, mint inkább elsajátítandó mesterség volt. Részletesen leírja, milyen nehezen alkotott az író Török, hogyan birkózott a nyelvvel.¹⁹

Kováts József 1930-ban megjelent doktori értekezése az első – és maig az utolsó – önálló, összefüggő munka Török Gyula életművéről, bár a kismonográfia a füzet terjedelmet alig lépi túl. A 60 oldalas munkának a 14. lapjáig kell várni, hogy életrajz mellett irodalomról is szó essen. Illés Endre bírálta *Török Gyula élete. Kováts József doktori értekezése* címmel a munkát a Nyugat 1931. I. számában, s szigorú kritikája rámutat: oly sokat merített Kováts Harsányi tanulmányából, hogy ez elhalványította az értekezés esetleges értékeit, ráadásul szerinte a szerző nem tudta kellőképpen értelmezni Török Gyula életművét. Az értekezés első oldalai többek között alapos genealógiai ismertetőt is tartalmaznak. A genealógia és a vele kapcsolatos heraldika fontos mellékszerepet tölt be Török legtöbb művében. A származást és a kiváltságokat, illetve azok emlékezetét hordozó dokumentumok képviselik műveiben a visszahúzó erőt, amely gátolná vagy gátolja Török hőseinek boldogulását. Ez alól talán csak egyetlen kivétel van, az *Egon* című regény vasalt ládája, melynek iratait tévesen értelmezve a mű levéltárosa akaratlanul is a nemesi múlttal való szakítás irányába befolyásolja a címszereplőt.²⁰ A genealógia diskurzusának teljes csődje a regény utolsó fejezetében következik be, mikor a levéltáros a zsidó hitre áttért egykori nemesnek bizonygatja ősi iratokkal, hogy ereiben egy cseppnyi zsidó vér sem folyik.²¹ A címszereplő első reakciója az értetlenség: nem képes azonosítani a levéltáros beszédmódját az általa használtakkal. Az értelmezés után viszont fenyegetve érzi magát és közvetlen világát a genealógia diskurzusa által, míg végül a származástannal szubjektív értékrendjének érveit állítja szembe.

---

¹⁵ „Tekintete olyan, amilyent Turgenyev és Bodenstedt leírása Lermontovnak tulajdonít.”

¹⁶ 7. jegyzet 17.

¹⁷ „Megtanult batikolni, lámpaernyőket tervezett mulatságból, lisztes zsákokról gyűjtötte a plombát és ólomöntéssel mintázgatott, még pedig tehetségesebben, semhogy ezt említés nélkül lehetne hagyni” – írja Harsányi. Kötetei borítójának egy részét is maga tervezte, így *A porban-ét* és a *Fehér virágét*. Lásd még 7. jegyzet 16.

¹⁸ 3. jegyzet 377.

¹⁹ Vö. ezzel 7. jegyzet 20.

²⁰ 5. jegyzet január 27. 20., február 3. 18.

²¹ I.m. március 17. 20. március 24. 21–22.

A *Ködlovagok* esszékötet szerkesztője – Thurzó Gábor – Szini Gyula mellett csupán Török munkásságát választotta elemzésének témájául, s tanulmányában ki is fejti, hogy miért:

„ha a magyar félmúlt íróit a 'tegnapok ködlovagjainak' nevezzük el, alig van kortársai között valaki, aki a feledettségnek mélyebb ködrétegéből lépne előnk, amikor alakját idézzük. (...) Irodalmunk egyik legjobbjáról nem tud az utókor, és ha a magyar irodalom XX. századának nagy alakjairól esik szó, az ő nevét soha meg nem említik.”²²

Korának történelemszemlélete mellett – vagy azzal szemben – Török Gyula a társadalom részét képező ember hétköznapi magántörténelmét helyezte előtérbe, de Thurzó tanulmánya nem annyira erre ügyel. Ő talán a magyar dzsentri elfogultan szomorú krónikásaként szeretne emlékezni rá,²³ még a kritika (például Harsányi Zsolt) szemében elismerően számon tartott gyermektárgyú prózáját is ebből a szempontból próbálja értelmezni.²⁴ S ehhez képest formál tragikusan (is) értelmezhető sikertörténetet a szerző utolsó hónapjaiból.²⁵ Ugyanakkor észreveszi a szemléletváltást is, éppen *A zöldköves gyűrű* és *A porban* kapcsán:

„Ez a két regény a leszámolás a múlttal, a származás kínzó traumáival. Hősiesség van bennük, elemezhetetlenül finom és mély hősiesség: valaki, akinek minden rezzenésében fajtája élete, múltja jelentkezik, kíméletlenül szembeszegül múltjával, legtitkosabb vágyaival és hitet tesz egy másik, a maga számára becsületesebb életforma mellett. A kérdésre, amelyet ötven esztendővel azelőtt Justh Zsigmond vetett fel, Török Gyula adja meg a választ: néhány csonka, inkább szelíden műkedvelői, mint igazán hivatott műre, két remekkel, melyek közül legalább az egyik, 'A zöldköves gyűrű', regényirodalmunk tökéletes, kikezdetlen kincse marad, amíg magyar nyelven írni fognak és írni szabad.”²⁶

Török közvetlen elődeit Thurzó Tolnai Lajosban és a kortárs Krúdy Gyulában látja (Török állítólag büszke volt, hogy egy szerkesztőségben dolgozhatott Krúdyval),²⁷ míg a magyar irodalmi panteonban Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel és Mikes Kelemen mellé helyezi,²⁸ bár nem indokolja, miért. Krúdyval és Adyval való kapcsolatát szinte minden életrajzírója említeni szokta. A magyar irodalomtörténet-írás egyik közhelyévé vált Ady híres fölszólítása a nagyváradi látogatások alkalmával: „Küldjétek Törökért!”, vagy: „Mondjátok meg Töröknek, hogy itt vagyok!” Nemcsak az unos-untalan ismétlés csökkentti az idézet értékét, hanem főként az idézés körülményei: tudniillik sohasem lépett egyik irodalomtörténeti munka sem tovább az idézésen túl, így nemcsak az nem tudható az

---

²² I. jegyzet 330–331.

²³ I.m. 332–332.

²⁴ I.m. 334., 336–337.

²⁵ I.m. 341–342.

²⁶ I.m. 335.

²⁷ Krúdy munkássága mellett Harsányi Zsolt szerint Török főként Babits és Móricz műveit tartotta sokra.

²⁸ I. jegyzet 345.

idézetből, miféle (irodalmi, személyes) kapcsolat lehetett Ady és Török között, de az idők során az is megkérdőjelezhetővé vált, hogy elhangzott-e valaha is ez a híressé tett fölszólító mondat. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy Ady hatalmas prózai-publicisztikai és lírai korpuszában egyetlen egyszer sem említetik Török Gyula.

A földolgozatlanul és kutatatlanul maradt Ady kapcsolattal szemben azonban jól olvasható Török művészetének Krúdy-féle recepciója. Krúdy 1917-ben recenziálta *A porban-t*, s a bevezetésben rögtön a történelmi regényekre utal egy párhuzam erejéig. Ezeknek a regényeknek ezúttal az lenne a föladatuk, hogy elfeledtessék az olvasóval a szomorú jelent.²⁹ Török regényét egyrészt illusztris külföldi irodalmi körbe helyezi, a XIX. század második felének és a századfordulónak angol és az orosz alkotói közé,³⁰ másrészt megállapítja, hogy *A porban-t* örömmel olvasta, annak ellenére, hogy „Nem szeretem a legtöbb új magyar regényt. Jókai után nehéz itt boldogulni.”³¹ A magyar vidék regényeként olvassa Krúdy *A porban-t*, olyan dokumentumként, ahogy Turgenyev regényei őrizték meg szerinte az orosz vidéki élet emlékét, s ez is egyik oka annak, hogy Török regényét nem sorolja a modern magyar epikai vonulatba. Krúdy következő cikke, az 1918-as *Szakállas Török*, már a nekrológok emlékező, az eltávozottat a kollektív emlékezetben elhelyezni szándékozó típusába sorolható. A címen kívül, mely később Márai Sándornak ad lehetőséget (ön)kanonizációs törekvései megvalósításához, a szöveg befejezése lehet ezúttal érdekes. „Török Gyula (...) szakállt viselt, mint keleten az urak” – írja Krúdy,³² s az 1940-es *Szindbád hazamegy* befejezésében Márai Sándor szinte ezt a hasonlatot használja, csak nem a szakállvisélet, hanem a tekintet kapcsán.³³ 1942. december 25-én a Pesti Hírlapban *Szakállas Török* címmel ír cikket Török Gyuláról, no meg arról a tűnt, illetve a második világháború idején tűnő időről, melybe a magyar irodalom általa értelmezett fénykora, valamint életének legjelentősebbként tételezett része tartozott. Így aztán a cikk nem pusztán Törökről szól, hanem arról a Törökre és a Török korpuszra való emlékezés által az emlékezetből előhívott világról, mely a *Szindbád hazamegy* című regény főszerepét is játssza a Krúdyval (is?) azonosítható alak mellett. Megjegyzésre érdemes, hogy Márai híres színtagmája (a gyertyák csonkig égnek), mely regénycím, de különböző műveiben visszatérő kifejezés is, *A zöldköves gyűrűben* is szerepel már hangsúlyos helyen (a kismemes osztályt búcsúztatva), nagyrészt a Máraiéval megegyező módon: „Egyszer csak tövig égnek a gyertyák.”³⁴

Márai cikkének hangvétele azt sugallja, hogy tárgya egzotikus, s az egzotikum ezúttal nem a tér-, hanem az időbeli távolság miatt adódik. A tizennégy év, mely Török halála

²⁹ Krúdy Gyula: *Török Gyula: A porban*. In. Uő: *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1989. 627.

³⁰ Sótér István inkább a francia (Flaubert, Goncourt-fivérek) és orosz (Kuprin) hatást emlegeti Török prózája kapcsán. In. Török Gyula: *A porban*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1964. 9. Domokos Mátyás novellái kapcsán említi az orosz és francia analitikus írókat, Kuprint, Turgenyevet, Flaubert-t és a Goncourt-fivéreket. Domokos Mátyás: *Utószó*. In. Török Gyula: *A porban*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1974. 391., valamint 4. jegyzet 159.

³¹ 29. jegyzet 628. Ugyanitt az újabb magyar olvasói szokásokról írván érzelmektől nem mentesen jegyzi meg: „Már Jókai sem tetszik mindig.”

³² I.m. 631.

³³ Márai Sándor: *Szindbád hazamegy*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó. Budapest, 1992. 125.

³⁴ Török Gyula: *A zöldköves gyűrű*. Franklin Társulat kiadása Budapest, 1944. 69.

óta eltelt, általában igen csekélynek mondható, Magyarország történelmében azonban sorsfordító események olyan sorozata sűrűsödik bele, amely éppúgy kitágítja az idő észlelésének kereteit, mint Krúdy Gyula hasonlóan emlékező szövegeiben. Márai számára már a Magyarország szerkesztőségének leírása – ahol Törökkel és Krúdyval dolgozhatott együtt – az emlékezés, ezúttal valami még régebbire való emlékezés eszközeivel válik leírhatóvá. A XIX. századi Életképek szerkesztőségéhez hasonlítva mutatja be a (számára) legendás redakciót, melyben Török az első író volt, akit személyesen ismert,³⁵ bár másutt máshogy emlékezik. Pedig 1919-ben a Nyugat 12-13. számában még így ír Törökről: „Kitűnő újságíró volt, bár szégyellte ezt, gyűlölte és lenézte az újságírást, a redakciót, mindent, ami ezzel kapcsolatban volt.” Valamely familiáris viszony is kialakult Török és az ifjabb pályatárs között, ahogy erről Márai beszámol: az idősebb művész mentora volt az ifjabbnak. Fontosnak tartom, hogy éppen az egymás iránti felelősség kapcsán merül föl a zöldköves gyűrű a visszaemlékezésben, látszólag Török külsejének leírása, valójában a nemzedéki kapcsolatok és a társadalmi interakciókban megjelenítendő hatalom, valamint a hatalom átruházásának aktuusa okán.³⁶ A visszatekintés megítéli a kortársakat, akikről akkor még nem volt tudható később történelemmé vált utóéletük³⁷ Ez az ítélet szinte csak azért állíttatik, hogy a keletiességében Turgenyevhez hasonlított Török személyisége még jobban kidomborodhasson, mégpedig olyan szigorú etikai háttér előtt, mely Dante *Isteni színjátékához* hasonlítódik, egyáltalán nem véletlenül Krúdy kapcsán.³⁸ Török halálát – melyet többen többször megörökítettek – a magyarság, Magyarország pusztulása felől közelíti meg Márai.³⁹ Cikkének zárása újra a közöttük lévő familiáris viszonyt idézi, ráadásul kettőzötten. „A temetés után különös árvaságban maradtam” – írja, majd Krúdyt idézi, aki később (is) hasonlóan a tisztelt idősebb pályatárs szerepét töltötte be életművében. Ez az idézet magyarázza és egyúttal verifikálja a cím kanonizációs törekvéseit: „Krúdy ezt írta róla: 'Szakállt viselt, mint Keleten az urak.'”⁴⁰ Visszatérve Krúdy rendhagyó Töröknekrológijához, a szerző a szöveg zárásában saját életművének egyik kulcsfontosságú kérdésére utal, a helyettes halál, a helyettes halott problematikájára, mely az *Utolsó szivar az Arabszürkénél, A hírlapíró és a halál és a Szindbád útja a halálnál (ötödik út)* című novellákban jelentkezik. „Sóhajtok, elgondolkozom, s míg a sárga kerten tovább lépegetek, úgy rémlik, hogy a szakállas Török valaki helyett itt meghalt, aki valamikor kijátszotta a halált.”⁴¹ 1984. június 30-án a San Diego-i emigrációban Krúdy 1914–1919 között írt cikkeit olvasva emlékezik még egyszer Márai Török Gyulára *Naplójában*. Ifjúságának földézésre adja az apropót az emlékezésre, melyben az addigiakhoz képest talán szigorúbban ítéltetik meg

³⁵ Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó. Budapest, 1994. 233.

³⁶ I.m. 234–235.

³⁷ Ebből a szempontból a vörös terrort szinte megszemélyesítő Szamuely Tibor szolgáltatathatna Török kapcsán irodalomtörténeti vizsgálódásra lehetőséget. Török körüli szerepéről és utóéletéről Harsányi Zsolt és Kovács József is írt. 7. jegyzet 38.

³⁸ 35. jegyzet 235.

³⁹ „Nem kell nagy képzelőerő hozzá, hogy elhiggyük: ezt az érzékeny és nemes lelket halálosan megsebezte, amit délelőtt átélt, a parlamentben, leterítette hazája pusztulásának híre.” I.m. 237.

⁴⁰ I.m. 237.

⁴¹ 29. jegyzet 631.

a szerző ifjúságának korszaka. Az egyre rövidebbé váló naplóbejegyzések között utoljára merül föl a magyar századelő tragikus történelme.⁴²

Török, Krúdy és Márai életműve között van azonban egy szorosabb szövegszintű kapcsolat is, melyet a zöldkőves gyűri szimbóluma szervez. Török regénye, *A zöldkőves gyűri* lehetne a kiindulópont, ha nem előzné meg Krúdy *Női arckép a kisvárosban* című novellája, melyben Lenke számára különösen fontos az a zöldkőves gyűri, amit föltehetőleg Szindbádtól kapott. 1913-ban kezdte meg Török regényének közlését az Élet, s 1911-ben jelent meg a Krúdy-novella. Márai Sándor 1921-ben *Föld* címmel kezdett befejezetlen regényébe, melyet bizonyos részleteiben szintén a zöldkőves gyűri hagyományozása szervez.⁴³ A Török-regénnyel egy évben, 1918-ban megjelent *A fehér virág* című „regényes novellafüzér”, mely a gyermekkor megíratlan regényének függelékéként is olvasható, *A mostohánk* című novellája mintha *A zöldkőves gyűri* előtanulmánya lenne. Novellányi térbe és időbe, dialógusok feszített közlésegyeibe sűríti Török a regény világát. Az elbeszélő a harmadik generáció tagjaként mit sem ért már a nemesi lét romantikájából. Így lesz tárgyilagos, de nem mindent tudó narrátora a mostohanagymama temetésének, ahol az ősi nemesi iratok és a zöldkőves pecsétgyűri a regényhez hasonlóan aláereszkednek a sírba.⁴⁴ A gyűrinek mint atyai adománynak, különösen a zöldkőves gyűrinek a Mikszáth Kálmán *Két koldusdiákjától* Mészöly Miklós *Megbocsátásáig* húzódo motivikus hagyományozódása kitüntetett, bár talán kevésbé elemzett jelenség a magyar irodalomban. Azon túl, hogy mint szimbólum önmagában hordozza az örökítés-hagyományozódás aktusa irodalmi megformálhatóságának lehetőségét, a magyar irodalom generációi számára lehetőség az önmaguk által kijelölt kánonba való tagozódásra. Így Krúdy és Török a Jókai- (és talán a Mikszáth-) életműre ügyel, míg Márai elsősorban Török Gyula regényéhez utalhat vissza, másodsorban a Krúdy-novellához. A gyűri mint atyai adomány, ezekben a művekben a főnálló társadalmi renddel való azonosulást jelentheti, s ebből a szempontból bonyolult értelmezhető – mert a megerősítést és az elutasítást egyaránt hordozza – *A zöldkőves gyűri* nek az a jelenete, melyben a kis Őz Tóni búcsúzik halott édesapjától.⁴⁵ Hiszen Őz József egész életével a régi hagyománytól való elszakadást és az új – polgári – értékrendbe való betagozódás szükségességét adta át gyermekeinek, akiket nem szigorú atyaként nevelt. Rónay György értelmezésében *A zöldkőves gyűri* történeti ideje egy nemzedékkel előzi meg *A porban*-ét, így a bölcs és erkölcsileg szilárd Őz József az álmodozó és visszavonult olvasgató Kender Kelemen nemzedéktársa lehet.⁴⁶ Őz Tóni visszafogott búcsúja az atyai szigorral, a nemesi hagyományokkal szembeni védekezést is jelentheti, de az új hagyomány követelményeivel szembeni értetlenséget is, s a későbbi események (főként a holt atya

⁴² Márai Sándor: *Napló 1984–1989*. Helikon Kiadó Budapest, 2002. 39–40.

⁴³ A kérdéskörrel kapcsolatban lásd: Fried István: *Ismeretlen fejezet Márai Sándor ismeretlen regényéből*. In. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1999. 5-6. sz. 584–597. és Kelemen Zoltán: „Az istenek technikája” (*Az elbeszélés ritudái Mészöly Miklós Közép-Európa - prózájában*) In. Uő: *Szélkőnyvek. Multikulturalizmus a közép-európai irodalomban*. Lazi Könyvkiadó Szeged, 2007. 17–75., de különösen: 62–66.

⁴⁴ Török Gyula: *A fehér virág. Regényes novellafüzér*. A Táltos Kiadása Budapest, 1918. 59–70., de különösen 63–64., 66., 70.

⁴⁵ 34. jegyzet 224.

⁴⁶ Rónay György: *Török Gyula*. In. Uő: *A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*. Magvető Kiadó Budapest, 1985. 401. Vö. ezzel 3. jegyzet 305.

szellemének segítő megjelenése) inkább az utóbbi értelmezést erősíthetik. Atyja szelleme a munka, a haladás polgári erényeire figyelmezteti a regény álm jelenetében.⁴⁷ Később, az *Ikrek* című regényében a karneolos pecsétyűrűk azonosságuk által már a megtévesztés eszközei lesznek,⁴⁸ így már az expozícióban a tragikus végkifejletet előlegezik, mely tévedés, tévesztés, csalás és csalódás következtében zárja le az elbeszélést.

Török Gyula hősei a két Cholnoky, Lovik vagy Szini hőseihez hasonlóan a szabadságharc utáni kor, illetve a kiegyezés gyermekei, akik előtt minden magasztos és nagyszerű tettet végrehajtottak már az előző két nemzedék fölmenői.⁴⁹ A pálya, amely várja őket, csupán azzal a szerkesztőségi robottal kecsegtet, amely a *Karriér* Páljának jutott,⁵⁰ vagy az a Lovik Károly regényeire jellemző spleen a nemzedék osztályrésze, mely a *Mindnyájunk keresztje* című Török-novella hősét sújtja.⁵¹ Az említett „ködlovagok”-hoz képest azonban Török messzebb keresi a magyarság megváltozásának okait. *Magyarok* című, nehezen besorolható, meseszerű novellája például, amely a honfoglalás és az államalapítás közötti, a történeti tudat szempontjából homályos időkben játszódik, a kényelmes új haza csábító erejében keresi és találja meg a magyarság megszelídülésének okait.⁵² Aki marad, a nemzedékeknek azt a sorát nyitja meg, amely végül Török koráig és annak nemzeti-nemzedéki kérdésfölvetéseig vezet. Aki visszatér az őshazába, az szabad marad, de sorsa a hazátlanság, és ami esztétikai szempontból talán ennél is fontosabb: az ismeretlenség. A magyarság szempontjából a másik végpont is megjelenik novelláiban. Míg a *Magyarok* tematikailag szinte őstörténeti, mégis fiatal korról és gyaníthatóan a fiatalságról (is) szól, addig a *Magyart temetnek*⁵³ kortárs témája mellett az élet végét, az utolsó utat ragadja meg, bár már kezdetével paradox helyzetet teremt: negyvenéves „ifit” temetnek. A novella halott főszereplője – akit a temetési menet tagjainak párbeszédéből ismerünk meg – a *Magyarok* főszereplőjéhez hasonlóan szintén kiválik a magyar társadalomból, bár szecessziója nem térbeli, mint amazé, s nem is kelet felé mutat. Választott hivatásával, a festőművészettel inkább a kor Nyugat-Európája felé irányulna. Török Gyula bátyja, György, méltatlanul elfeledett festő volt, s maga Török főként Budapestre érkezése után ontotta magából a színvonalas képzőművészeti tárgyú cikkeket.⁵⁴ Míg a *Magyarok*ban a keletinek maradás dinamikusan bár, de a visszalépésként jelentkezik, addig a *Magyart temetnek*ben a kelet már (földrajzilag és társadalmilag is) adott, s az elmozdulás egyértelműen nyugati irányba történhetne csupán, ha ezt az elmozdulást nem akadályozná meg valami, amiről *A porban* óta tudható, hogy a magyar földben, a tájban és nem utolsósorban

---

⁴⁷ 34. jegyzet 285.

⁴⁸ 4. jegyzet 10.

⁴⁹ Lásd például a *Rozika* Bakacs Balambériját, akinek „nagyapja alispáni székben ült, az apja Görgey seregében szolgált és az őrnagyságig vitte.” Török Gyula: *Szerelmes szívünk*. Légrády testvérek kiadása Budapest, 1917. 11.

⁵⁰ I.m. 205–212.

⁵¹ Török Gyula: *A halszemű három fia*. Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Kiadása Budapest, 1919. 130–135.

⁵² 49. jegyzet 159–164.

⁵³ 51. jegyzet 10–15.

⁵⁴ 7. jegyzet 46–47. Domokos Mátyás *Ugyanarról másképpen, esszék, kritikák*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 46.

a(z) ezúttal negatív értelemben vett) nagycsaládban tematizálódó hagyomány, melynek önmeghatározásától mind a haza, mind a haladás klasszikus értelmezései távol állnak. *A porban* nem egyszerűen kordokumentum,⁵⁵ sokkal inkább értelmezhető a családi-egyéni tragédia által, melynek természetesen társadalmi-történeti tanulságai is lehetnek, de központjában nem a porváros kicsinyes mindennapjai állnak. Az ezeréves hagyomány Széchenyi „egyedül vagyunk” idézete felől egyelőre még optimistán értelmeződik a regény kezdetén,⁵⁶ bár már itt furcsamód megakad az érvelés, éppen az ezer év emlegetése kapcsán.

Török műveiben általában fontos az irodalmi referencia, a metafikció sem idegen szövegvilágától. *A porban* Kender Pálja például „úgy érezte magát, mint egy novellahős. És nem is tudta, hogy milyen igaza van.”⁵⁷ Ez a kijelentés megelőlegezheti azt az olvasói tapasztalatot is, amely a XIX. századi orosz irodalom fölösleges emberét érezheti találónak a sorsa formálását nem vállaló Kender Pál kapcsán, de egyelőre inkább a lehetséges világ teremtett voltának tudatát erősítheti. *A Fehér virág* című novella szintén él a metafikcióval, amikor az emlékezetet szimuláló elbeszélést megszakítva a narrátor saját szépirodalminak ítélt munkáit ékeli be a szövegbe, talán azért, mert így könnyebben elmondhatja történetét, mint a kezdetben választott emlékezői hozzáállás segítségével.⁵⁸ Itt említhető az az eljárás, mely főként *A zöldköves gyűrűre* jellemző: a különböző elbeszélői műfajok és lehetőségek együttes alkalmazása egy elbeszélői szerkezetben. Burger Deborah naplójára⁵⁹ és az Őz gyermekek leveleire utalok. Török regényeiben fontos, hogy mit olvasnak a szereplők.⁶⁰ *Az Ikrek* címszereplői „nagyon, nagyon sokat” olvasnak, ráadásul különleges módszerrel. Elválaszthatatlanságukat közös olvasmányélményeik és szó szerint közös olvasásuk is erősíti: egy könyvből olvasnak, egyszerre, bár egyikőjük inkább a népszerű regényeket (pl. Sue műveit) kedveli, míg másikkuk talán a tudományos igényű műveket.⁶¹ Nehéz lenne ezekből a kijelentésekből messzemenő következtetéseket levonni, de a fivérek között egyre növekvő különbség talán ebben az ízlésbeli eltérésben jelentkezik először. Akkor kerül elő újra az irodalom a regény arisztokrata társaságában, amikor annak írótagja eltávozik, mintha féltékeny jelenlétében nem lehetett volna irodalomról beszélni. Crocker és Paul de Kock között említetik Jókai mint kedvenc olvasmány, de az elbeszélő megjegyzi, hogy olyan szereplő tartja kedvencének Jókait, „aki diákkora óta alig olvasott.”⁶² Az ikrekről ekkor derül ki, hogy egyikőjük Dickenst tartja legtöbbre a szépírók közül, míg másikkuk Stendhalt, s így a beszélgetés fonal a *Vörös és fekete*re terelődik. Komoróczy Pál naiv olvasóként

⁵⁵ Török Gyula: *A porban*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1964. 16.

⁵⁶ „Igaz ugyan, hogy a származásunk, az eredetünk éppen ellenkező irányba visz, mint amerre haladni akarunk. Igaz, hogy nincs egy fia rokonunk egész Európában, és a nyelvünket nem érti, nem olvashatja be egy nemzet sem, de azért mégis sokan vagyunk, élünk, nemzeti kultúrát teremtettünk és ezer éven át...” I.m. 17.

⁵⁷ I.m. 28.

⁵⁸ 44. jegyzet 17–24.

⁵⁹ 34. jegyzet 152–165.

⁶⁰ Kender Pál Balzac *Goriot* apójiára és Turgenyev műveire emlékezik, később minden idejét atyja könyvtárának szenteli. 55. jegyzet 36., 158., 271. *A fekete gyémántok* elbeszélője Andersen mesék allúziójával emlékezik gyermekora helyszíneire. 44. jegyzet 47.

⁶¹ 4. jegyzet 35–36.

⁶² I.m. 42.

rajongással jegyzi meg Stendhal művéről, hogy csak az tud ilyen regényt írni, aki maga is „kalandor”, tehát az író személyisége és műve között közvetlen megfelelést tételez. Kiderül továbbá, hogy vendéglátójuk, Margit asszony éppen ezt a művet olvassa, s ott tart, ahol „Julien egy fekete este de Renalné karjára teszi a kezét...” Ennek a kijelentésnek következményei lesznek a regény teremtett világában is: nem sokkal később a Komoróczy ikrek ugyanígy, csakhogy két oldalról egyszerre érintik meg Margit karjait, s talán ezzel a gesztussal kezdődik a tragikus végkifejletű szerelmi viszony.⁶³ Bori Imre nyomán Lőrinczy Huba hívja föl a figyelmet arra, hogy Török hőseinél az irodalom és a művészet általában sorsfordító szereppel rendelkezik.⁶⁴

Gyakran a jellemrajzot is az irodalmi-művészeti irányultság fölvázolása pótolja, mint *A porban* szövegvilágában. Kender Kelemen portréja Verlaine, Ovidius, Zrínyi, Schiller, Berzsenyi és a Goncourt-ok olvasásának emlékével rajzolódik ki. Erőteljes vonásokkal bővül szellemi portréja a japán művészet bevonásával.⁶⁵ Kender Pál és felesége között tovább mélyíti a megértés szakadékát az olvasáshoz való viszonyuk, pontosabban az olvasás hiánya, melyet felesége Paolo és Francesca történetére célozva árul el.⁶⁶ Később neje olvasmányélményei felől érdeklődik Pál, a helyzet azonban vizsgáztatásra inkább emlékeztet, mint beszélgetésre.⁶⁷ A férj számára a valóság elől való menekülés kezdetben még föl sem ismert lehetőségét nyújtják a könyvek virtuális terei.⁶⁸ Az operett is a valóságra való vonatkozathatóságában jelenik meg a regényben. A magyar kurtanemesség mindennapjairól jegyzi meg vidékre látogatván Kender Pál nevetve, hogy „Operett, tiszta operett (...) ez a legtipikusabb operettfalu.”⁶⁹ Az operett ezúttal lehetséges világának megformáltsága miatt válik szimbolikussá, hiszen az Ágotaiak ősi birtoka a zenés színházak világához hasonlóan távolodik a mindennapok valóságától.

Bár már kolozsvári tartózkodása alatt mindennapi (recenzensi) kapcsolatba került a színházzal, s két drámai művén kívül filmforgatókönyvet is írt,⁷⁰ Török Gyulát nem vonzotta a zenés színház, az operett,⁷¹ sőt, Harsányi Zsolt szerint a színház sem. *A dalos madarak* című novellában azonban nemcsak az operettel kapcsolatos fönntartásairól szerezhetünk tudomást.⁷² Az erőteljes etikai vonulat az olvasó figyelmét az operett, illetve a vidéki zenés színjátszás esetleges sekélyességeire terelheti, s elgondolkodtató lehet operett és valóság viszonyának éles szembeállítása is: míg kisfia súlyos (később kiderül: halálos) betegségével

---

⁶³ Harsányi Zsolt *Török Gyula. fertálmágnás és költő* című munkájában ennek a jelenetnek életrajzi vonatkozást ad.

⁶⁴ 3. jegyzet 400–401.

⁶⁵ 55. jegyzet 47., 84–85. Paul Verlaine költészetének olvasmányélménye a regény végén mint kedves emlék még egyszer föltűnik. l.m. 335.

⁶⁶ l.m. 272–273.

⁶⁷ l.m. 274.

⁶⁸ „Ez az egyetlen öröm – gondolta magában –, ez az igazi öröm csupán. Az embert kiemeli, más világba helyezi egy nagy ember könyve.” l.m. 85.

⁶⁹ l.m. 102.

⁷⁰ 7. jegyzet 42–43. 56–57.

⁷¹ Sötér István általában is megfogalmazza, hogy – habár Török munkásságában is jelentős szerepet játszott a publicisztika – szépirói tevékenységére alig vagy egyáltalán nem volt hatással az újságírás. 55. jegyzet 1964. 7.

⁷² 51. jegyzet 36–44.

küzd a szállásukon, addig a kar szőke énekesnőjének vidáman táncolnia és énekelnie kell. Erre a kettősségre már az első lapokon fény derül, s a bevezető is ezt készíti elő a kulisszák előtti és mögötti világ megmutatásával. Esztétikai szempontból azonban még szigorúbb a szöveg a „könnyű műfajhoz”. Ha a dalbetétek idézeteit nem a kartáncos- és énekesnő családi tragédiájának szemszögéből olvassuk, hanem a főszöveg közlésegségeire való válaszként, nyelvi szempontból tekintjük, akkor először is az tűnik elő, hogy az idézetek az operettvilág epizódjainak tipikus – bár jelentősen fölhígított – kliséit követik, másrészt a cin cin, pimpamparé putyipurutty és kutykurutty típusú halandzsa morfológiai tekintetben állítható szembe a szöveg egészének megformáltságával. Az, hogy az adott színpadi műfaj egyúttal zenéi is, a novella szövegterében nem kerül előtérbe. Harsányi Zsolt szerint Török eredendő fogyatékossga volt amuzikalitása:

„az operának abban a paradoxonjában, amit Bie Oszkár állít fel az énekelt érzelmekről, ő csak a komikumot látta, az operettben pedig azt a hitvány férc-nagyképűséget, amely a ma divatos operettet csakugyan szenvedhetetlenül utálatossá teszi.”

Török kortársai, később pedig a vidéki magyar feudális elmaradottságot szívesen ostorozó szerzők-kritikusok számára Kender Pál, *A porban* főszereplője a nagyra hivatott hős, akit a „magyar ugar” lehúz és megfojt. Domokos Mátyásnak az *Ikrekhez* írt utószavában Kender Pál „Schönggeistnek csúfolt ’falusi Hamlet’”, aki a „legnemesebb emberi és szellemi értékeket” hordozza, s a „vidéki úri életvitel” „pusztítja el, s temeti porba.”⁷³ A Schönggeist mint tulajdonság ezúttal egyértelműen negatív. A Nyugat 1913-as számában azonban Török újra használja ezt a kifejezést. Föltehetőleg az első magyar recenzense volt Muraszaki asszony *Genji monogatari* című regényének, a Hamvas Béla - féle fordítást jóval megelőzve. Ebben az értő és érzékeny ismertetőben többször alkalmazza a schönggeist (sic!) kifejezést mint a magasrangú műveltség jelzőjét, pozitív értelemben. Domokos szerint Török volt az a magyar író, aki először szemlélte és ábrázolta kíméletlen objektivitással a dzsentri társadalmat. *A porban*-hoz írt *Utószavában* úgy fogalmaz, mintha a főszereplő képes lenne alternatívát nyújtani a poros kisváros társadalmi problémáival szemben.⁷⁴ Pedig Kender nem egyszerűen önsorsrontó jellem, ahogy arra tragédiájából következtethetnénk. Valamely különködő módon egyéni és megmagyarázhatatlan „becsületkódex” fölsőbb parancsainak engedelmessé tesz tönkre maga körül mindent és mindenkit. Nem tehet mást, mint rombol és pusztít, amihez hozzá ér, az megsemmisül, tönkre jut. Ebből a szempontból Jevgenij Anyeginhez hasonlítható inkább, mint például az *Úri muri* Szakhmáry Zoltánjához.⁷⁵ Megjegyzem, Kováts József *A porban* főszereplőjét és annak problematikáját sajátosan magyarnak tartja.⁷⁶ Pált a megsemmisülés vágya kergeti, de mielőtt még meghúzná a ravaszt, környezetét is földülja, sőt: gyermeteg módon a környező porvárost

---

⁷³ Domokos Mátyás: *Török Gyula: Ikrek*. 4. jegyzet 158.

⁷⁴ Domokos Mátyás: *Utószó*. In. Török Gyula: *A porban*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1974. 391–393.

⁷⁵ „Ne vegye rossz néven, de azt kell hinnem, hogy magának valami mániája van: magát valami titkos féreg emészti. (...) nem lehetett rá megharagudni. Nem, különösen azért nem, mert valami igazság volt abban, amit mondott.” 55. jegyzet 221..

⁷⁶ 7. jegyzet 29. 1. jegyzet.

akarja öngyilkosságával – melyet végső, vágyott utazásának tekint – megbüntetni.⁷⁷ Az is szembetűnő, hogy amíg az említett Móricz-hősnek, akihez hasonlították *A porban* főszereplőjét, konkrét elképzelései vannak a jövő formálását illetően, addig a dzsentri egy-egy ígéretes képviselőjére tekintve az ellágyuló Kender Pál összes terve kimerül abban, hogy „könyv mellé ültetné valamennyiüket...”⁷⁸ Igazi ellenfelei nem is a porváros dzsentrijei vagy a műveletlen környezet, a kisváros. *A porban* nem annyira társadalmi, mint inkább lélektani és családi-generációs problémákat feszeget. Az ellenfél, aki végül győzelmet arat az öngyilkosságba menekülő főszereplőn, egyrészt az anyja, aki férfiakat megszegyenítő akaraterejével szolgálja a köznemesség föld iránti éhségét és fojtja meg csírájában fia terveit, másrészt saját gyenge, változtatásokra képtelen természete. Lőrinczy Huba aprólékosan bontja ki *A porban* elemzésében Kender Kelemenné személyiségjegyeit és szerepét fiának bukásában.⁷⁹ Rónay György *Török Gyula* című tanulmányában így ír: „Az energiátlanság 'díszpéldánya', a végzetes akaratlanságban, gyógyíthatatlan oblomovizmusban szenvedő Kender Pál.”⁸⁰ Gellért Oszkár 1918-as cikkében hasonló álláspontra helyezkedik:

„'A porban' nem a par excellence magyar társadalmi regény. A pusztuló dzsentriről és a parasztosztály meg a zsidóság regeneráló erejéről találok benne néhány éles és találó megfigyelést. De nem találok meg benne a főtémát: a porváros fullasztó hatását egy világvárosokat járt, kulturált, kétkedő lélekre, bármennyire is igyekszik erről a főhős meggyőzni. Csak a hipochondriájáról győz meg.”

Harsányi Zsolt *A porban*-ról írván az életrajziság ösvényén maradván fontos megállapításokat tett Török művészi fejlődéséről, a szöveg vizsgálatok azonban kiderülnek módszerének fogyatékoságai. Bár Weissenberg doktorban még az *Obломov Stolzat* is fölismeri egy ifjúkori barát portréja mellett, az olvasgató Kender Kelemenné azonban Török apjához, a gazdatiszthez hasonlítja, akit a „vidékiek” állítólag „Schöngensteinnek” csúfoltak. A legmeglepőbb azonban, hogy a mű legerősebb egyéniségében, az uralomra és irányításra született Kender Kelemennében az író édesanyját véli fölfedezni („szeretetteljes mása Török édesanyjának”), így eleve elzáródnak az értelmezésnek azok az útjai, melyek a társadalmi tragédiával szemben (vagy amellett) az egyéni-családi-lélektani pusztulás-széthullás irányában gondolhatnák tovább a szöveget. Így aztán „a végzet, amely a hősére lesújt”, a regény „erős koncepcionális hibája” lesz Harsányi számára, aki az öngyilkosság indoklására ezek után nem találhat más indokot, mint „egy könnyed és jelentéktelen társalgási elszólás”-t. Ez vajon a Bertának tett ígéret lehet, vagy a Bakos Pistával való összetűzés a kaszinóban? Erre nem kapunk feleletet. Később, *A zöldkőves gyűrű* kapcsán így ír Harsányi: „A maga családjáról írta.”

Jellemző, hogy Török első regényének főszereplője ahhoz a nemzeti emlékezetben erélytelenként rögzült, korán megöszült, tragikus sorsú ifjú királyhoz hasonlítja magát, akiről

---

⁷⁷ 55. jegyzet 224. Vö. ezzel 3. jegyzet 314.

⁷⁸ 55. jegyzet 252.

⁷⁹ 3. jegyzet 309–311.

⁸⁰ Rónay György: *Török Gyula*. In: *Uő: A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*. Magvető Kiadó Budapest, 1985. 392.

Török pályatársa, példaképe, Krúdy Gyula a '20-as-'30-as évek fordulóján regénytrilógiát írt: II. Lajoshoz.⁸¹ Krúdy művészetét idézheti *A zöldköves gyűrűben* a végső züllésbe került Putnoki Camilló szobabelsőjének leírása, melyet a következő – Krúdy írásművészetére is utaló – zárómondat foglal össze: „Egy néhai gavallér száz apró emléke.”⁸² Kender Pál II. Lajosra vonatkozó önkényes hasonlata lehetőséget ad *A porban* zsidó orvosának, hogy egyén és történelem viszonyát illetően kifejtse nézeteit: a hagyományok ismerete gátló tényező lehet, ha egészséges, új életet akar kezdeni az ember. A lelki problémák és a múlt őrzése mintha összefüggene az ebben az érvelésben, különösen, ha nemcsak nemzeti méretekben gondolkodunk a történelmi múltról, hanem a magyar nemesség számára annyira fontos és szeretett familiáris-genealógiai távlatokba helyezzük. A lelki folyamatok érzékeny leírása mellett sem valószínű ugyanakkor, hogy Török írásművészetét megérintette volna a pszichoanalízis hatása, alapos, igényesen megformált lélekrajzai inkább a realista regényirodalom hagyományaiból meríthettek.⁸³ Kováts József szerint lélekrajza a naturalistákhoz sorolhatja.⁸⁴ Rónay György lélektani szempontból párhuzamba állítja Török regényhőseit Babitséival a lelki defektusok, az akaratgyengeség, illetve az öngyilkosság jegyeire való tekintettel.⁸⁵ Gellért Oszkár Török-tanulmányából szintén a pszichológiai háttér nélküli lélekrajz jelenléte olvasható ki. Lőrinczy Huba viszont nem zárja ki a freudi hatást az *Ikrek* ösztön-én – fölöttes-én harca kapcsán,⁸⁶ később pedig a doppelgänger motívum lélektani jelentőségére hívja föl a figyelmet.⁸⁷ Esmefuttatásának végén Rónay *A porban* kulturális katasztrófájától az érett Török korának befogadásesztétikai anomáliáig jut el. A vidéki magyar kultúra fölszámolódása mellett a magát a nemzet gerincének valló réteg utasítja el az irodalmat, mely kulturálisan (is) építhetné és tudatosíthatná a nemzet létét és lényegét.⁸⁸

Kender Pál számára az olvasás rendkívül domináns, emlékezetformáló aktus. A feleségével való meghitt közös olvasásban zavarja, hogy első, nagy szerelmével megesett olvasási élményeire emlékezteti. Mindazonáltal ebben az olvasásban ezúttal a tárgy is érdekes, Jókai egyik – közelebről meg nem nevezett – regényét olvassa a házaspár, s ez az olvasmány „könnyű”, „érdekes”, írója pedig „aranyos mesemondó”. Ez a főszereplő véleménye Jókai művéről.⁸⁹ *A Fekete gyémántok* című Török-novella⁹⁰ utalhatna Jókai azonos című regényére, bár a szövegvilág kétségessé teszi a hatást. *A zöldköves gyűrű* Burger Deborah-ját úgy mutatja be az elbeszélő, mint aki „arról nevezetes, hogy kották és Jókai úr legutóbbi regénye

---

⁸¹ 55. jegyzet 348–349.

⁸² 34. jegyzet 193.

⁸³ Vö. ezzel 3. jegyzet 359.

⁸⁴ 7. jegyzet 31.

⁸⁵ 80. jegyzet 393.

⁸⁶ 3. jegyzet 407–408., lásd még 436–437.

⁸⁷ I.m. 414–415.

⁸⁸ 80. jegyzet 400.

⁸⁹ 55. jegyzet 276.

⁹⁰ 44. jegyzet 40–49.

nélkül nem igen lehet látni az utcán.”⁹¹ A kisváros lakossága számára a Jókai-olvasás nem elismerendő erény, gúnyosan Jókai-kisasszonynak, Jókainénak⁹² nevezik a polgárleányt, míg későbbi férje, a köztisztületnek örvendő Őz József többször hangsúlyozottan Kemény Zsigmond regényeit olvassa.⁹³ Kováts József szerint ez azért sem véletlen, mert Török Keményt követi az epikai műfajok egy művön belüli keverésében.⁹⁴ Deborah naplójában Antónia „titokzatos” halálát is Jókai tollára érdemes eseménynek tartja,⁹⁵ és talán itt tűnik föl először a polgárleány vágya arra, hogy az ő sorsa is vadregényesen romantikus legyen, mint a nemeseké. Pedig olvasmányai között nem kizárólag Jókai szerepel, többek között ismeri Berzsenyi Dániel költészetét is.⁹⁶

Török Gyula *A zöldkőves gyűrű* című regényét a recepció nagyobbik része a tragikusan rövid életmű betetőzésének tartja. Thurzó Gábor így fogalmaz: „’A zöldkőves gyűrű’ hibátlan regényekben oly szegény irodalmunkban talán az egyetlen tökéletes remeke a műfajnak.”⁹⁷ A címadó szimbólum már az expozícióban megjelenik, mégpedig alaposan részletes bemutatás keretében. Heraldikai szempontból – látszólag – mindent megtud az olvasó az Őz József ujján viselt nemesi gyűrűről, kivéve szimbolikájának jelentését, amely tulajdonosa előtt is homályban marad, akárcsak az olvasó számára a mű egész folyamán.⁹⁸ Ez a tény azonban nem a szerző következtelenségét bizonyítja, ellenkezőleg: a szimbolika megfejtésének hiánya az a jel, melyből az egész mű értelmezhetővé válik: a letűnt világ jelrendszere nem azért nem értelmezhető az utódok számára, mert érdemtelenek vagy képtelenek rá, hanem azért, mert *nem akarnak* a megértést elősegítő tudás birtokába jutni: hátat fordítanak az általuk letűntként megítélt kornak. Ezt a szimbolikát nem akarta vagy nem tudta fölfedezni a regény egyik korai referense, Szenteleky Kornél A Hétben 1918-ban írt recenziójában, s a központi szervezőelem fölismerése híján így ír: „Ebben a regényben éppen az egységet, a szilárd megtervezést nélkülözzük.” Szenteleky úgy érzi: a gyűrűnek nincs különösebb jelentősége a műben, s ez abból is következik szerinte, hogy tulajdonosai számára kiüresedett, hiábavaló, könnyen elfeledhető. Értelmezésében az Őz család története nem a polgárság felé való fölemelkedés sikertörténete, hanem a keserű és vigasztalan deklaszszálódás, a pusztulás, az alászállás regénye.⁹⁹ Az Őzök ezzel szemben a polgárság felé fordulnak, melynek a kurtanemességgel való viszonyát találóan határozza meg Burger kisasszony a naplójában: „Mi a különbség közöttünk? Azt hiszem csak annyi, hogy nekik volt pénzük, nekünk meg lesz vagyonunk.”¹⁰⁰ Ebből a nézőpontból a gyűrű Deborah asszonnyal való eltemetése sem kegyeleti aktus, hanem annak az akarottnak a kinyilvánítása, hogy az

⁹¹ 34. jegyzet 17. lásd még 160.

⁹² I.m. 162.

⁹³ Pl. i.m. 19.

⁹⁴ 7. jegyzet 36.

⁹⁵ 34. jegyzet 164.

⁹⁶ I.m. 170.

⁹⁷ I. jegyzet 343.

⁹⁸ 34. jegyzet 6.

⁹⁹ Szenteleky Kornél: *A zöldkőves gyűrű. Török Gyula regénye. A Hét 1918. II. 414–415.*

¹⁰⁰ 34. jegyzet 162.

Őzők végleg el szándékozzák temetni nemesi múltjukat, és a polgárosodást választják, azt az utat, melyet atyjuk, József jelölt ki a maga számára a családi birtokok elvesztése után. A polgári származású özvegyel paradox módon azt a sajátjának tekinthető múltat temeti el az Őz család, mellyel többé nem kíván azonosulni, s az új kezdet optimizmusát jelzi a regény utolsó mondataiban fölbukkanó gyermek viselkedése.¹⁰¹ Lőrinczy Huba is optimista hangnemet hall ki *A zöldköves gyűrű*ből, de még *A porban* befejezésében az újszülöttnak nevet adó gesztusból is,¹⁰² bár fölrója előbbi regénynek a nosztalgikus hangnemet.¹⁰³ Nem tartja következetesnek Török feudalizmus- és dzsentrikritikáját.¹⁰⁴ Nem érzi kidolgozotttnak *A zöldköves gyűrű* polgár alakjait. Ráadásul úgy látja: mivel Török elbeszélője élenkebb színekkel rajzolta meg a végső táncát járó ősnemesi osztályt, így az író sem tarthatja sokra azt a polgári réteget, melyhez – ezek szerint kényszerűen – idomulna az Őz család.¹⁰⁵ Véleményem szerint a kritikával illetett helyeken Török a Dickenstől ismert rezignált iróniát használja a nemesi középosztályra lesújtó kritika helyett. A dickensi hatást egybeült fölismeri Lőrinczy.¹⁰⁶ Rónay György úgy látja, míg az Őz gyermekek megvetik a lábukat a lassú polgárosodásban, a dzsentrik nemesi világa széthull, elpusztul.¹⁰⁷ Ehhez képest a mostohaanya sorsa mintha a Krúdy kapcsán említett helyettes áldozat – helyettes halál szimbolikáját követné: a polgárleányból lett nemesi özvegy életét és halálát teszi föl a dzsentrivilágban oly ismert véghetetlen örökösödési pörökre, s az Őz család *helyett* pusztul bele a hiábavaló küzdelembe. Harsányi Zsolt is ehhez hasonlóan értelmezi a regényt. A fönmaradt emlékezők alapján azonban Török regényfolyamban próbálta földolgozni az Őz család sorsán keresztül a régi Magyarország bukásának és pusztulásának történetét, s ez a folytatás bizonyosan nem lett volna optimista, talán még végkicsengésében sem.¹⁰⁸

Mintha a kor történelmi vonatkozásait a polgárosodás akaratának nézőpontjából mutatná az elbeszélő. Nem bizonyos, pusztán a szöveghelyzetből valószínűsíthető, hogy az ifjú Őz József jelentkezése hivatali munkahelyén, bemutatkozása „német” főnökének, akinek atyja még Metternich alatt szolgált Bécsben,¹⁰⁹ a passzív rezisztencia idején történik. Így nem csupán a kiegyezés korára átértékelt nemesi romantikát utasítja el Őz, hanem a szabadságharc heroizmusát is a békés mindennapok becsületes munkavégzése alá helyezi értékskáláján.¹¹⁰ Később „a császár ifjú szolgája”-ként említetik a gyászos éveket követő első bálon,¹¹¹ s sógorával a zsidó asszimilációról, illetve a zsidók jelenlétéről beszélgetve

---

¹⁰¹ I.m. 346–347.

¹⁰² 3. jegyzet 317.

¹⁰³ I.m. 335.

¹⁰⁴ I.m. 337.

¹⁰⁵ I.m. 339–346.

¹⁰⁶ I.m. 360.

¹⁰⁷ 80. jegyzet 403–404.

¹⁰⁸ Domokos Mátyás is utal erre. Domokos Mátyás: *Egy lelki arisztokrata*. In. Uő: *Ugyanarról másképpen, esszék, kritikák*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. 55.

¹⁰⁹ 34. jegyzet 30–31.

¹¹⁰ Ez a mozzanat okkal vitakozhatna Lőrinczy Huba azon megállapításával, mely szerint túl gyorsan és indokolatlanul polgárosodik az Őz család. 3. jegyzet 348., 350–351. Vö. I.m. 366–367.

¹¹¹ 34. jegyzet 33.

a kormányzót mint a „te Kossuthod”-at említi, egyszerre határolva el magát ezzel a szabadságharc hagyományától, s hívva fel partnere figyelmét, hogy véleményének primitív antiszemitizmusa távol áll a politikustól, akinek elveit – állítólag – követni szeretné.¹¹² Józsa György máskor furcsa helyzetbe keveredik az izraelita kultúrában és vallásban való járatlansága miatt: egy meggyilkolt szegény zsidó útszéli sírja fölé kegyeletből Szűz Mária képét festi.¹¹³ A nemesi hagyományokat továbbvivő Józsa család ápolja a szabadságharc emlékét, egyik fiuk is életét vesztette a küzdelemben.¹¹⁴ Burger Deborah naplójában is megjelenik az 1848-1849-es szabadságharc, mégpedig a pártatlan szemlélő nézőpontjából. Magyar és császári seregek vonulnak át a városon, de az éhezők és a sebesültek Deborah számára egyként törődésre méltóak, bár egy fiatal német tiszt iránt mintha nem lenne közömbös.¹¹⁵ A megtorlást követő gyásszal és a gyászolókkal kapcsolatos véleményéből viszont székepszis olvasható ki.¹¹⁶ Az, hogy Őz József ebben a környezetben polgárleányt választ második feleségéül, még inkább hangsúlyozza eredeti osztályától való elszakadási törekvéseit. Ez a tény ismét csak a heraldika szereplők általi közös értelmezésének jeleneteiben kristályosodhat ki. Deborah udvariasan szemléli az Őz család címerét, de elárulja heraldikai tájékozatlanságát, s az egyik Józsa lány nem is mulasztja el, hogy erre figyelmeztesse.¹¹⁷ Pedig a polgárleány nem mindig érzéketlen a nemesség iránt. Ifjúkori naplójában olvasható egy (osztrák?) grófkisasszonnyal való barátságának emléke.¹¹⁸ Később szintén egy heraldikai-jelelméleti hiányosságnak köszönheti Deborah a Józsa család (főképpen a nőtagok) megvetését. Az Endrődy Lenke grófnőtől kapott gyűrűjét viselven Kaszanyitzky Mária nemeskisasszony megemlíti, hogy neki rokona lévén Endrődy Lenke, ő is ugyanilyen gyűrűt visel, csak abból nem hiányzik a rubintkő, mire Deborah megjegyzi: „Ebben is az volt, de elveszett... Én a macskám nyakába szoktam akasztani a gyűrűt...”¹¹⁹ A kijelentés egyértelmű sértés a kismemesség köreiből, de ezúttal talán nem fontos, hogy Deborah érti-e, értékeli-e szavainak súlyát.¹²⁰ Az elbeszélő bizonyára tisztában van vele, tehát az utalás tovább távolítja az Őzeket nemesi eredetüktől, még akkor is, ha az epizód egyik szereplője sem vér szerinti Őz. Ugyanakkor a zöldkőves gyűrű ünnepélyes fölvetelével jelzi az elbeszélő az özvegy Deborah don quijote-i küzdelmének kezdetét, midőn harcba száll az Őzők (Eözök) birtokainak visszavétele érdekében.¹²¹ Ezzel az özvegy nemcsak józan értelmének határait ér, de átélheti a Jókai-hősök kalandos sorsát, azokat a küzdelmeket, melyek csak a regények lapjain örvendetes végűek. Ebből a szempontból nemcsak az olvasmányélményei nyomán kalandok után eredő Don Quijote de la Manchát mondhatja

---

¹¹² I.m. 44.

¹¹³ I.m. 57.

¹¹⁴ I.m. 70.

¹¹⁵ I.m. 157–158.

¹¹⁶ I.m. 159.

¹¹⁷ I.m. 143.

¹¹⁸ I.m. 154–155., 160.

¹¹⁹ I.m. 180–181.

¹²⁰ Megjegyzem, ez az epizód jól illeszkedhet Rónay György elemzésébe, mely szerint a kisváros, „a gőgös-koldus dzsentrinép, összeesküszik a boltos lánya ellen.” 80. jegyzet 402.

¹²¹ 34. jegyzet 279.

Burger Deborah elődjének, de Emma Bovaryt is. Deborah a jóhiszemű kalandorok erényeit egyesíti magában a kisszerűen giccses érzelmekkel. Az Eözök egykori házai között jogos tulajdonosként és kíváncsi turistaként járkal.¹²² A heraldika szimbolikájában is elmélyül, de mivel kutatásai marginálisak, és önös érdekek befolyásolják őket, az elbeszélő sem hagy kétséget hiábavalóságuk felől.¹²³

Burger Deborah-val ellentétes utat járt be – és éppen ezért nemcsak saját korában ítéltetett feledésre – az *Egon* című Török-regény címszereplője. Az egykori polgárleány a leghagyományosabb kurthanemesi vágyálmokat kergetve hal meg, legyőzöttként, míg az egykori huszártiszt, „pedigrés fajmagyar,” hithű zsidó vállalkozóként és családapaként ér révbe. 1917. január 13-án kezdi közölni az Egyenlőség a regényt, amely Török Gyula legtöbbit vitatott, leginkább háttérbe szorított, könyv formájában soha ki nem adott és esztétikailag legkevésbé jelentősésként megítélt műveként vonult be az irodalomba. Az olvasó számára valóban túlfeszített a mű tempója, helyenként nemcsak a cselekmény elnagyolt, hanem a jellemrajz is, a modoros fogalmazás sem áll távol a szövegtől. Dolgozatom szempontjából mégsem csupán Török legjelentősebb alkotásai közé sorolható az *Egon*, de egy szellemi-társadalomtörténeti folyamat betetőzéseként kezelendő. *A porban* és *A zöldköves gyűrű* szövegvilágát talán lényegesen kevesebb tényező köti össze, mint ahogyan azt a kortárs kritikusok vagy a múlt század derekának irodalomtörténeti megközelítései nagyrészt taglalták. A kevés közös pont egyike viszont az asszimiláció, mint változás, esetleg mint fejlődés kérdése lehet. Képes-e a XIX–XX. század fordulójának polgári középosztálya kölcsönös érdekből asszimilálni a középnemességet? Míg *A porban* válasza minden bizonnyal nem, *A zöldköves gyűrű* – legalábbis abban a formában, ahogy ránk maradt – az igenhez közelebbi *talánt* hordozhatja. A világháború negyedik évében Török Gyula minden eddiginél radikálisabban veti föl a kérdést, s mintha támadásokra támadással felelne, amikor a polgárosodás lehetőségével immár meg nem elégedve, azt a zsidóságot választja asszimiláló csoportként főhőse számára, amelyet azelőtt és azután is többször azonosított a tájékozatlan antiszemita közbeszéd a magyarországi polgársággal. Harsányi Zsolt még *A zöldköves gyűrű* kapcsán érinti azt a témát, amely az *Egon* központjába kerül majd:

„A pusztulónak nevezett dzsentr minden sarjadékának igen nagy kérdése a zsidókérdés. Aki azt mondja, hogy ez a gondolat nem fordul meg a fejében, «én nem nézem, ki zsidó, ki nem», az pózol. Mindenki nézi. Török Gyulának, akit örökké a dzsentriprobléma foglalkoztatott, különösen kellett gondolnia a zsidókérdéssel is.”

Ellentmondásosan fogalmaz Harsányi Török álláspontjával kapcsolatban, mikor az antiszemitizmus szükségességének kijelentését Töröknek tulajdonítja. Olyan elveket fejt ki ezek után, amelyeket az *Egon* írója valószínűleg nem oszthatott: elítéli a pogromot és a népirtást, az úgynevezett „ségi tulajdonságokat” (Weininger nyomán) azonban „kegyetlenül és szívósan üldözni kell” szerinte, tehát az antiszemitizmusra szükség van.

---

¹²² I.m. 303.

¹²³ I.m. 319–322.

Ebből az antiszemitizmusból a fejtegetés végére valamely homályosan meghatározott általános kiegyenlítődés születik meg, melynek aztán egyaránt örül minden keresztény és zsidó. A fentiekből következhet, hogy az *Egon* megítélése is problematikussá válik Harsányi számára. Az általános emberi értékek melletti bátor kiállásként értékeli – nem a regényt, hanem – a tettet, hogy Török megírta a regényt. Elhamarkodott munkának ítéli a művet, a legnagyobb problémát mégis abban látja, hogy írója nem mélyedt el a zsidó kultúrában és vallásban, állítólag katolikus létére még az *Ószövetséget* sem ismerte. Pedig a cselekmény ifjú párja egyáltalán nem elhamarkodottan rohan egymás karjába, s Egon a bonyodalom kezdetén még egy ószövetségi példázatot is említ ezzel kapcsolatban: a zsidó kisasszonnyal való afférját Judit és Holofernes történetéhez hasonlítja.¹²⁴ A fővárosi lapok az áttért Egont „keresztényüldöző Saulusból Pál apostollá átváltozott férfiúhoz hasonlítják” a regény lehetséges világában, ez azonban nem annyira Török vagy a levélíró-elbeszélő Steinfeld Erzsébet hozzáállását tükrözi, sokkal inkább Török kora sajtójának műveltségi színvonalát.¹²⁵ Hosszas tépelődés és önvizsgálat előzi meg Egon vallást cserélő elhatározását,¹²⁶ pályacseréje pedig egyáltalán nem meglepő, sőt kellően előkészített motívum a Török-életműben.¹²⁷ Ezzel párhuzamosan Török árnyaltan ábrázolja azt is, hogy Egon átváltozása és nősülési szándékai nagyobb ellenállást váltanak ki a zsidó szülők részéről, mint a többségi keresztény társadalom irányából.¹²⁸ Török kapcsán ismert és bevált eszköz az elbeszélői módszerek váltogatása, a mindent tudó elbeszélő fölcserélése a levélregény dialogikus elbeszélői helyzetével és a napló vallomások beszámolójával. Ezeket az eszközöket sem lehet a mű hibáiként fölronni. Lehetséges, hogy Harsányinak igaza van abban, hogy Török nem ismerte a zsidó vallás és kultúra alapjait, de az a naivan ökonumenikus hangnem, mellyel műve közelíti egymáshoz az egy gyökerű zsidó és keresztény vallásokat, talán némileg magyarázza a hiányosságokat.¹²⁹

Kováts József meglepően kezdi az *Egon* ismertetését: „Ez a regény a boldogság apotheozisa. Rosszul sikerült munka. Leggyengébb munkája Török Gyulának.”¹³⁰ Lőrinczy Huba még egy lépéssel tovább megy, amikor így fogalmaz: „Nincs kétség: Török, a regényszerző ezzel a művel jutott pályája mélypontjára.”¹³¹ Befogadástörténeti szempontból fontos lehet az *Egyenlőség* reakciójának közlése Lőrinczy lábjegyzetében. A reklám túlzóan optimista hangvételén állítólag maga Török is mosolygott.¹³² Ugyanakkor a lap lelkesedése jelezheti a regény fontosságát is, mégpedig olyan szempontból, amely eddig talán nem vált vizsgálat tárgyává. Milyen átváltozáson menjen át a magyar kurtanemes? Asszimilálja a társadalmi fejlődés szempontjából stratégiai rétegeket –

¹²⁴ 5. jegyzet január 20. 19.

¹²⁵ 1.m. február 24. 17.

¹²⁶ 1.m. február 3. 17., február 10. 16–17.

¹²⁷ 1.m. február 17. 20–21.

¹²⁸ 1.m. március 10. 16.

¹²⁹ 1.m. március 17. 19.

¹³⁰ 7. jegyzet 39.

¹³¹ 3. jegyzet 380.

¹³² 7. jegyzet 40.

ahogy ennek óhaja a XIX. század végén napirenden volt – vagy polgárosodjon? Csakhogy milyen társadalmi rétegek jöhetnek szóba ezen folyamatok kapcsán? Ha nem az óhajok, mint inkább a történeti fejlemények szempontjából közelítünk a kérdéshez, látható, hogy ez a réteg valójában nem akart asszimilálódni, Török regényeiben főképp nem, így lesz plasztikus az a néhány személyiségkarakter, amely a szerző két első regényében vállalni tudja és akarja is a változást. A magyar polgári középosztály így, ha asszimilált is valamit a nemesi középosztályból, az éppen a hétszilvafás nemesek hiánya volt, mint ahogy Török regényeiben is azok a szereplők vágnak az asszimilációra vagy asszimilálódnak, akikből éppen osztályuk lényege hiányzik. Másrészt a két világháború közötti időszakra tovább örökített múlttal együtt az a hiány is áthagyományozódott, amely a változás, az asszimiláció óvatos elvárásaival szemben jelentkezett. Annak a változásnak az esélye a megvalósulásra, amely Török legtöbb regényében szerény követelményként megfogalmazódik, igen csekély. Az *Egon* közlésének évében még egy hasonló gondolatiságú szöveg születik, Ady Endre *Korrobórija*.¹³³ Ady cikkéből kitetszhet, hogy az asszimiláció mindkét formája elhibázott. Az általa talán szakrálisként (is) tételezett (nász) tánc – melyben a magyarság és a zsidóság venne részt? – lényege nem az asszimiláció, hanem a szimbiózis. Lőrinczy Huba nem találja a Justh Zsigmond- és Szabó Dezső-féle „vérfrissítő, fajnemesítő” naturalista eugenika nyomait az *Egon*ban.¹³⁴ Föltehetőleg azért, mert nem is tartalmaz semmi ilyesmit. Egon döntése nemzettől független, társadalmi döntés, melynek hátterében a „harmadik rend” kulturális-civilizációs-gazdasági-erkölcsi vívmányai melletti állásfoglalás állhat a többször váltogatott pozíciójú elbeszélő(k) részéről, s köze sincs semmiféle primitív fajelmélethez. Lőrinczy leírásából úgy tűnik, mintha önmaga paródiája lenne az *Egon*.¹³⁵ Valóban tekinthető paródiának, de talán nem irodalmi, hanem társadalmi értelemben. Ha a szimbiózis felől olvassuk az *Egon*t, akkor olyan távlatot kaphat, mint amilyent *A zöldköves gyűrűvel* kapcsolatban tételeztek a kortársak. A folytatás talán egy zsidó keresztény magyarrá változása lehetne? Folytatás nem lévén csak az Ady-cikk kapcsán helyezhető nagyobb, szimbiotikus távlatba az *Egon*, a nélkül az elmaradt, ki nem használt lehetőségek vakmerő fölvezolásaként olvasható csupán.

Harsányi Zsolt tanulmánya két alkalommal is olyan jellegű idézetet hoz Töröktől, melyekben az író mintha megjövendölte volna Magyarország XX. századi tragédiáját. A Szerbia „ellen vonuló” tömeg láttán jegyezte meg: „milyen borzasztó, hogy örül a mob a saját halálos ítéletének...”, majd Románia hadba lépése után állítólag így fogalmazott: „De szép is volt ez a Magyarország...” Amellett azonban, hogy ehhez hasonló kijelentésekre szép számmal hozhatnánk példákat a korabeli politikai helyzet tárgyilagos értékelőitől, ezek a megnyilvánulások Török művészetére sem jellemzőek. Ő nem külső okokban kereste a magyarság problémáit, s a múlt is csak a paródia, a kérdésfölvetés vagy az antitézis szempontjából érdekelte. Nemzetének sorsa talán olyan összetettségben volt számára értelmezhető, mint amit regényei tükröznek.

---

¹³³ Megjelent a Nyugat 1924. I. számában.

¹³⁴ 3. jegyzet 382-383. A „faji” dimenziókat hiányolja Erzsébet családjának jellemzése kapcsán. I.m. 388.

¹³⁵ I.m. 390. Másutt a közönségsiker érdekében tett engedményekről ír Lőrinczy, de vajon milyen közönségsikerre számíthatott volna Török az *Egon*nal a világháború vége felé egyre fokozódó antiszemita hangulatban – ahogy ezt Harsányi Zsolt is megemlíti? I.m. 391.

Borító: Farkas Pál és Schubert Péter
Tördelte: Szitás István
Kiadó: Design Kiadó Kft.
Felelős kiadó: Korcsik Rafael

Nyomda: ?

ISBN
Szeged
2012